

Тетяна КОЛТУНОВИЧ

●
Галина ЧУЙКО

●
Ян ЧАПЛАК

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Тетяна Колтунович, Галина Чуйко, Ян Чаплак

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ

Навчальний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
2022

УДК 159.9.07

К 61

Друкується за ухвалою
Вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Протокол № 11 від «31» жовтня 2022 року)

Рецензенти:

Радчук Галина Кіндратівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка

Крижановська Зореслава Юрійівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки

К 61 Колтунович Т.А., Чуйко Г.В., Чаплак Я.В. Соціально-психологічні експерименти : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 192 с.

ISBN 978-966-423-745-8

У навчальному посібнику висвітлено зміст найбільш відомих соціально-психологічних експериментів та ефектів.

Для студентів закладів вищої освіти, які навчаються за ОПП «Соціальна психологія», «Дошкільна освіта (Психологія в закладах дошкільної освіти)», працівників соціальної сфери, фахівців у галузях менеджменту, політики, масової комунікації.

ISBN 978-966-423-745-8

УДК 159.9.07

© Колтунович Т.А., Чуйко Г.В., Чаплак Я.В., 2022
© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2022

Вступ	4
Хочете, ми створимо Ваш психологічний портрет?.....	5
Експеримент «Крихітка Альберт»: як виникають фобії?.....	15
Експеримент «Літній табір»: як з'являється міжгрупова ворожість і як її позбутися?	25
Експеримент «Лялька Бобо»: проявляти агресію можна навчити.....	38
Як психічно здоровим потрапити до божевільні та вийти з неї.....	48
Слухняність, підкорення авторитету та моральні імперативи учасників експерименту	58
Як перетворити нормальних людей на садистів і безпомічних покірних істот. Стенфордський в'язничний експеримент	86
Дослідження ефекту свідка, або чому постраждалий може не дочекатися допомоги	110
Ефект дезінформації та правдивість показів свідків. Експериментальне дослідження пам'яті	125
Коли раціональний вибір не є оптимальним	138
Синдром Вертера: самогубство може бути заразним	153
Соціально-психологічні ефекти	164
Література	181

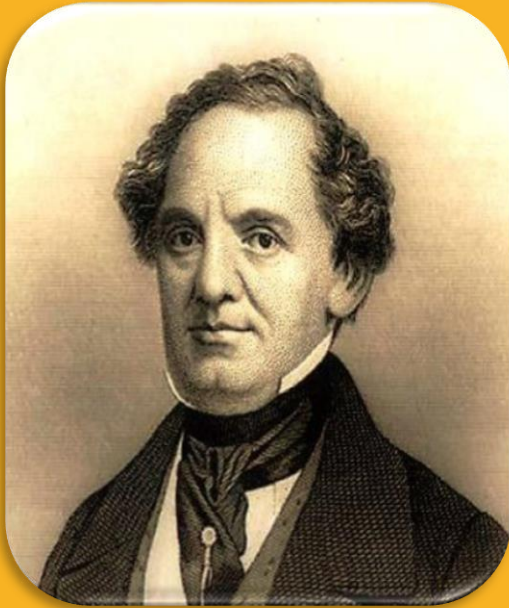
Соціальним психологам часто вдається передбачити та спрогнозувати поведінку як окремої людини, так і соціальних груп, за певних умов й у визначених ситуаціях, ніби вони ясновидці, або ж те, про що вони пишуть чи говорять, очевидне для усіх, лежить на поверхні, хоча мало хто це помічає.

Проте перш ніж те, що пізніше сприйматиметься багатьма людьми як *«безсумнівне»*, соціальним психологам необхідно сформулювати й експериментально перевірити наукові гіпотези. Адже жодна, навіть найбільш об'єктивно-майстерно чи хитромудро представлена психологічній спільноті теорія не може претендувати на звання наукової, якщо вона не доведена емпірично. Більш того, вдала у науковому контексті теорія сама здатна стимулювати/спонукати до експериментального її дослідження.

Метод соціально-психологічного експерименту – оптимальний стратегічний дослідницький пошук, з урахуванням обґрунтування не лише взаємозв'язку між досліджуваними явищами, але й вивченням його характеру. Це саме той метод емпіричного дослідження у психології, що визначає ґрунтовну та всебічну перевірку соціально-психологічних гіпотез, що забезпечує верифікацію та валідизацію наукової теорії, у результаті чого вона стає визнаною вченими.

Пропонований посібник надає студентам можливість пропедевтичного знайомства з курсом соціальної психології, представляючи результати відомих у світі та науково обґрунтованих експериментальних досліджень (деякі з них стали класичними) різних соціально-психологічних явищ, що підготують студентів до лішого сприйняття та засвоєння курсів *«Соціальної психології»*, *«Експериментальної психології»*, *«Психології впливу з основами НАП (з практикумом)»* та близьких за спрямуванням спецкурсів, пов'язаних з необхідністю/потребою проілюструвати емпірично матеріал, що вивчається.

ХОЧЕТЕ, МИ СТВОРИМО ВАШ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ?

ФІНЕАС ТЕЙЛОР БАРНУМ PHINEAS TAYLOR BARNUM (5 липня 1810 р. – 7 квітня 1891 р.)

«Наявність двох очей характеризує усіх хребетних тварин, отже, не є фактором, який диференціює. За суттю, кожен психологічний рису можна спостерігати в певному ступені в усіх»

Б. Форер¹

Фінеас Тейлор Барнум – американський шоумен, продюсер, одна з авторитетних фігур шоу-бізнесу XIX ст.

Він створив цирк «Цирк Барнума та Бейлі», «Великий мандрівний музей, звіринець, караван та іподром П. Т. Барнума» - об'єднання цирку, звіринцю та шоу вироdkів, яке у 1872 р. проголосило себе «Найвеличнішим шоу на Землі».

Барнума знали як містифікатора, автора кількох книг «Обмани світу» (1865), «Боротьба та тріумфи» (1869), «Мистецтво здобувати гроші» (1880), численних автобіографій; політика та реформатора.

*Бажаєте, ми складемо портрет
Вашої особистості?*

Будь ласка: «Ви відчуваєте сильну потребу в любові та повазі від інших людей. Ви схильні критично ставитися до себе. У вас є великий, досі нереалізований потенціал, який ви не використали з вигодою для себе. Навіть окремі наявні у вас слабкі сторони особистості ви в цілому успішно компенсуєте. Іноді у вас виникають труднощі з регулярністю статевого життя.

Демонструючи зовні самовладання та самоконтроль, внутрішньо ви схильні почувати неспокій та незахищеність. Іноді вас мучать сумніви щодо того, чи прийняли ви вірне рішення, чи зробили все, що було необхідно. Вас приваблюють певні зміни

¹ Forer B. R. The fallacy of personal validation: A classroom demonstration of gullibility. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1949. № 44. P. 118-123.

Барнум уміло використовував методи, які сьогодні застосовуються у рекламі та маркетингу, маніпулював чутками, грав на людській цікавості, заробляючи на цьому величезні прибутки.

Фраза «Щохвилини народжується лох», що помилково приписується Барнуму, озвучена банкіром Девідом Ханнумом як реакція на хитрощі Барнума.

та різноманіття, ви відчуваєте незадоволення, коли вас намагаються зв'язати обмеженнями. Ви цінуєте свою незалежність у мисленні, не приймаючи чужих тверджень, якщо вони достатньо не аргументовані. Ви вважаєте нерозумним надто глибоко розкривати свою душу перед іншими людьми. Часом ви буваєте комунікабельні, привітні, компанійські, тоді як іншим разом ви можете виявитися зануреним у себе, замкнутим, недовірливим. Деякі з ваших домагань виглядають децю нереалістичними. Безпека є однією з ваших основних цілей у житті».

Підходить? Справа в тому, що ця характеристика є універсальною для мене, вас, його, її. А запропонована вона на підтвердження ефекту Барнума психологами ще півстоліття тому.²

Ефект Барнума/Форера

Ефект Барнума/Форера – ефект суб'єктивного підтвердження – соціально-психологічний феномен, що проявляється як схильність і готовність людини, яка щиро цікавиться власним призначенням у житті та навіть тим, що її чекає в сьогоднішньому дні, з довірою ставитися до насправді загальних, банальних, туманних, розпливчатих, універсальних для усіх людей тверджень/передбачень³ (що базуються на дослідженні якихось досить таємничих факторів, що стосуються людини⁴), які вважаються такими, що дуже точно описують їх,⁵ окремою людиною (хоча насправді можуть виявитися безглуздими, якщо застосовувати їх для пояс-

² Так все оказывається просто... с гороскопами. URL: <https://ancher.ru/content/01-04-2009/Tak-vse-okazyvaetsya-prosto-s-goroskopami> (дата звернення: 12.01.2022)

³ Эффект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-cto-eto-takoe> (дата звернення: 12.01.2022)

⁴ Эффект Барнума: психология шарлатанства. URL: <https://blog.gufo.me/114/> (дата звернення: 12.01.2022)

⁵ Carrol Robert T. Форера эффект (Forer effect). In: Carroll Robert T. The Skeptic's Dictionary: A Collection of Strange Beliefs, Amusing Deceptions, and Dangerous Delusions, New York: John Wiley & Sons, 2003. URL: <https://evolkov.net/skeptic/forer.html> (дата звернення: 12.01.2022)

нення поведінки конкретної людини). Причому авторитет джерела повідомлення виявляється у цьому випадку мало значимим.⁶

Термін «*ефект Барнума*» запропонував Пол Е. Міл, творець багатофакторної методики дослідження особистості (ММРІ) (за іншим твердженням – це був американський психолог А. Фарн).⁷

Упевненість людини в тому, що її власне Я є центром Всесвіту, певною мірою пояснює парадоксальний за суттю факт, який практично щоденно демонструється на сторінках американських газет (і, думається, не лише їх). Він полягає у тому, що не зважаючи на гордість представників розвинутих в інформаційно-технологічному плані країн власними досягненнями, менше 10 % американських газет постійно друкують матеріали, присвячені науці. Тоді як більше, ніж 90 % газет містять щоденні астрологічні прогнози, що «*передбачають*» майбутнє кожної людини, яка їх читає, засновуючись на положенні Зодіаку та зірок у момент їх народження. І багато людей читають їх, саме починаючи з колонки гороскопів. Більшість людей зацікавлені в тому, щоб дізнатися все можливе про свої таланти (навіть приховані), долю та призначення в житті, а отже, і довіряти повідомленням тих, хто претендує на це знання: гадалкам, екстрасенсам, хіромантам, астрологам тощо. Проте люди схильні довіряти лише позитивним передбаченням.⁸

Фінеас Тейлор Барнум

Справа у тому, що те, чим приваблюють людей гороскопи, відноситься до класу «*твердження/ ефекту Барнума*» (це знаменитий у свій час американський цирковий і театральний імпресаріо ХІХ ст., відомий шоумен, творець мережі цирків Фінеас Тейлор Барнум (*Phineas Taylor Barnum*), який розважав публіку різноманітними містифікаціями), досить відомою фразою якого була: «*Щохвилини народжуються дурні/ простаки, і кожному з них мені є,*

⁶ Копец Л. *Ефект Барнума (или эффект Форера)*. URL: https://psyfactor.org/lib/barnum_effect.htm (дата звернення: 12.01.2022)

⁷ Там само.

⁸ Эффект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-cto-eto-takoe> (дата звернення: 12.01.2022)

що запропонувати». І, коли згадують «твердження Барнума», то насправді мають на увазі описи особистості (перелік її рис), складені у такий спосіб, що вони можуть вважатися правильними для кожної людини.⁹ І саме це правило використовують гороскопи.

Сцена із фільму «Найвеличнійший шоумен»

Психолог *Росс Стагнер*, який також зацікавився ефектом *Барнума*, провів власний експеримент, який вважають класичним дослідженням у психології.

68 кадровим працівникам (менеджерам з персоналу, представникам різних фірм) він запропонував заповнити анкету, яка мала йому дозволити скласти психологічний портрет особистості кожного з них. У анкеті психолог використав тринадцять фраз, які найчастіше зустрічалися в популярних гороскопах. Саме з них він і склав психологічні портрети досліджуваних, запропонувавши їм фіктивні характеристики на зразок гороскопів, зазначивши, що результати отримані на основі «наукового» психологічного тесту та потрібно оцінити, наскільки вони відповідають реальності,¹⁰ відображаючи їх характер.

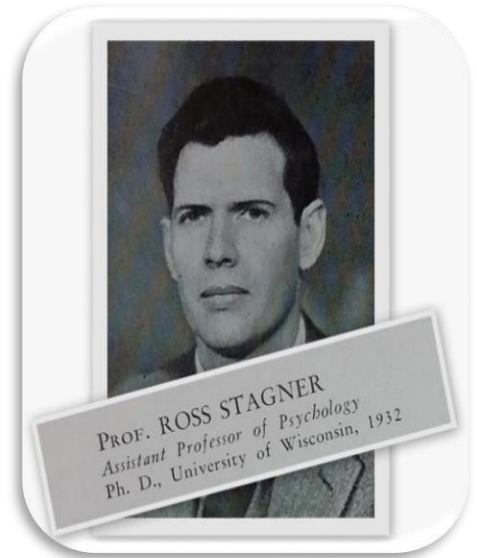
Критерії оцінок містили такі градації: «вражаюче вірно», «достатньо вірно»,

⁹ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*. Методичний посібник. Чернівці: Рута. С. 39.

¹⁰ Чечко П. Ефект Барнума-Форера. URL: https://psychosearch.ru/teoriya/psevdopsikho_logiya/392-effekt-barnuma-forera; Ефект Барнума. URL: http://psychologis.com.ua/effekt_barnuma.htm (дата зверення: 13.01.2022).

«серединка на половинку», «швидше помилкове», «цілком невірною». ¹¹

Результат, з одного боку, виявився приголомшливим, з іншого, – підтвердив ефект Барнума: більше третини респондентів вважали отриманий опис вражаюче достовірним, ще 40 % – вірогідним, і майже ніхто з досліджуваних не відзначив свою психологічну характеристику цілком невірною. ¹² Зазначимо, що серед досліджуваних були і начальники відділів кадрів, які мали б бути досить досвідченими, оцінюючи якості особистості. ¹³ При цьому фрази психологічного опису особистості: «Ви віддасте перевагу деякій різноманітності у житті, певному ступеню змін і починаєте нудьгувати, якщо вас утискають різними обмеженнями та строгими правилами» та «Хоча ви маєте окремі особисті недоліки, ви, як правило, вмієте їх долати», досліджувані оцінили як «вражаюче вірні» (91 % та 89 % респондентів відповідно). Тоді як найменш вірними в описі своєї особистості опитувані вважали твердження «У вашому сексуальному житті не обходиться без певних проблем» і «Ваші надії іноді бувають досить нереалістичними». Виявилося також, що ефект Барнума частіше «спрацьовує» на позитивних твердженнях, адже жодній людині не було б приємно дізнатися про себе щось негативне/погане. ¹⁴ Крім того досить суттєву роль у виникненні цього ефекту відіграє обставина, що інформація досліджуваним подається максимально персоніфіковано. ¹⁵

Професор Росс Стагнер

Професор психології Р. Треветен, вважаючи це хорошим початком для вступу до курсу психології, постійно пропонує студентам-першокурсникам занотовувати зміст своїх снів чи описувати те, що вони помітять

¹¹ Ефект Барнума: психологія шарлатанства. URL: <https://blog.gufo.me/114/> (дата зверення: 13.01.2022).

¹² Ефект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-cto-eto-takoe>; Stagner, R. (1958). The gullibility of personnel managers. *Personnel Psychology*. 1958. 11. Pp.347-352. URL: <https://psychosearch.ru/teoriya/psev-dopsikhologiya/392-effekt-barnuma-forera>; Ефект Барнума: психологія шарлатанства. URL: <https://blog.gufo.me/114/> (дата зверення: 13.01.2022).

¹³ Так все оказывается просто... с гороскопами. URL: <https://ancher.ru/content/01-04-2009/Tak-vse-okazyvaetsya-prosto-s-goroskopami> (дата зверення: 12.01.2022).

¹⁴ Ефект Барнума: психологія шарлатанства. URL: <https://blog.gufo.me/114/> (дата зверення: 13.01.2022).

¹⁵ Там само.

у чорнильних плямах (тест *Г. Роршаха*). Потім, нібито опрацювавши та проаналізувавши отриманий ним матеріал, професор під великим секретом давав кожному своєму студенту аналіз його особистості – для усіх студентів той самий, – що складався з переліку 13 тверджень, раніше використаних *Стагнером*, і просив висловитися щодо його достовірності. І лише після того, як усій аудиторії студентів досліджуваний підтвердить, що цілком задоволений правильністю зробленого професором аналізу його особистості, *Р. Тревенен* дозволяв поглянути на описи їх особистості, отримані іншими студентами.¹⁶

Отже, на думку *Ф. Барнума*, навколо дуже багато простаків, і кожному з них можна щось запропонувати. І *Бертрам Р. Форер* (*Bertram R. Forer*) у 1948 році вирішив провести експериментальне дослідження явища, щоб перевірити його правдивість. Він поставив перед групою своїх учнів завдання: пройти тестування, потім відпустив досліджуваних на час обробки та підрахунку його результатів. Проте насправді ніякої обробки результатів не було. Потім *Б. Форер* своїм досліджуваним роздав той самий результат – опис особистісних характеристик, який він узяв з астрологічного журналу. Тобто він, за суттю, переконав досліджуваних у своїй авторитетності/компетентності щодо достовірності цього аналізу. Дослідник виявив, що *ефект Барнума* (потім – *ефект Барнума/Форера*) спрацьовує лише на позитивних моментах опису. Далі психолог запропонував досліджуваним оцінити (max=5 балів), наскільки отриманий ними опис відповідає їх характеристикам (уявленням про себе). Виявилось, що середній бал по вибірці – 4,26 балів. Тобто більшість досліджуваних погоджувалися, що опис відображає досить повно саме їх характеристики та були вражені обізнаністю дослідника.

З часу першого проведення експерименту він багаторазово повторювався, при цьому середнє значення залишалося в межах 4,2 балів.¹⁷ Крім того виявилось, що у випадку, коли результати тестування з описом особистісних характеристик досліджуваного він отримував у конверті, на якому був напис: «*Для тебе*», то довіра його до вірогідності та точності опису збільшувалися,¹⁸ – кожна людина любить почуватися унікальною.

¹⁶ Эффект Барнума: психология шарлатанства. URL: <https://blog.gufo.me/114/>; Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 672 с.; Эффект Барнума. URL: http://psychologis.com.ua/effekt_barnuma.htm

¹⁷ Бертрам Форер – Bertram Forer. *Викимедия site*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Bertram_Forer (дата звернення: 11.01.2022).

¹⁸ Carroll Robert T. Форера эффект (Forer effect). In: Carroll Robert T. *The Skeptic's Dictionary: A Collection of Strange Beliefs, Amusing Deceptions, and Dangerous Delusions*, New York: John Wiley & Sons, 2003. URL: <https://evolkov.net/skeptic/forer.html> (дата звернення: 12.01.2022)

Бертман Р. Форер – американський психолог. Закінчив Массачусетський університет Амгерст (1936 р.), отримав ступінь магістра та доктора філософії з клінічної психології в Університеті Каліфорнії, Лос-Анджелес. Під час Другої світової війни був психологом і адміністратором у військовому госпіталі у Франції. Після війни працював у психіатричній клініці для ветеранів у Лос-Анджелесі, мав приватну практику в Малібу, Каліфорнія.

БЕРТМАН Р. ФОРЕР

BERTMAN R. FORER

(24 жовтня 1914р. – 6 квітня 2000 р.)

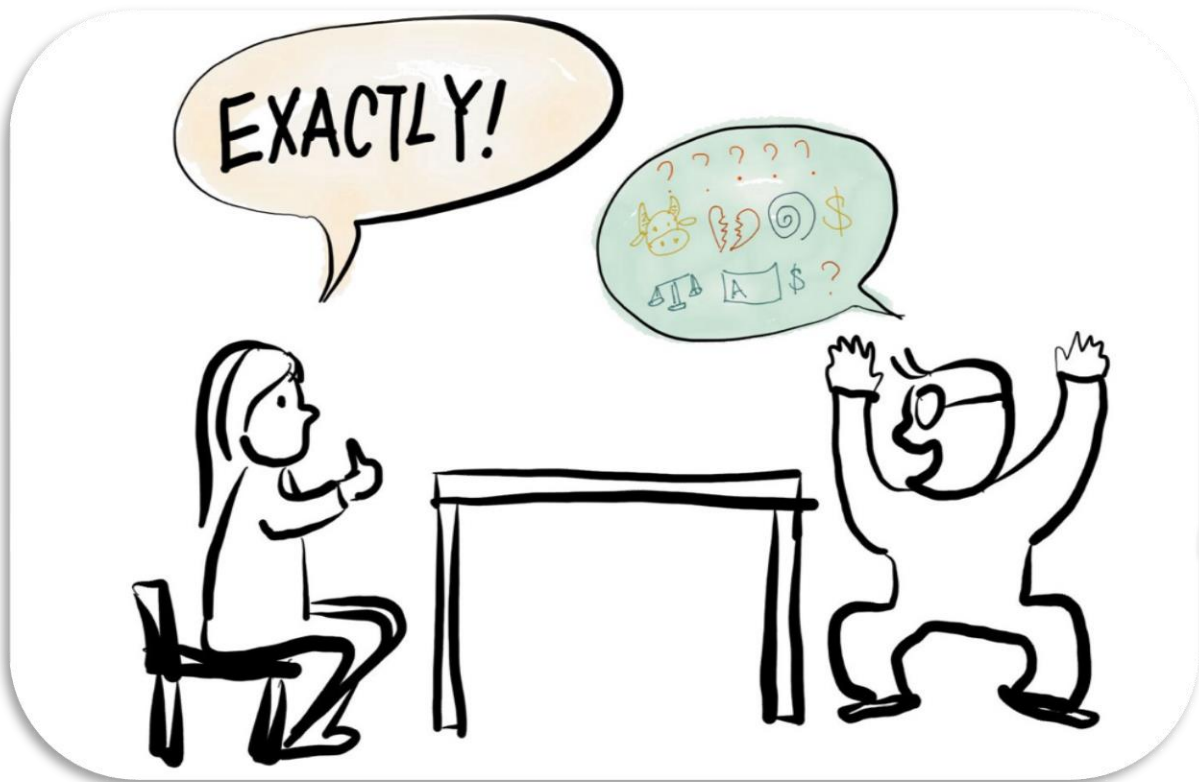
У методиці, запропонованій Б. Форером респондентам, були твердження, здатні викликати відгук у всіх людей: «Вам потрібна повага інших», «Ви маєте схильність критично ставитися до самого себе», «Іноді ви привітні, іноді – стримані», «Виглядаєте дисциплінованою та впевненою особистістю», «Володієте величезним потенціалом, який не використали на власну користь», «Іноді сумніваєтеся».¹⁹

Дещо пізніше науковець провів схоже експериментальне дослідження, в якому описи особистості склалися уже з 13-ти фраз, запозичених з гороскопів. Так, професор запропонував респондентам такий перелік рис в описі: «Вам дуже потрібно, щоб інші люди любили та захоплювалися вами», «Ви достатньо самокритичні», «Ви маєте багато прихованих можливостей, які досі не використали собі на благо», «Хоча ви маєте окремі особисті слабкості, ви здатні їх згладжувати», «Хоча ви виглядаєте дисциплінованими й упевненими, насправді ви схильні внутрішньо хвилюватися та почуватися невпевнено», «Іноді ви можете сумніватися у пра-

вильності своїх рішень і дій», «Ви любляете різноманітність і певні обмеження сприймаєте з невдоволенням», «Ви пишаєтеся своїм незалежним мисленням, вимагаючи від інших аргументованих тверджень», «Ви розумієте, що відвертість з іншими людьми не надто мудрий вчинок», «Іноді ви поводитися як екстраверти (привітно та

¹⁹ Эффект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-cto-eto-takoe>; Эффект Барнума в психологии. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/efekt-barnuma-v-psihologii.html> (дата звернення: 15.01.2022)

по-товариськи), в інших випадках можете проявляти інтровертовані характеристики (обережність і стриманість)», «Деякі ваші прагнення не є реалістичними», «У житті ви прагнете стабільності». Зазначимо, що майже усі досліджувані позитивно оцінили отримані характеристики.²⁰

Ефект Барнума-Форера

На думку Форера, результати могли бути зумовлені впливом таких факторів, як особистість самого досліджуваного (довірливі люди легко вірять усьому; тривожні – частіше позитивно оцінюють результати, боячись бути відкинуті групою через свій негативний відгук про них); і ситуація опитування й особистість експериментатора (випадок, коли досліджувані позитивно відгукуються про результати експерименту, позитивно ставлячись до дослідника).²¹ Крім того, психолог Б. Бейєрштейн (Barry Beyerstein) вважає, що людина схильна проявляти невпевненість, з одного боку, та сподівання, – з іншого, і, намагаючись осмислити величезну кількість насправді ніяк не пов'язаної інформації, з якою щоденно стикаємося, здатна надто легко надати сенс безглуздості та пов'язати насправді не пов'язане,

²⁰ Forer B. R. (1949). The fallacy of personal validation: A classroom demonstration of gullibility. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1949. № 44. P. 118-123; Чечко И. Эффект Барнума-Форера. URL: <https://psychosearch.ru/teoriya/psevdopsikhologiya/392-effekt-barnuma-forera> (дата звернення: 14.01.2022).

²¹ Чечко И. Эффект Барнума-Форера. URL: <https://psychosearch.ru/teoriya/psevdopsikhologiya/392-effekt-barnuma-forera> (дата звернення: 14.01.2022).

у спробі створити цілісну картину навколишнього світу.²²

У одному з експериментів, покликаних здійснити перевірку того, якою мірою твердження *Барнума* справедливе, психологи *Річард Петті та Тімоті Брок* запропонували досліджуваним певний фіктивний особистісний тест-опитувальник, а потім повідомили їм так само фіктивні його результати. Зокрема частина досліджуваних отримали твердження Барнума позитивне за змістом (їх «*результати*» тестування описували як людей з відкритим до нового мисленням, здатних сприйняти та зрозуміти різні позиції людей щодо тієї самої проблеми); інші – також твердження позитивного характеру, проте воно їх описувало як людей із «*закритим мисленням*», тобто таких, які, прийнявши рішення, вже не схильні відступати від вирішеного, твердо стоять на власних принципах.²³ Виявилося, що, не зважаючи на той факт, що результати тестування були суто фіктивними, майже всі опитані схильні були вважати, що саме вони отримали дуже точну характеристику своїх рис, власної особистості. При цьому дослідники помітили цікаву обставину: те, яку саме характеристику вони отримали, вплинуло на їх подальшу поведінку: коли осіб з «*відкритим*» і «*закритим*» мисленням попросили висловити власні думки щодо проблем, кожна з яких передбачала можливість існування двох різних (протилежних) поглядів на неї. Досліджувані, які отримали волею випадку перший опис (люди з «*відкритим мисленням*»), викладаючи свою думку щодо певної проблеми, намагалися врахувати різні позиції щодо її розуміння, об'єктивно їх трактуючи; ті ж опитані, яким дісталось бути людьми із «*закритим мисленням*», частіше помічали лише один бік проблеми, висловлюючи аргументи на користь власної думки. Це послужило прикладом того, як наші переконання та відповідні їм очікування здатні створювати нову соціальну реальність.²⁴

Психолог *Род Снайдер*, представляючи себе в ролі астролога своїм досліджуваним, декого з них просив назвати точний час і місце свого народження. Потім – пропонував усім досліджуваним один і той самий варіант гороскопу. Виявилося, що найбільш задоволені «*своїм*» гороскопом виявилися ті з них, хто для «*складання гороскопу*» повідомляли астрологу не

²² Carrol Robert T. Форера эффект (Forer effect). In: Carroll Robert T. The Skeptic's Dictionary: A Collection of Strange Beliefs, Amusing Deceptions, and Dangerous Delusions, New York: John Wiley & Sons, 2003. URL: <https://evolkov.net/skepdic/forer.html> (дата звернення: 12.01.2022)

²³ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: Методичний посібник. Чернівці: Рута. С. 39.; Так все оказывается просто... с гороскопами. URL: <https://ancher.ru/content/01-04-2009/Так-vse-okazyvaetsya-prosto-s-goroskopami> (дата звернення: 15.01.2022)

²⁴ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута. С. 40; Эффект Барнума. URL: http://psychologis.com.ua/effekt_barnuma.htm (дата звернення: 15.01.2022)

лише рік і місяць, але й день і час свого народження. Крім того, в одному зі своїх експериментів Р. Снайдер зі співробітниками виявили, що результати роботи «астролога» найбільш прийнятні для досліджуваних у тому випадку, коли вони містили в п'ять разів більше позитивних тверджень, ніж негативних, тоді як у переважно негативних описах людям не хочеться пізнавати себе (не виключено, що вони сприймали астрологічні прогнози як особливу форму психотерапії).²⁵

Зазначимо, що ефект *Барнума* вважається одним з найбільш досліджуваних явищ у психології.

У цілому проведені психологами дослідження *ефекту Барнума* виявили, що він повністю проявляється за наявності таких факторів у описах психологічних характеристик особистості: найбільш загальні, неконкретні формулювання; авторитетність особистості, яка здійснює передбачення; переконаність людини, що це передбачення стосується виключно її, що воно унікальне; формальна відповідність шаблонам (певна атрибутика, специфічний інструментарій «*провісника*»); сприйняття/прийняття позитивних характеристик.²⁶

А більшість людей і зараз продовжують чекати нових передбачень гороскопів і трактувань карт гадалками як керівництва до дії у майбутньому. Хоча небезпека дії *ефекту Барнума* криється в тому, що люди, надто прихильні до нього, будуть надавати невинувато великого значення навіть результатам власної психодіагностики²⁷ (і не лише її).

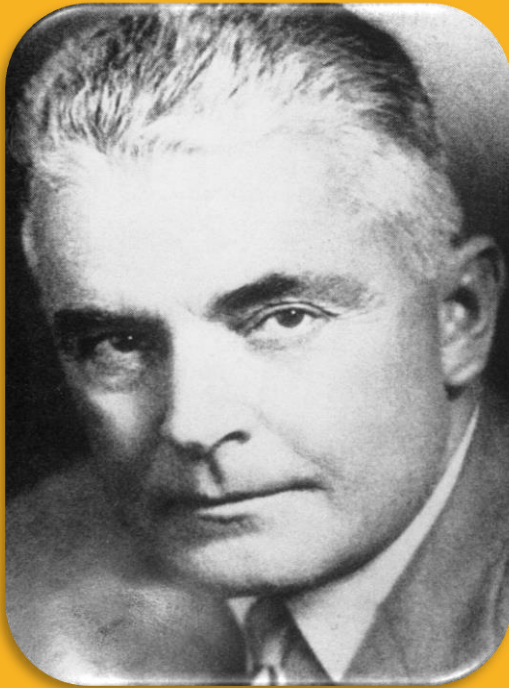
²⁵ Степанов С.С. Что вы знаете и чего не знаете о себе и других. Психологические тесты и наблюдения над странностями человеческой психологии. Ростов н/Д: Феникс, 1995. 160 с. URL: <https://www.skeptik.net/astrolog/barnum.htm> (дата звернення: 16.01.2022)

²⁶ Эффект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-cto-eto-takoe/> (дата звернення: 15.01.2022)

²⁷ Так все оказывается просто... с гороскопами. URL: <https://ancher.ru/content/01-04-2009/Tak-vse-okazyvaetsya-prosto-s-goroskopami> (дата звернення: 16.01.2022)

ЕКСПЕРИМЕНТ «КРИХІТКА АЛЬБЕРТ»: ЯК ВИНИКАЮТЬ ФОБІЇ?

Джон Бродус Уотсон – американський психолог, популяризатор і засновник біхевіоризму.

Отримав диплом магістра в Університеті Фурмана, згодом вивчав філософію під керівництвом Дж. Дьюї в Чиказькому університеті, де зацікавився ідеями Дж. Енджелла та Г. Дональдсона, вплив яких привів його до об'єктивного підходу до дослідження поведінки.

У 1903 р, захистив докторську дисертацію «Научіння тварин: Експериментальне дослідження фізичного розвитку білого щура, пов'язаного з ростом нервової системи».

ДЖОН БРОАДУС УОТСОН JOHN BROADUS WATSON

(2 січня 1878 р. – 25 вересня 1958 р.)

«Дайте мені дюжину здорових, нормально розвинених немовлят і мій власний світ, у якому я буду їх ростити, і я гарантую, що обравши навчання дитину, зможу зробити її на свій погляд спеціалістом будь-якого профілю – лікарем, адвокатом, торговцем і навіть жебраком чи злодієм – незалежно від її талантів, схильностей, професійних здібностей і расової приналежності її предків».

«Я ніколи не хотів проводити дослід на людях. Мені самому завжди хотілося бути піддослідним. Мені ніколи не подобалися тупі, штучні інструкції, що даються випробуваним. У таких випадках я завжди відчував незручність і діяв неприродно...».

«Дайте мені сто дітей одного віку, і через певний час я сформую з них абсолютно однакових людей, з однаковими смаками та поведінкою».

Джон Уотсон

Поведінка як предмет дослідження психології

Уотсон заперечував свідомість як предмет психологічного наукового дослідження. Він вважав єдиною можливими

Уотсон був президентом *Американської психологічної асоціації (1915)*, працював у рекламній індустрії, читав лекції у *Новій школі соціальних досліджень (м. Нью-Йорк)*.

Основні праці: «*Психологія з погляду біхевіориста*», 1913; «*Поведінка: вступ до порівняльної психології*», 1914; «*Біхевіоризм*», 1925; «*Шляхи біхевіоризму*», 1926; «*Психологічний догляд за дитиною*», 1928.

для об'єктивного вивчення різні форми поведінки як сукупності реакцій організму на стимули із зовнішнього середовища. Вчений замінив традиційні уявлення про психічні явища їх руховими еквівалентами.

На думку *Уотсона*, реальним є тільки те, що можна безпосередньо спостерігати. Тому мета психологічного дослідження зводилася до передбачення реакції та визначення природи діючого стимулу.

Цікаво знати!²⁸

Існує припущення, що *Джон Уотсон* страждав на *ан-ідеїзм*, тому негативно ставився до психологічних теорій, які досліджували уяву.

Ан-ідеїзм – дефіцит уяви, нездатність довільно уявляти які-небудь об'єкти чи осіб, відсутність здатності довільно викликати й утримувати в свідомості чіткі мисленеві образи, які не виникають спонтанно. *Ан-ідеїзм* характерний для загальмованого мислення при депресії.

Уотсон виділив 4 класи реакцій:

- Видимі (експрецит) – відчинення дверей, гра на фортепіано;
- Приховані (імпліцит) – звичні реакції (мислення);
- Видимі спадкові реакції – інстинктивні й емоційні реакції (чханьня);
- Приховані спадкові реакції – фізіологія.²⁹

²⁸ Джон Бродес Вотсон. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Джон_Бродес_Вотсон (дата звернення 14.02.2022)

²⁹ Джон Уотсон: біографія, фото Джона Бродеса Уотсона. URL: <https://alexus.com.ua/dzhon-uoatson-biografiya-foto-dzhona-brodesa-uotsona/> (дата звернення 14.02.2022)

Дослідження мови, мовлення та мислення Уотсоном

Експерименти з дослідження мовлення та мислення довели, що *інтелектуальні операції* – це *інтеріоризовані дії, сформовані методом спроб і помилок*.

У ході експерименту Уотсон просив досліджуваних вимовити яку-небудь фразу, вимірюючи при цьому осцилографом рух м'язів гортані. Потім досліджуваним пропонували подумати цю ж фразу, і на екрані осцилографа з'являлися ті самі лінії, що й під час промовляння фрази, тільки меншої амплітуди.

Висновок Уотсона: мислення та мовлення мають однакову природу. Мислення – це та сама мовленнева реакція, що супроводжується тими ж самими м'язовими скороченнями, тільки меншої інтенсивності.

Уотсон досліджував *етапи формування внутрішнього мовлення:* зовнішнє мовлення – шепіт – внутрішнє мовлення. Він вважав, що воно розвивається з зовнішнього мовлення шляхом редукції м'язової напруги. Спочатку мовлення дитини складається із неупорядкованих звуків. Далі дитина спостерігає за тим, як дорослі поєднують певний предмет з яким-небудь звуком. Цей об'єкт стає значенням слова. Поступово зовнішнє мовлення дитини переходить у шепіт і мовлення подумки. Останнє – внутрішнє мовлення – це мислення.

Дослідження поведінки

Під впливом ідей *Е. Тондайка, І.П. Павлова та М. Бехтєєва, Уотсон* прийшов до висновку, що у поведінці людини закладені інстинктивні реакції: страх, любов (бажання), гнів. Він приділяв багато часу дослідженню класичного наочіння за якого організм асоціює різні стимули, орієнтоване на довільні, автоматичні дії. Уотсон пішов далі, ніж *І. Павлов* у своєму дослідженні щодо вироблення умовного рефлексу на початково нейтральний стимул у собаки. Базуючись на дослідженнях *Павлова, Уотсон* показав, що емоційні реакції у людей можуть бути класично обумовлені.³⁰

Він мав на меті перевірити свою теорію про те, що класичне обумовлення (класичне наочіння орієнтоване на мимовільні, автоматичні дії)

³⁰ Cherry K. The Little Albert Experiment. A Closer Look at the Famous Case of Little Albert. *Verywellmind*. 07.12.2019. URL: <https://www.verywellmind.com/the-little-albert-experiment-2794994> (дата звернення 19.01.2022).

може бути використане для навчання емоційній реакції на початково нейтральний стимул.

Експеримент «Маленький АЛЬБЕРТ»/ «Крихітка Альберт»

Експеримент було проведено у 1920 р.

Його мета – формування у дитини реакції на початково нейтральний стимул.

Дж. Уотсон намагався довести, що керувати емоційним станом людини можна, а також те, що основні психічні процеси формуються за життя. Тому реакцію страху на нейтральні стимули можна сформувати.

Дев'ятимісячний «*Альберт Б*», як його умовно назвали дослідники, у народі – «*Маленький Альберт*» – здоровий фізично, проте неемоційний хлопчик – досліджуваний *Джона Уотсона* та його асистентки *Розалі Рейнер*.

Хід експерименту

Дослідники показували хлопчику різних тварин (собаку, кролика, білого пацюка), маски (з волоссям і без), медичну вату тощо. *Альберт* виявляв цікавість, але не страх, до об'єктів, які йому демонстрували.

На першому етапі експерименту дитині протягом кількох місяців показували по черзі: білого пацюка, бавовняну вату, білого кролика та класичну маску *Санта-Клауса*. Жодного страху перед білими тваринами чи предметами хлопчик не проявляв.

На другому етапі експерименту, який відбувався у кімнаті для ігор, *Альберт* грався з білим пацюком самостійно.

Через тиждень *Дж. Уотсон* повісив у цій кімнаті металеву пластину. Коли *Альберт* починав бавитися з пацюком, науковець сильно вдаряв молотом по ній. Хлопчик лякався різкого несподіваного звуку, починав плакати.

З часом *Альберт* почав уникати білого пацюка, оскільки боявся, що знову повторяться гучні та різкі звуки.

Дослідження повторили через тиждень, але він був недовготривалим, тому що хлопчик починав ридати, як тільки бачив пацюка.³¹

³¹ Дячук В. Жахливі психологічні досліді, які змінили наше уявлення про світ. 24 *LifeStyle*. 16.12.2017. URL: https://lifestyle.24tv.ua/zhahlyvi_psihologichni_doslidi_yaki_zminili_nashe_uyavlen_nya_pro_svit_n902403 (дата звернення: 01.02.2022).

В *Альберта* рефлексорно вироблявся страх перед білим пацюком. З метою закріплення цього стану *Уотсон* поміщав пацюка до ліжечка хлопчика та 5 разів гучно ударяв по металу.

Кадри з експерименту «Маленький Альберт»

Після кількох днів проведення експерименту виявилось, що хлопчик боїться вже не тільки білого пацюка, але й білого кролика, медичної вати та маски Санта-Клауса.

На останньому етапі експерименту *Уотсон* припинив бити молотом по металевій пластині, проте Альберт все одно продовжував боятися білих тварин і предметів.

Питання етики експерименту та його критика

Сьогодні про експеримент з маленьким *Альбертом* говорять як про один із неетичних. Це пов'язано з кількома фактами:

1. У 2009 р. науковці *Аппалачського університету* розкрили таємницю особистості досліджуваного. Ним виявився *Дуглас Меррітта* 1919 р. народження. Хлопчик хворів на гідроцефалію³² та помер у віці шести років (10 травня 1925 року).

У 2012 році психологи *Х.П. Бек* і *А. Дж. Фрідлунд* знайшли переконливі докази того, що *Уотсон* знав про неврологічний стан дитини та навмисне його приховав.³³ Таке «відкриття» ще більше поглибило негативне сприйняття морального й етичного боку експерименту *Уотсона*.

Проте у 2014 році висновки *Бека* та *Фрідлунда* було піддано сумніву, оскільки було виявлено докази того, що «*Крихітка Альберт*» – хлопчик на ім'я *Вільям Баргер*.

Крихітка Альберт

Хлопчик народився у тій самій лікарні, що й *Дуглас Мерітт*. Його мати була годувальницею та працювала в цьому ж госпіталі, у якому працювала мама *Мерітта*. Хоча хлопчика звали *Вільям*, усе життя він був відомий як *Альберт*.³⁴

Вільям дожив до вісімдесяти семи років. Одним із непрямих підтверджень тому, що *Альберт* – це *Вільям*, дослідники наводять той факт, що *Баргер* не любив тварин, особливо собак. Однак фобій у нього не було: він не страждав на неконтрольований жах.³⁵

³² Гідроцефалія (водянка головного мозку) – це порушення нормального розвитку головного мозку, що пов'язане з накопиченням рідини в голові дитини.

³³ Beck H. P., Levinson S., & Irons G. (2009). Finding little Albert: A journey to John B. Watson's infant laboratory. *American Psychologist*. 2009. Vol. 64(7). P. 605–614. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0017234>

³⁴ Powell R. A. Correcting the record on Watson, Rayner, and Little Albert: Albert Barger as «psychology's lost boy». *Am Psychol*. 2014. Vol. 69(6). P. 600-11. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25197838/> (дата звернення 17.02.2022).

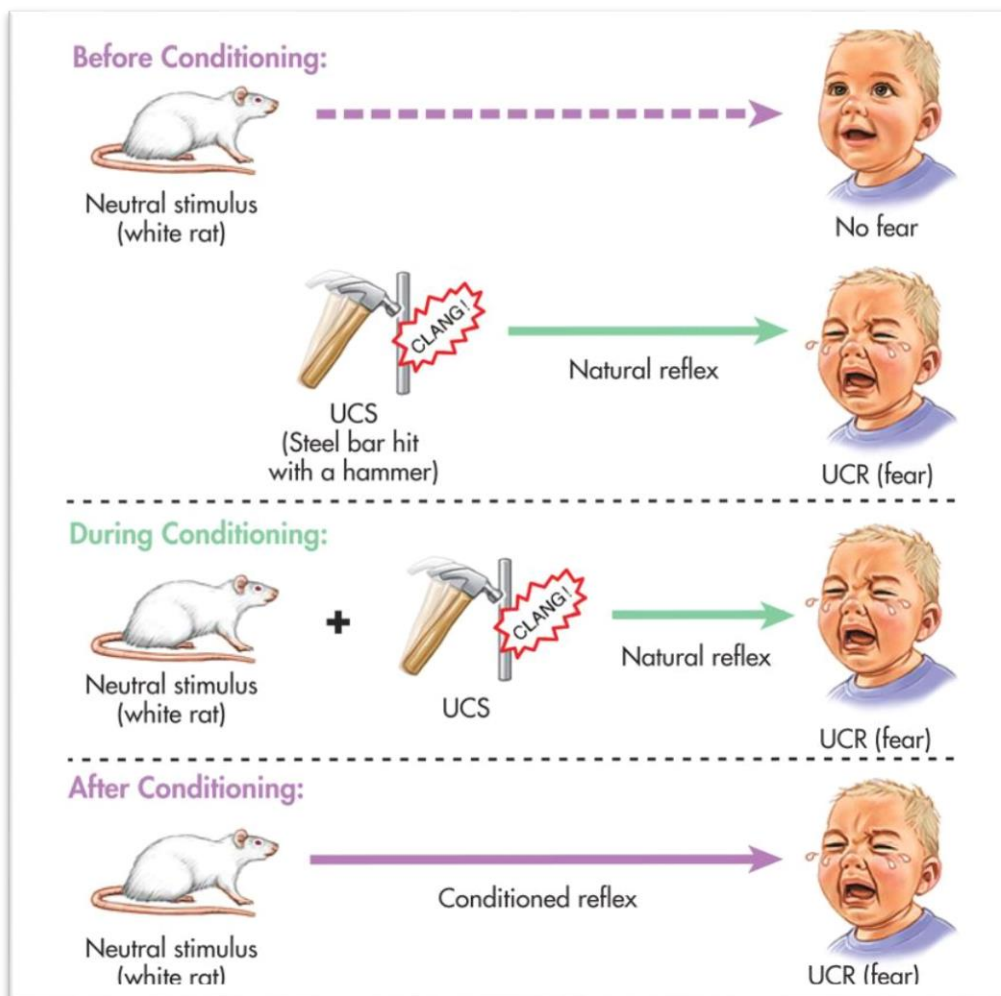
³⁵ Мазихина Л. Жестокий експеримент над сиротою: ще одна попытка управлять чужою психикою. *Новый очаг*. URL: https://www.novochag.ru/family_and_children/psihologiya/kak-doktor-uotson-dokazyval-chto-mozhet-upravlyat-psihikoy-zhestokiy-eksperiment/ (дата звернення 18.02.2022).

2. Хлопчик так і не зміг позбутися рефлексивного страху перед білим, незважаючи на всі старання Дж. Уотсона. Хлопчик покинув експеримент з раніше неіснуючим страхом.

3. План експерименту та його хід не були ретельно розроблені. Уотсон і Рейнер не узгодили об'єктивні засоби для оцінки реакції Альберта, а поклалися на власні суб'єктивні інтерпретації.³⁶

Висновки

Отже, Уотсон експериментально довів, що більша частина страхів і фобій людей закладаються в поведінку ще в дитинстві, а також те, що перенесення страху від слухових до візуальних реакцій можливе. Фактично, було показано, що за схожою програмою у людей можна формувати стійкі афективні комплекси.

Класичне зумовлення та розвиток фобії

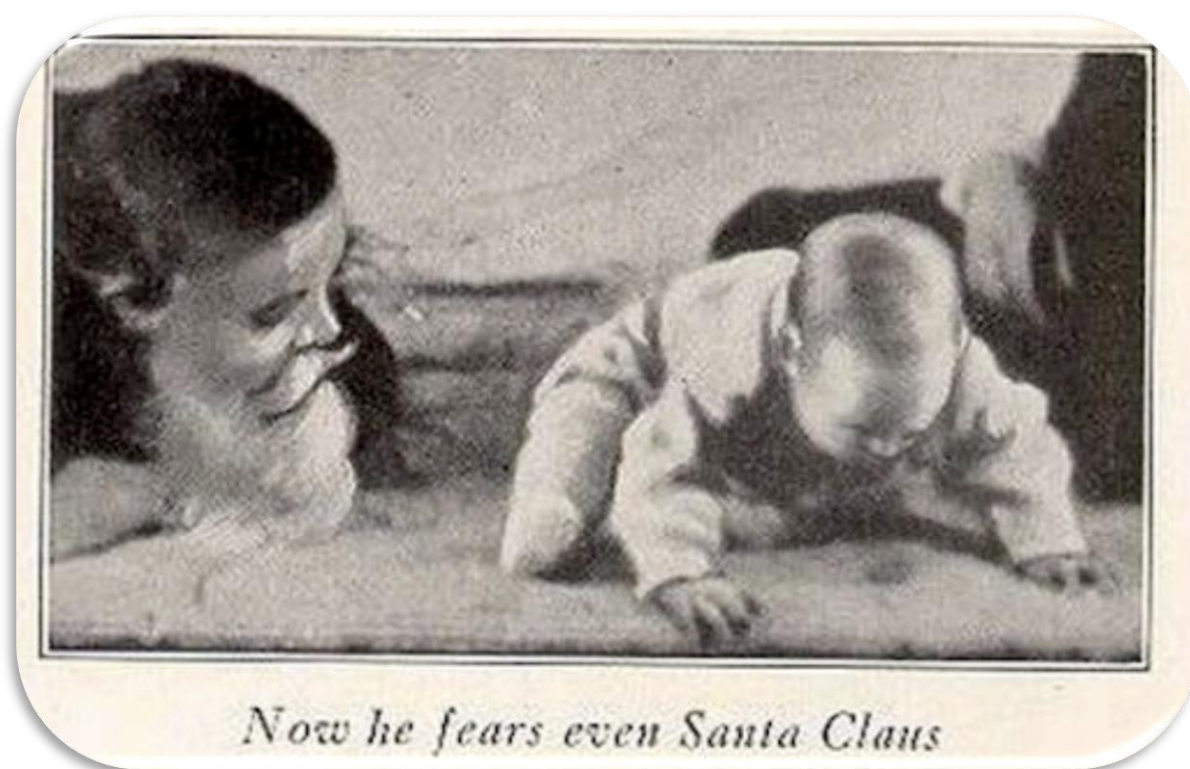
³⁶ Cheryu K. The Little Albert Experiment. A Closer Look at the Famous Case of Little Albert. *Verywellmind*. 07.12.2019. URL: <https://www.verywellmind.com/the-little-albert-experiment-2794994> (дата звернення 17.02.2022).

Учений також продемонстрував, що наші емоції – результат наших звичок, і вони можуть кардинально змінитися залежно від обставин. Його спостереження показали, що якщо сформована реакція страху на кролика не перероблялася на позитивну, далі у дітей аналогічне почуття страху виникало при погляді й на інші покриті хутром об'єкти.

Експеримент «*Крихітка Альберт*» – приклад того, як класичне зумовлення можна використовувати для зумовлення емоційної реакції.

Крім цього експеримент доводить можливість генералізації стимулів:³⁷ після кондиціонування (обумовлення) *Альберт* боявся не лише білого пацюка, але й схожих на нього білих пухнастих об'єктів, наприклад, шуби *Рейнор* та білої бороди *Санта Класа* на *Уотсоні*.

Крихітка Альберт боїться бороди Санта Клауса

Джон Уотсон після проведення експерименту над маленьким *Альбертом* став відомим, популярності набув і біхевіоризм. Це дослідження вплинуло на становлення психології загалом, адже змогло виявити страх і різнобічний зв'язок між поведінковими реакціями людини, дозволило пояснити механізм формування фобій; стали поширеними і принципи керування поведінкою.

³⁷ Van Meurs B. Maladaptive Behavioral Consequences of Conditioned Fear-Generalization: A Pronounced, Yet Sparsely Studied, Feature of Anxiety Pathology. *Behaviour Research and Therapy*. 2014. Vol. 57. P. 29–37. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4835041/> (дата звернення 15.02.2022).

Проте відсутність дотримання етичного аспекту та заперечення ученим можливості вивчення свідомості, відкидання ним усього багатства психіки, – надто дорога ціна за такі відкриття.

Мері Кавер Джонс – американський психолог, фахівець у галузі психології розвитку та піонер поведінкової терапії.

Закінчила *Вассар-коледж*, після лекції *Дж. Уотсона* в *Нью-Йорку* почала працювати з ним.

Отримала ступінь магістра в *Колумбійському університеті*.

Працювала в *Інституті освітніх досліджень Колумбійського університету*, тут отримала докторський ступінь, згодом – в *Інституті охорони дитинства в Каліфорнійському університеті в Берклі*, була президентом відділу психології розвитку в *Американській психологічній асоціації*

Експеримент з Пітером

МЕРІ КАВЕР ДЖОНС

MARY COVER JONES

(1 вересня 1897 р. – 22 липня 1987 р.)

Мері розробила *техніку десенсибілізації* для лікування фобій. На її думку, повторні введення серії стимулів, що викликають фобію, можуть зменшити у пацієнта чутливість до них.³⁸

В експерименті «*Маленький Пітер*» (1924) *Мері* вперше розкрила *десенсибілізацію*. Мета експерименту – виявлення найбільш ефективного способу лікування дітей від їх ірраціональних страхів. Трирічний *Пітер* боявся білих кроликів. *Мері Джонс* в експерименті хотіла з'ясувати, чи можна за допомогою прямого зумовлення, коли приємні стимули, наприклад їжа, асоціювалися з кроликами, вилікувати страх.³⁹

Як виявилось згодом, *Пітер* боявся не тільки кроликів, але й схожих предметів: пір'я, шуби, хутряного килимка, бавовни тощо.

³⁸ Brink T. L. (2008) Psychology: A Student Friendly Approach. «Unit 6: Learning». 2008. P. 101. URL: http://web.archive.org/web/20120416041211/http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2011/01/TLBrink_PSYCH06.pdf (дата звернення 17.02.2022)

³⁹ Logan D. Mary Cover Jones: Feminine as Asset. *Psychology Of Women Quarterly*. 1980. № 5(1). P. 103.

Експеримент з *Пітером* ліг в основу наукової праці *Мері Джонс* «*Лабораторне дослідження страху: справа Пітера (1924)*». На жаль, експеримент був відхилений і не зарахований їй як дисертація.

Хід експерименту

У кімнаті за 12 футів (3,66 м) від *Пітера* розмістили кролика. Тваринку поступово наближали до хлопчика до тих пір, поки він її не торкнувся. Поки здійснювалися ці маніпуляції *Пітер* мав доступ до своїх улюблених цукерок. Він ласував ними, і його страх поступово зменшувався: він зміг доторкнутися до кролика та не заплакати.⁴⁰ *Пітер* зміг вилікуватися від свого страху.

Висновки та наслідки

Сьогодні багато науковців вважають дослідження *Мері Кавер Джонс* проривом у лабораторних дослідженнях біхевіористів. Проте визнання воно отримало тільки у 1970-х рр. у результаті повторення експерименту *Джонс* її другом – дослідником *Йозефом Волте*.

Мері сьогодні називають «*матір'ю біхевіоральної терапії*». Її дослідження лягло в основу розвитку ідеї та техніки десенсибілізації, яка використовується для лікування фобій шляхом багаторазового впливу на людину з фобією низки стимулів, які нагадують об'єкт, якого вона боїться.⁴¹

---

⁴⁰ Jones M. C. A Laboratory Study of Fear: The Case of Peter. *Pedagogical Seminary*. 1924. Vol. 31. P 308-315. URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Jones/> (дата звернення 17.02.2022)

⁴¹ Mary Cover Jones. From Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Cover_Jones (дата звернення 17.02.2022)

ЕКСПЕРИМЕНТ «ЛІТНІЙ ТАБІР»: ЯК З'ЯВЛЯЄТЬСЯ МІЖГРУПОВА ВОРОЖІСТЬ І ЯК ЇЇ ПОЗБУТИСЯ?

Музафер Шериф Башоглу (тур. *Muzaffer Şerif Başoğlu*) – турецький і американський соціальний психолог.

Отримав докторський ступінь у Гарварді, працював у Колумбійському, Стамбульському та Принстонському університетах, очолював Інститут групових стосунків при університеті Оклахоми, був рокфеллерівським стипендіатом, нагороджений стипендією Гуггенхайма, премією Американської психологічної асоціації за значний внесок у психологію.

МУЗАФЕР ШЕРИФ

MUZAFFER ŞERİF

(29 липня 1906 р. – 16 жовтня 1988 р.)

«Я обрав професію психолога не для того, щоб заробляти на життя. Вона і є моїм життям».

«Вони почали вбивати людей направо та наліво. Це надзвичайно вразило мене. Саме там і тоді я захотів зрозуміти, як таке можливе серед людей... Я зажадав дізнатися, яку науку чи спеціальність потрібно опанувати, щоб зрозуміти: «Смисл моєї роботи й усього мого життя – зрозуміти природу ворожості між людьми та вказати їм шлях до примирення».

Музафер Шериф

«Він мріяв зробити світ кращим і присвятив цьому своє життя»

С. Степанов⁴²

У 30-ті рр. ХХ ст. М. Шериф першим, провівши в лабораторних умовах експеримент, показав, що групові норми формуються на основі взаємодії

⁴² Степанов С. Музафер Шериф. URL: <https://psy.1sept.ru/article.php?ID=200502003> (дата звернення 02.03.2022).

Вважається одним із засновників соціальної психології. Він є автором біля 20 праць, проте жодна не перекладена досі українською/російською.

членів групи, використавши з цією метою автокінетичний ефект (оптичну ілюзію руху насправді нерухомої світлової точки на затемненому візуальному полі). Тобто, якщо у затемненій кімнаті уважно дивитися на світлу точку, то буде видаватися, що вона рухається. Проте існують також індивідуальні відмінності у сприйнятті «руху» цієї точки (напрямку та відстані).⁴³

Хід експерименту

I етап дослідження

На першому етапі експерименту на відстані 15-ти футів (4,6 м) у затемненій кімнаті кожному досліджуваному (а ними були студенти *Колумбійського університету*) окремо демонструвалася світла точка (точкове джерело світла). Здавалося, що спочатку нічого не відбувається. Потім – світла точка рухалася («стрибала») та зникала. Досліджуваний мав визначити, на яку відстань і в якому напрямку могло зміститися світло, проте темрява у кімнаті позбавляла його можливості зробити це точніше. Тому досліджуваний визначав приблизну відстань – дюймів 6 (15 см). Процедура повторювалася – оцінка відстані змінювалася, проте – в межах 6-10 дюймів.

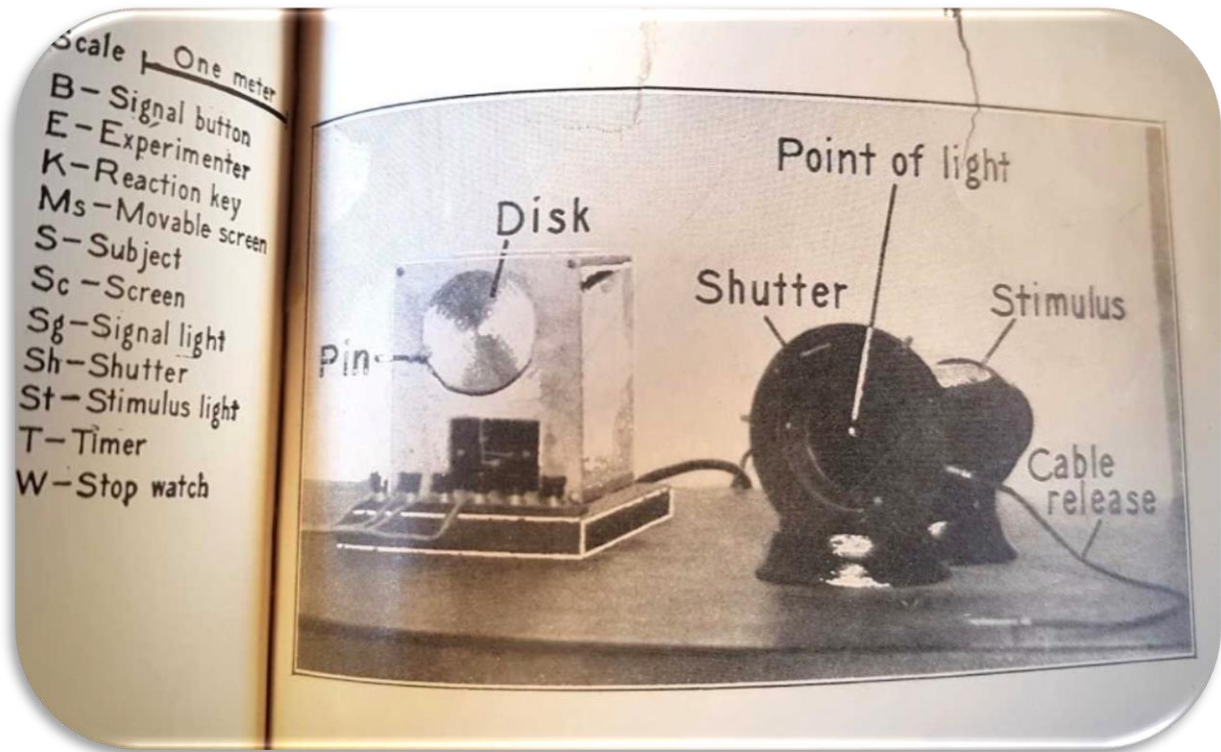
У наступних серіях експерименту досліджувані брали участь разом, вголос визначаючи рух світлової точки.⁴⁴ Коли світло зникло вперше, двоє досліджуваних студентів, які до цього брали участь в експерименті та мали власну думку щодо руху світлової точки, називали найбільш достовірні свої враження за минулий етап дослідження: 1 та 2 дюйми. Той же досліджуваний, який уперше був учасником експерименту, невпевнено озвучував відстань 6 дюймів.

Далі експеримент повторювався, а думка «третього» поступово змінювалася, усе більше узгоджуючись із твердженням двох інших учасників експерименту. В результаті, на 4-ий день, думки усіх трьох учасників експерименту збіглися: шляхом навіювання сформувалася типова групова

⁴³ Крылов А.А. Психология. Москва: Проспект, 2005. С. 97; Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти* : методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.; Чуйко Г.В., Комісарик М.І. *Основи психологічного впливу*: навчально-методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014, 248 с.

⁴⁴ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти* : методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.; Крылов А.А. *Психология*. Москва: Проспект, 2005. 752 с.

норма, яка збереглася навіть через рік при повторенні експерименту. Тобто в групі досліджуваним видавалося, що ця світла пляма знаходиться приблизно на одному місці. Так у результаті взаємодії, поступово, у членів групи формувалася групова норма. При цьому досліджувані так і не визначили, що мала місце оптична ілюзія.⁴⁵

Апарат, який показував точку

Коли ж у наступній серії експерименту *М. Шериф* знову роз'єднав досліджуваних, то виявив, що сформована групова норма впливає на людину сильніше, ніж власні індивідуальні враження під час першого етапу експерименту.⁴⁶

У результаті науковець дійшов висновку, що коли об'єктивно вірної відповіді/реакції не існує, то люди схильні сумніватися у власних висновках, вважаючи, що група не може помилятися, що вона права.⁴⁷

Результат проведення цього експерименту *М. Шериф* узагальнив у таких висновках: у ситуації, яка людиною трактується як невизначена, вона,

⁴⁵ Копець Л. *Класичні експерименти в психології*. Київ : Кисво-Могиланська академія, 2010. 283 с.

⁴⁶ Крылов А.А. *Психология*. Москва: Проспект, 2005, с.97.

⁴⁷ Чуйко Г.В., Комісарик М.І. *Основи психологічного впливу: навчально-методичний посібник*. Чернівці : Технодрок, 2014. С.72.

порівнюючи свої думки/висновки з думками інших, таких, як вона, з більшістю, пристосовується до їх поглядів; при цьому та загальна «система орієнтирів», що сформувалася у присутності та за умови впливу інших людей (більшості) продовжуватиме впливати на погляди, судження та переконання цієї людини «*навіть за відсутності джерела такого впливу*».⁴⁸

Зазначимо також, що цей експеримент *М. Шерифа* не був націлений на дослідження конформізму, проте виявив його дієвість.

Експеримент «Літній табір» («Печера розбійників»)

Найбільш відомий у науковому світі другий експеримент *М. Шерифа* – «*Літній табір*» (*Robber's cave study* (печера грабійників) – в англійському варіанті). Саме він заслужив називатися *класичним* соціально-психологічним експериментом.

За суттю, експеримент пов'язаний з непростю біографією *М. Шерифа*: як із ситуацією, коли він міг бути вбитий грецькими військами, що вторглися на турецьку територію та не щадили ні старих, ні малечі, ще у підлітковому віці, коли він бачив націлену на нього гвинтівку, яку солдат чомусь опустив, не вистріливши, так і з його вироком – 27-річне ув'язнення турецькими властями лише за можливість мати власну думку, відмінну від офіційної.

Експеримент проводився у 1948-1961 рр. *М. Шерифом* і його колегами: *М.Б. Сассменом, Р.Хантінгтоном, О.Дж. Харві, Б.Дж. Уайтом, У.Р. Худом і Керолін В. Шериф*.⁴⁹ Саме ці дослідники грали ролі персоналу табору. Експеримент був започаткований для доведення наукової гіпотези, що виникнення міжгрупового конфлікту не є неминучим наслідком співіснування груп (розділення на «*ми*» та «*вони*»), навпаки, міжгрупові конфлікти та ворожість є результатом конкуренції груп за володіння обмеженими ресурсами й інших конфліктних (реальних чи уявних) інтересів груп.⁵⁰

М. Шериф, вважаючи, що лише положеннями мотиваційних теорій

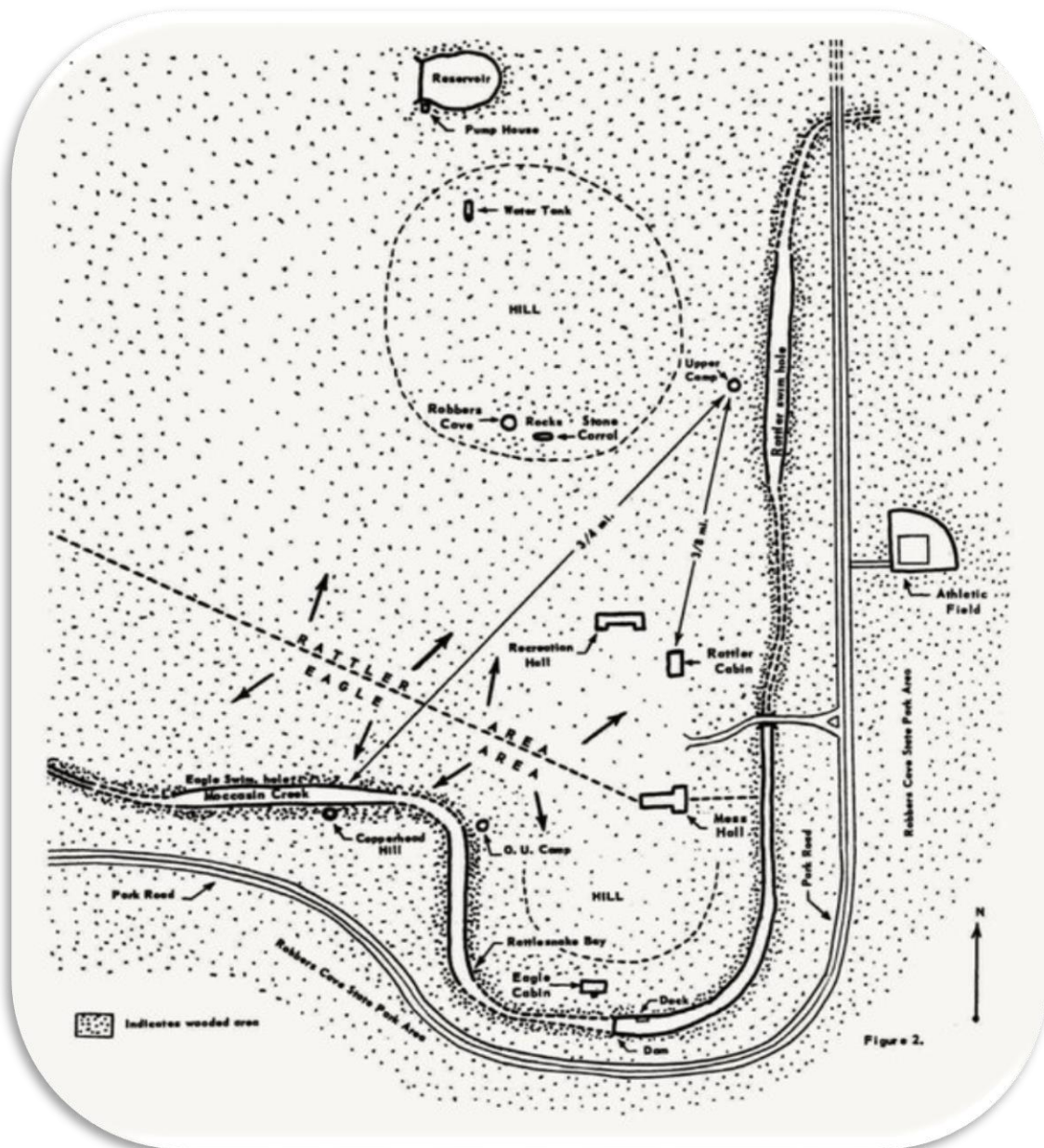
⁴⁸ Чуйко Г.В., Комісарик М.І. *Основи психологічного впливу*: навчально-методичний посібник. Чернівці: Технодрук, 2014. С.72.

⁴⁹ Летний лагерь (эксперимент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20\(англ.Дж.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20(англ.Дж.) (дата звернення 20.03.2022)

⁵⁰ Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty_oblasti_mezhgruppyv_h_ustanovok (дата звернення 20.03.2022)

не можна пояснити міжгрупові конфлікти, причина яких криється в особливостях безпосередньої взаємодії груп (зокрема, якщо обидві групи прагнуть досягти тієї самої мети, при цьому змагаючись, це може спровокувати розвиток конфлікту між ними), в результаті чого, з одного боку, зростає внутрігрупова згуртованість, з іншого, – збільшується ворожість у сприйнятті іншої (конкуруючої) групи й у ставленні до неї, провів експериментальне дослідження міжгрупової взаємодії та переростання її у конфлікт у 1954 році.⁵¹

План табору

⁵¹Батаршев А.В. *Диагностика способности к общению*. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 6.

Шериф з колегами, які демонструють персонал табору

Дослідження проводилося науковцем у групах «вільного» типу, тобто таких, де розвиток як внутрігрупових, так і міжгрупових стосунків відбувся б природно, закономірно та спонтанно, у природних умовах і без втручання з боку експериментатора. Проте умови проведення експерименту були цілком контрольованими: для участі в ньому ретельно підбиралися хлопчики без фізичних і психічних відхилень, з однакового соціального середовища, білі, соціально адаптовані.⁵²

У результаті учасниками дослідження стали 22-оє хлопчиків 11-12 років з *Оклахома-Сіті*, раніше незнайомі, які відпочивали в ізольованому літньому бойскаутському таборі. Цим експериментом *М. Шериф* прагнув перевірити припущення, що міжгрупова взаємодія в умовах змагання та конкуренції між групами здатна перетворитися на конфліктну взаємодію,

⁵² Летний лагерь (эксперимент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20\(англ.,Дж.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20(англ.,Дж.) (дата звернення 20.03.2022)

тоді як спільне виконання певної діяльності, де результат неможливо досягти, не об'єднавши зусилля, сприятиме прояву кооперативної поведінки груп.⁵³

Фото з експерименту «Печера розбійників»

Спочатку (на першій стадії експерименту) хлопчиків розселили у два окремі будиночки на віддалі один від одного й організували у кожному з них спільну діяльність дітей, де підлітки не лише вперше познайомилися та взаємодіяли, але й результат діяльності залежав від внеску кожного з них. До прикладу, в кожній з груп діти разом ставили намети, будували містки для пірнання в басейн, брали участь у приготуванні їжі, інше.⁵⁴ У результаті почала розвиватися групова динаміка: кожна група здружилася, згуртувалася; її члени – ідентифікували себе зі своєю групою, тобто хлопці кожної групи почувалися як єдине ціле. Діти розважалися, як прийнято в літньому таборі, та спілкувалися.

У межах груп у хлопців з'явилися прізвиська, відбувся розподіл групових ролей, у кожній групі визначився лідер. Далі кожна група обрала/придумала собі назву: «Орли» та «Гримучі змії», а свої будинки – прикрасили прапорами. Одна з груп навіть помістила над будиночком напис:

⁵³ Копець Л. *Класичні експерименти в психології*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. 283 с.

⁵⁴ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти* : методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.

«Дім, милий дім».⁵⁵

«Печера розбійників» – експеримент М. Шерифа (ворожість)

Отже, у групах виробилися внутрішня структура та неформальні норми поведінки та взаємин.⁵⁶ Цей етап дослідження тривав тиждень. При цьому одна група не знала про існування іншої.

II етап дослідження

На другому етапі дослідження уперше був створений штучний конфлікт між групами, оскільки їм довелося змагатися одна з одною за призи та нагороди, а це породило конкуренцію. Проте очевидним приводом до розвитку конфлікту стало виявлення «Гримучими зміями» у кінці першого тижня «Орлів» на «своєму» бейсбольному майданчику.⁵⁷

У подальшому в таборі проводилися турніри: змагання з різних видів спорту (футболу, бейсболу), гри у «війну», пошуків скарбів і перетягування

⁵⁵ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 800 с.

⁵⁶ Почобут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty_oblasti_mezhgruppovyh_ustanovok (дата звернення 20.03.2022)

⁵⁷ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 800 с.

канату, – за перемогу в яких дітям вручали призи, значимі для хлопчиків цього віку (зокрема, туристські складні ножі, які «Гримучі змії» викрали в «Орлів», котрі їх виграли).⁵⁸ Крім того, велике значення для розвитку ситуації мало й те, що одна з команд перемагала, тоді як друга – опинялася в ролі переможеної, переживаючи стан фрустрації. А «здобич» завжди отримував лише переможець. Тобто групи, за суттю, були протиставлені одна одній. Тому атмосфера суперництва та ворожості між ними зростала.

Спочатку хлопці застосовували лише вербальну агресію, що проявлялася у насмішках, прізвиськах, лайці на адресу суперників, та згодом – перейшли до фізичної: одна команда («Орлів») викрала та спалила прапор іншої, у відповідь – друга – зчинила безлад у будинку суперників, пробравшись туди.

Конфлікт посилювався, а стосунки між дітьми різних груп перетворилися на ворожі. Явно проявився внутрішньогруповий фаворитизм як тенденція віддавати перевагу власній групі на противагу інтересам іншої групи⁵⁹ («своїх» хлопчики вважали сміливими, безкомпромісними та дружними, а суперників з іншої групи – «боягузами», «смердюками», «задаваками», «покидьками», «нахабними», «ворогами»); друзів хлопчики теж обирали зі своєї групи.⁶⁰

Так гіпотеза М. Шерифа щодо того, що конкуренція породжує конфлікти між групами підтвердилася. Крім того дослідники створили й інші передумови, що поглибили конфлікт між групами.

Зокрема обом групам повідомили про організацію спільної вечірки, проте назвали різний час її початку. В результаті одна група, «Орли» прийшли на вечірку раніше, що дало їм можливість обрати серед частування те, що виглядало свіжим і привабливим, а іншій групі – залишити неапетитну та непривабливу їжу. Коли ж на вечірку прийшли «Гримучі змії» та побачили, що сталося, – образилися, розізнилися та стали, звинувачуючи іншу групу в нечесності, обзивати їх. «Орли», які вважали, що кращу їжу отримали цілком заслужено, – відповіли тим самим. У результаті взаємні

⁵⁸ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 800 с.

⁵⁹ Тюремний експеримент Ф. Зімбардо. Експеримент М. Шерифа (міжгрупові відносини). Експерименти Е. Аронсона, метод «складової картини-головоломки». URL: <https://studepe.dia.org/index.php?vol=1&post=103473>. (дата звернення 22.03.2022)

⁶⁰ Летний лагерь (експеримент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20\(англ.Дж.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20(англ.Дж.) (дата звернення 20.03.2022)

обзивання перейшли у кидання тарілок, і відбулася велика бійка.⁶¹ А коли підлітки почали збирати каміння, експериментатори «змушені були фізично розділити хлопчиків, щоб уникнути повномасштабної війни».⁶²

III етап дослідження

На третьому етапі дослідження *М. Шериф* з колегами хотіли зменшити рівень упередженості та ворожої налаштованості (яку самі й спровокували) між групами та спочатку перевіряли гіпотезу про те, що суперечності між ними поступово зникнуть, якщо створити сприятливі умови для міжгрупових контактів: контакти були можливі та не регулювалися зовні. Проте це припущення не підтвердилося: ворожість не просто не зменшилася після спільного походу на фільм, вона переросла у бійку, коли хлопцям запропонували сісти через одного (з різних груп) у кафетерії.⁶³

Тоді *М. Шериф* вирішив перевірити іншу гіпотезу: спільні зусилля груп здатні врегулювати стосунки між ними, зробивши їх більш гармонійними.

Для перевірки цього припущення хлопчиків обох груп змусили, створивши відповідні ситуації, що містили «надзавдання», працювати заради досягнення спільної мети, що можна було зробити лише сукупними зусиллями обох груп, у результаті міжгрупової взаємодії. Так, їм довелося шляхом обговорення різних ідей швидко та разом налагоджувати роботу несправного (спеціально пошкодженого експериментаторами) водогону в таборі, допомагати рухатися вантажівці, яка не заводилася, тягнучи її за мотузку (перетягуючи з вантажівкою той канат, який раніше використовувався у змаганні груп) на досить високий горб,⁶⁴ збирали кошти для того, щоб подивитися бажаний фільм тощо. І саме гіпотеза *М. Шерифа* про вплив спільної роботи груп на взаємостосунки між ними підтвердилася: напруження між групами зменшилося, ворожість поступово зникла, стосунки стали більш товариськими, учасники експерименту більше не були проти того, щоб сидіти поряд з членами іншої групи, за соціометрією – обирали тих, з ким хотіли б спілкуватися, незалежно від того, до якої групи

⁶¹ Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty_oblasti_mezhgruppovyh_ustanovok; Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти* : методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.

⁶² Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2014. 800 с.

⁶³ Летний лагерь (эксперимент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20\(англ.Лж.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20(англ.Лж.) (дата звернення 20.03.2022)

⁶⁴ Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty_oblasti_mezhgruppovyh_ustanovok (дата звернення 21.03.2022)

вони належали; проте внутрігруповий фаворитизм залишився.⁶⁵

Після завершення експерименту (перебування в таборі) хлопчики вирішили повертатися додому в одному автобусі, сівши впереміш та при в'їзді в *Оклахому-Сіті* заспівавши, а пізніше – сердечно розпрощавшись один з одним, подружившись.⁶⁶

Експеримент «Печера розбійників»

Отже, експеримент *М. Шерифа* з колегами виявив, що суто фізичне розділення груп не стало причиною появи ворожості між ними,⁶⁷ що суперництво між групами за обмежені ресурси здатне привести до виникнення міжгрупового конфлікту, ворожої й агресивної поведінки, формування негативних стереотипів щодо іншої групи, тоді як колективна діяльність заради досягнення спільної мети – до суттєвого зниження міжгрупових ворожості та суперечок.⁶⁸ Однак *М. Шериф* уважав за необхідне відзначити, що зміни у стосунках між групами на ліпше не були «ні миттєвими, ні неминучими, що позбутися розподілу груп за принципом «ми» – «вони» так

⁶⁵ Експеримент «Летний лагерь». URL: <https://postnauka.ru/faq/91981> (дата зверення 21.03.2022)

⁶⁶ Майерс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 800 с.

⁶⁷ Почобут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: <https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty oblasti mezhrupnovykh ustanovok> (дата зверення 21.03.2022)

⁶⁸ Летний лагерь (эксперимент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20\(англ.,Дж.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент)#:~:text=Эксперимент%20«Летний%20лагерь»%20(англ.,Дж.) (дата зверення 20.03.2022)

і не вдалося.⁶⁹

Крім того, варто зазначити, що, якщо б спільні зусилля груп, які до цього перебували в стані конфлікту одна з одною, завершилися невдачею, і якщо б обставини дозволяли звинуватити в цьому одна одну, конфлікт міг би лише поглибитися.⁷⁰

Потрібно також наголосити, що експериментальні дослідження, проведені *М. Шерифом*, були суттєвим внеском у розвиток соціальної психології загалом і зокрема у дослідження взаємовідносин між групами та застосування групового підходу в соціальній психології, довівши, що характер міжгрупових стосунків визначається не індивідуальними особливостями членів груп і їх відмінностями, а специфікою взаємодії цих груп. А його доробки включені до теорії соціальної психології, що стосується проблем конфліктів і теорії соціальної ідентичності.⁷¹

У 70-ті рр. минулого століття експеримент *М. Шерифа* спробував повторити *А. Діаб (L. Diab)*. При цьому він намагався цілком відтворити ті самі стадії, що й в експерименті *М. Шерифа* (утворення груп за відсутності міжгрупових контактів, змагання між групами, уведення спільних цілей тощо). Проте результати виявилися дещо іншими, хоча багато в чому вони нагадували ті, що були отримані *М. Шерифом*. Виявилось, що експериментатори *А. Діаба* не були в змозі «погасити» чи контролювати прояви підлітками агресивності, що зумовило припинення експерименту після етапу змагання груп. Не врахованою була нова змінна: релігійні почуття досліджуваних. Агресивність підлітків у *Лівані* була спрямована не лише на іншу групу, але й на членів власної групи, що сповідували іншу релігію. Тобто ця змінна була зумовлена соціокультурним контекстом.⁷²

Крім того, *Р. Блейка* та *Д. Мутон* зацікавило запитання, чи не стосується ця ситуація виключно дітей, і як поводитимуться дорослі, потрапивши до аналогічної ситуації?

Вони провели ряд експериментів (де брали участь біля 150 різних груп, загальною кількістю більше за 1000 осіб), що тривали два тижні, відтворюючи обставини експерименту *М. Шерифа*.

⁶⁹ Почебут А.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: <https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty oblasti mezhrupnovykh ustanovok> (дата зверення 21.03.2022)

⁷⁰ Майерс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 800 с.

⁷¹ Експеримент «Летний лагерь». URL: <https://postnauka.ru/faq/91981> (дата зверення 21.03.2022)

⁷² Почебут А.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: <https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty oblasti mezhrupnovykh ustanovok> (дата зверення 21.03.2022)

Результати, отримані цими дослідниками, «недвозначно свідчать про те, що реакції дорослих аналогічні реакціям підлітків, що брали участь в експерименті М. Шерифа».⁷³

Отже, для того, щоб групи стали вороже й упереджено ставитися одна до іншої, досить лише виникнення конкуренції між ними та конфлікту. Коли ж ворожість уже з'явилася, її не можна позбутися просто усунувши ситуацію суперництва та конфлікт – це лише посилить недовіру та ворожість між ними. І лише тоді, коли групи опиняються в ситуації взаємної залежності, коли для досягнення значимої для усіх мети вони повинні співпрацювати, ворожість між ними поступово зменшується. Тобто ключовим чинником стає взаємна залежність груп.⁷⁴

Зважаючи на те, що у середині ХХ сторіччя у психології панував лабораторний експеримент, головним недоліком якого вважається низька екологічна валідність, експеримент М. Шерифа, який проводився в умовах, максимально наближених до природних, був антропологічним, одним з тих, чия екологічна валідність є високою.⁷⁵

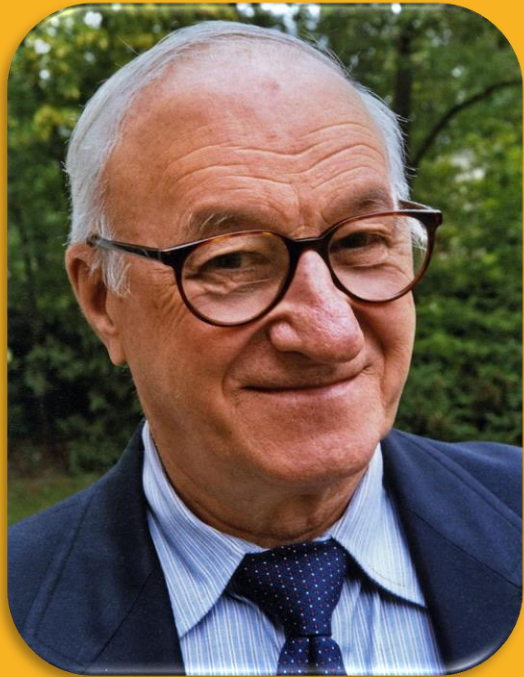
---

⁷³ Майерс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург : Питер, 2014. 800 с.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Експеримент «Летний лагерь». URL: <https://postnauka.ru/faq/91981> (дата зверення 21.03.2022)

ЕКСПЕРИМЕНТ «ЛЯЛЬКА БОБО»: ПРОЯВЛЯТИ АГРЕСІЮ МОЖНА НАВЧИТИ

Альберт Бандура – канадсько-американський психолог, один із найбільш цитованих і впливових науковців світу в галузі психології, професор *Стенфордського університету*, президент *Американської психологічної асоціації* (1974), почесний президент *Канадської психологічної асоціації*, володар почесних звань багатьох університетів, нагороджений відзнакою Товариства біхевіоральної медицини «*Видатному вченому*».

Досліджував уяву, соціальне навчіння (механізм вчинків людини, усвідомлення здатності впливати на події власного життя).

Альберт Бандура ALBERT BANDURA

(4 грудня 1925 р. – 26 липня 2021 р.)

«Люди, які вважають себе високоефективними, діють, думають і відчують інакше, ніж ті, хто вважає себе неефективними. Вони створюють своє майбутнє, а не просто пророкують його».

«Люди з високим рівнем упевненості у власних здібностях підходять до складних завдань як до завдань, які потрібно вирішувати, а не як до загроз, яких треба уникати».

«Ми більше інвестуємо в теорії невдач, ніж у теорії успіху».

«Розуміння своїх основних мотивів більше схоже на перетворення переконань, ніж на процес самопізнання».

«Психологія не може сказати людям, як вони мають жити. Однак вона може надати їм засоби для здійснення особистих і соціальних змін».

«Успіх і невдача значною мірою визначаються самою особистістю з погляду особистих стандартів. Чим вони вищі, тим більша ймовірність того, що досягнення будуть розглядатися як невдачі, незалежно від того, що думають інші».

Альберт Бандура – автор теорії соціального (вікарного) наочіння (теорії соціального когнітивізму чи концепції наочіння через моделювання), розробник теоретичного підгрунтя явища самоефективності.

Основні праці: «Агресивність підлітків», 1959, «Агресія: аналіз соціального наочіння», 1973.

«Люди, які вважають, що вони здатні здійснювати певний контроль над своїм життям, є більш здоровими, ефективними та успішними, ніж ті, хто не вірить у свою здатність вносити зміни до свого життя».

«Моральне виправдання – це захисний механізм, який ми використовуємо. Руйнівна поведінка стає особисто та соціально прийнятною, служачи моральним цілям. Це причина, чому більшість ресурсів проти насильницьких ЗМІ, як правило, не чувають».

«Думки людей про їх здібності мають величезний вплив на ці здібності».

Альберт Бандура

Протягом 1961–1963 років *Альберт Бандура* досліджував вплив моделювання агресії на дитячу поведінку. Він провів серію експериментів, метою яких було дослідження поведінки дітей, які спостерігали за агресивною поведінкою дорослих по відношенню до ляльки.

Експеримент з лялькою *Бобо* був емпіричною демонстрацією теорії наочіння *А. Бандури*.

Теорія соціального наочіння

Теорія соціального наочіння – одна із найбільш впливових теорій пізнання у психології.

Згідно теорії *А. Бандури*, люди навчаються, набувають певних умінь і навичок, засвоюють нові моделі поведінки, починають усвідомлювати наслідки дій, контактуючи зі своїм соціальним оточенням, спостерігаючи за поведінкою інших.

А. Бандура визначив чотири процеси, задіяні в соціальному наочінні: відтворення, мотивація, увага, збереження (табл. 1).

Процеси, задіяні в соціальному навчінні⁷⁶

Увага	Збереження
визначає, що вибірково спостерігається і що конкретно відбирається з безлічі модельних впливів	відповідає за запам'ятовування та утримання поведінки, яка спостерігається, в довгостроковій пам'яті за допомогою символів
Відтворення	Мотивація
забезпечує перетворення символічних уявлень на відповідні дії. На початковій фазі моделюється поведінка: реакції відбираються й організуються на когнітивному рівні. Потім дія виконується вже насправді. Ідеї з когнітивного рівня рідко переходять у реалізацію відразу. Потрібні коригувальні зусилля, щоб досягти правильного виконання дії	Навіть якщо людина запам'ятовує поведінку, що спостерігається, для того, щоб повторити її, потрібне бажання це зробити. Людина з більшою ймовірністю відтворюватиме поведінку, яка приводить до позитивних результатів, тобто діятиме так, щоб отримати самозадоволення, і буде відкидати те, що вона особисто не схвалює. Тому результат, до якого приводить поведінка моделі, впливатиме на мотивацію людини до її подальшого освоєння

Згідно з *Альбертом Бандурою*, картина дійсності, на базі якої ми діємо, – результат нашого досвіду, отриманого від інших людей (вікарний досвід).

Вікарне навчіння (соціальне навчіння) – навчіння через спостереження й аналіз особливостей стратегій поведінки навколишніх

Ми щодня навчаємось, наслідуючи поведінку батьків, вихователів, учителів, друзів, кумирів, які нас надихають. Ми, автоматично та практично не усвідомлюючи, повторюємо поведінку інших людей: обираємо модель для наслідування, спостерігаємо за нею, запам'ятовуємо, оцінюємо, чи є сенс наслідувати цю модель, чи ні.

⁷⁶ Бандура А. *Теорія соціального навчання*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2000. С. 191.

У межах теорії вікарного навчання ця оцінка є вкрай важливою. За суттю, це те, що відрізняє теорію *Альберта Бандури* від інших теорій навчання, і те, через що його теорію називають *соціально-когнітивною*.

За допомогою нашої пам'яті ми подумки відтворюємо картини поведінки, які ми спостерігали у нашого об'єкта наслідування. Ми також використовуємо внутрішній діалог і згадуємо те, що відбувалося в той момент. Потім ми приймаємо рішення, чи хочемо ми повторити побачену модель поведінки, чи ні, чи зробимо ми це ідентично чи внесемо зміни... Ми навіть можемо змінювати цю модель залежно від наших цілей. Тут вже відіграє роль мотивація кожної людини та її зацікавленість у цьому типі поведінки.

Експеримент «Лялька БОБО»

Лялька Бобо нагадує неваліяйку, яка автоматично набуває вертикального положення після удару чи перекидання

У 50-х рр. ХХ ст. *А. Бандура* разом з колегами провів серію експериментів, які доводили, що *діти переймають поведінкові патерни дорослих та імітують їх дії в присутності цих самих дорослих*.

У послідовній серії експериментів дослідник вилучив таку змінну, як присутність дорослого-спостерігача. Її мета полягала у з'ясуванні того, чи збережеться тенденція наслідування в умовах, коли дитина не знає, що за нею спостерігають⁷⁷.

В експерименті взяли участь дві експериментальні (ЕГ₁; ЕГ₂) й одна контрольна група (КГ). Усього – 72 дитини (36 хлопчиків і 36 дівчаток). Усі вони були вихованцями дитячого садка при *Стенфордському університеті*.

У кожній групі було по 24 дитини (12 дівчаток і 12 хлопчиків) віком від 37 до 69 місяців (середній вік досліджуваних – 52 місяці).⁷⁸

До експерименту були також залучені троє дорослих: дві жінки та

⁷⁷ Bandura's Bobo Doll Experiment. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dmBqwWlJg8U&ab_channel=EverywherePsychology; Сучасна інтерпретація експерименту А.Бандури. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b51z7gjLMX0> (дата звернення 12.03.2022)

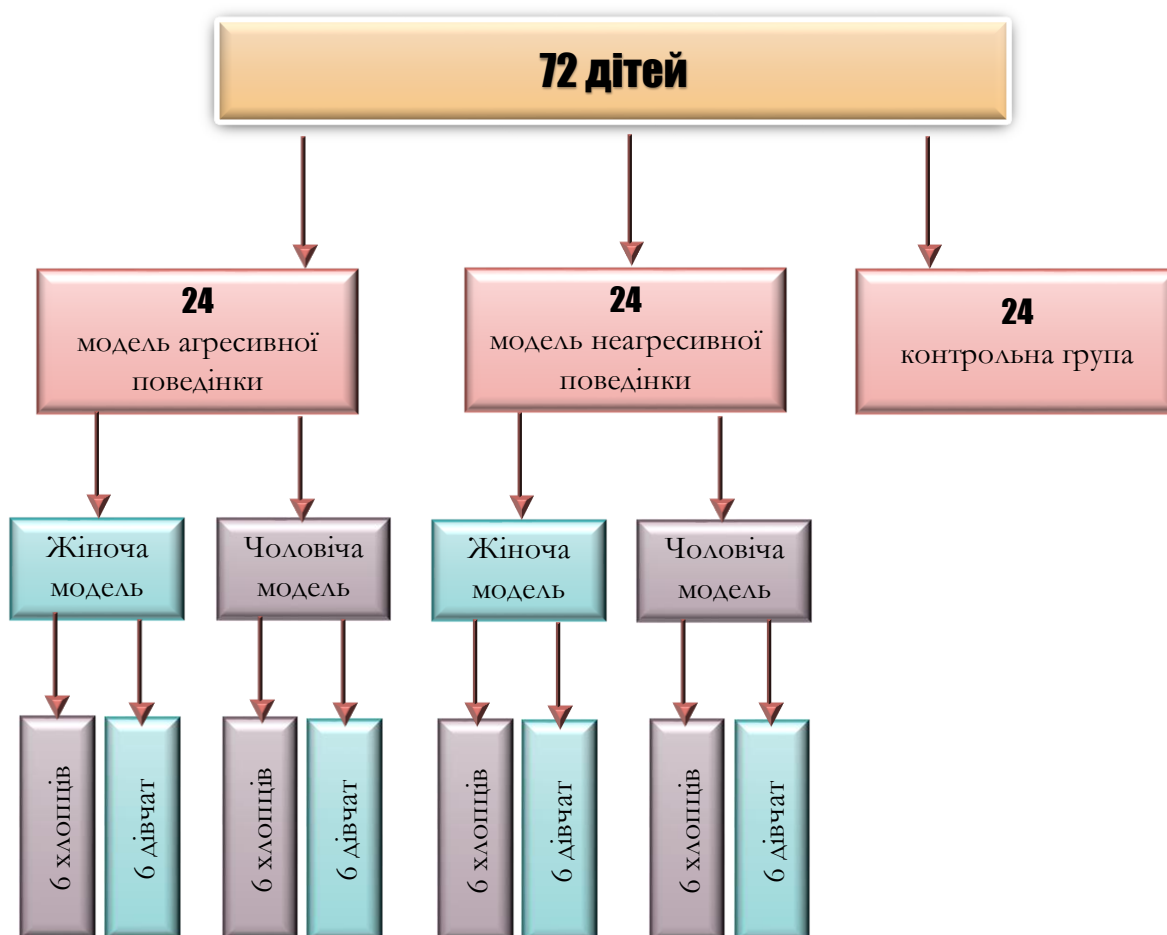
⁷⁸ McLeod S. Bobo Doll Experiment. *Simply Psychology*, 2014. URL: <https://www.simplypsychology.org/bobo-doll.html> (дата звернення 12.03.2022)

один чоловік. Одна із жінок виконувала адміністративну функцію (допомагала організувати дітей: приводила/відводила з кімнати), інша та чоловік – виконували роль «моделей» поведінки.

Експеримент проводився у кількох приміщеннях: перша ігрова експериментальна кімната (таких кімнат було кілька: для спостереження за агресивною поведінкою, за неагресивною поведінкою та кімната для контрольної групи, яка не спостерігала жодної моделі поведінки), друга – проміжна та третя ігрова експериментальна кімната.

I етап експерименту

Першу експериментальну групу було розділено на дві по 12 дітей у кожній (ЕГ_{1А}; ЕГ_{1Б}). Ці дві групи спостерігали за поведінкою двох дорослих: жінки (ЕГ_{1А}) – «моделі-агресора» для групи дівчаток та чоловіка (ЕГ_{1Б}) – «моделі» для хлопчиків. Для цього дитину-досліджуваного розміщували в одному кутку першої експериментальної ігрової кімнати, де вона могла гратися, займатися творчістю, тим, що було визначене як актуальне в ході попередніх спостережень за дітьми у дитячому садку.

Розподіл досліджуваних у ході експерименту

У протилежному кутку кімнати розміщувався дорослий – модель поведінки. Також у цьому кутку на столику була лялька Бобо, іграшковий молоток і конструктор. Експериментатор повідомляв дитині, що це іграшки для дорослого та виходив з кімнати.

Спочатку дорослий протягом хвилини грався з конструктором. Потім він починав виявляти агресію по відношенню до ляльки Бобо (протягом 10 хвилин у присутності однієї дитини, щоб унеможливити вплив реакцій інших дітей, він агресивно поводився з іграшкою: бив її, високо підкидав, штовхав, стукав по ній молотком, бив кулаком, вигукував фразу «Гу бум», «Бух, ба-бах» тощо). Він продовжував агресивні дії до завершення часу, виділеного на цю частину експерименту.

Отже, на цьому етапі «експериментальна агресія» дорослих була спрямована на півтораметрову ляльку Бобо.

Експеримент з лялькою Бобо

Друга група дітей (КГ2) у іншій першій експериментальній ігровій кімнаті, навпаки, спостерігала лагідне й обережне ставлення до ляльки Бобо (неагресивні дії по відношенню до ляльки) та спокійну гру дорослого з конструктором.

КГ не спостерігала за жодною моделлю поведінки. Дітям цієї групи показували ляльку без попереднього спостереження за будь-якими діями

інших людей по відношенню до неї⁷⁹.

Важливо уточнити, що метою експерименту було не стільки спровокувати агресію, скільки виявити, чи схильні діти повторювати агресивні дії дорослих. Тому дорослий-модель повинен був не просто побити ляльку Бобо від душі, а виконати певну специфічну комбінацію дій: ударити молотком по голові, сісти зверху, говорити певні агресивні фрази.⁸⁰

II етап експерименту

Через 10 хвилин дитину забирали з першої експериментальної ігрової кімнати та поміщали до «проміжної» ігрової кімнати з метою *активізації агресії*. Тобто, усі діти (включаючи контрольну групу) піддавалися «збудженню легкої агресії». У кімнаті було безліч іграшок, але дитині дозволяли з ними гратися протягом 2 хвилин, а потім експериментатор повідомляв, що ці іграшки треба залишити для інших дітей, а дитина може гратися з чим захоче у сусідній кімнаті.⁸¹

Цей етап був необхідний для того, щоб спонукати у дітей прояви агресії, накопичити в них злість, через неможливість погратися з іграшкою, оскільки відразу після демонстрації агресії дорослим дитина не готова була повторити ці дії. Цей ефект відкрили М.Е. Розенбаум і Р. Дерчармз (1960)⁸², які довели, що «відразу після демонстрації агресії людина не готова її проявити. Навпаки, на деякий час вона стає більш спокійною та поступливою».⁸³

III етап експерименту

Третій етап експерименту – *тест на відкладену імітацію*.

Дитину відводили до третьої експериментальної ігрової кімнати, ро-

⁷⁹ Клейнман П. *Психологія 101: факти, теорія, статистика, тести й таке інше*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.98-101.

⁸⁰ Мигунова Е.О. Експеримент с куклой Бобо. Как научить жестокости. URL: <https://www.b17.ru/article/346128/> (дата звернення 12.03.2022)

⁸¹ Експеримент с куклой Бобо. *Материал из Википедии — свободной энциклопедии*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Эксперимент_с_куклой_Бобо (дата звернення 12.02.2022)

⁸² Rosenbaum M.E. & Dercharms R. Direct and vicarious reduction of hostility. *J. abnorm. Soc. Psychol.* 1960. № 60. С. 105-111.

⁸³ Мигунова Е.О. Експеримент с куклой Бобо. Как научить жестокости. URL: <https://www.b17.ru/article/346128/> (дата звернення 12.03.2022)

зташованої у сусідній будівлі поза дитячим садком, де, як і у першій кімнаті, знаходилася *лялька Бобо*, іграшковий молоток і конструктор, а також інші іграшки: машинки, розмальовки, крейда, ляльки, м'яч, іграшковий чайний сервіз і ін. Ці іграшки можна умовно поділити на агресивні (молоток, дошка для кілків, дротики, лялька Бобо) та неагресивні (кольорові олівці, чайний сервіз, три ведмеді, сільськогосподарські тварини). Перед відвідуванням кімнати кожною дитиною ці іграшки викладалися у певному незмінному порядку, щоб можна було порівнювати реакцію дітей на них.

Кожна дитина перебувала у цій кімнаті 20 хвилин, протягом яких за її поведінкою спостерігали й оцінювали через одностороннє дзеркало. Інтервал між спостереженнями був 5 секунд і складав приблизно 240 одиничних реакцій для кожного досліджуваного.⁸⁴

Гіпотези дослідження

Перед проведенням експерименту науковці висунули такі припущення:

- 1) досліджувані, які спостерігали агресивну поведінку дорослого, будуть відтворювати агресивні дії, схожі на дії моделі-дорослого, і цим самим їх поведінка буде відрізнятися від поведінки досліджуваних, які спостерігали за неагресивною моделлю поведінки, та від поведінки дітей контрольної групи, які не спостерігали ні за якими моделями поведінки;
- 2) спостереження за неагресивною поведінкою дорослого приводить до гальмування агресивних реакцій;
- 3) досліджувані будуть більшою мірою імітувати поведінку дорослого своєї статі;
- 4) хлопчики демонструватимуть більш агресивну поведінку, ніж дівчатка.⁸⁵

Висновки

Результати експерименту з *лялькою Бобо* підтверджували теоретичне припущення теорії соціального навічання про можливість навчання певної поведінки через спостереження та подальший прояв цієї поведінки

⁸⁴ McLeod S. Bobo Doll Experiment. Simply Psychology, 2014. URL: <https://www.simplypsychology.org/bobo-doll.html> (дата звернення 12.03.2022)

⁸⁵ Эксперимент с куклой Бобо. *Материал из Википедии — свободной энциклопедии*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Эксперимент_с_куклой_Бобо (дата звернення 12.02.2022)

вже за нових умов, без присутності моделі.⁸⁶

Після проведення експерименту *Альберт Бандура* зробив такі висновки:

1. Діти, які спостерігали за агресивними діями чоловіка та жінки по відношенню до ляльки *Бобо*, діяли так само агресивно, порівняно з дітьми двох інших груп, що підтверджує першу гіпотезу.

2. Хлопчики більш схильні до повторення фізично насильницьких дій, ніж дівчатка. У вербальній агресії значущої відмінності між дівчатками та хлопчиками не спостерігалось. Але дівчатка проявляли вербальну агресію до ляльки жіночої статі та фізичну – до ляльки чоловічої статі; хлопчики більше імітували фізичну, а не вербальну агресію та частіше повторювали моделі ставлення до ляльки їхньої статі, порівняно з дівчатками. Такий результат з окремими доповненнями підтверджує четверту гіпотезу.

3. Дівчатка більш схильні до наслідували поведінки жінки, хлопчики – чоловіка, що підтверджує третю гіпотезу.

4. Діти, які бачили неагресивне поводження із *Бобо*, вели себе спокійно, гралися іграшкою, не проявляли жорстокості та насильства. Хлопчики, які спостерігали за чоловічою неагресивною моделлю поведінки, були менш агресивні, ніж діти у контрольній групі, які не бачили жодної моделі поведінки, що підтверджує другу гіпотезу.⁸⁷

Експериментом «*Лялька Бобо*» *Бандура* продемонстрував, що діти засвоюють соціальну поведінку на основі спостережень за поведінкою інших людей. Він довів, що діти наслідують і копіюють усе, що бачать. Але для реалізації якого-небудь стилю поведінки недостатньо тільки наслідування та відтворення, спостереження та наявності моделі, яка демонструє певний тип поведінки. Необхідно, щоб ця модель була цікавою та привабливою. Тільки тоді дитина захоче її відтворити. Тому не кожна людина може стати прикладом для дитини та не завжди дитина, спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої людини, включає її до свого поведінкового репертуару. Дитина – істота свідома, а тому вона здатна приймати рішення та робити вибір.

У експерименті *А. Бандури* важливим чинником було й те, що дітям

⁸⁶ Експеримент с куклой Бобо. *Материал из Википедии — свободной энциклопедии*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Эксперимент_с_куклой_Бобо (дата зверення 12.02.2022).

⁸⁷ Клейнман П. *Психология 101: факты, теория, статистика, тесты и таке ишие*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. С.98-101.

демонстрували модель поведінки з предметом, з яким у них не було досвіду взаємодії, тому вони їй переймали агресивну модель поведінки дорослого.

*«Ми схильні копіювати поведінку авторитету, але лише нам вирішувати, кого обирати таким авторитетом».*⁸⁸ У нас немає волі, щоб ігнорувати моделі поведінки, але ми маємо всі ресурси для того, щоб свідомо створити умови для соціального навчання, яке нам потрібне. Не можна просто взяти та стати доброю людиною. Ми можемо лише навчити себе бути добрими. Це складний, але реальний процес.⁸⁹

Результати експерименту з лялькою Бобо – своєрідне емпіричне доведення соціально-когнітивної теорії навчання А. Бандури. Вони також спростовують ключову концепцію біхевіоризму щодо погляду на поведінку людини як результат винагород і підкріплень.

---

⁸⁸ Мигунова Е.О. Эксперимент с куклой Бобо. Как научить жестокости. URL: <https://www.b17.ru/article/346128/> (дата звернення 12.03.2022)

⁸⁹ Там само.

ЯК ПСИХІЧНО ЗДОРОВИМ ПОТРАПИТИ ДО БОЖЕВІЛЬНІ ТА ВИЙТИ З НЕЇ

Д. Розенхан отримав ступінь бакалавра у Ітшива-коледжі; ступінь бакалавра з математики, магістра економіки, докторський ступінь з психології – у Колумбійському університеті. Він був професором права та психології у Стенфордському університеті (1971-1998).

До цього встиг попрацювати у Свортмор-коледжі та Хеверфорд-коледжі, університеті Принстона, Пенсильванії; психологом-дослідником у Службі освітнього тестування.

Д. Розенхан був членом Американської асоціації сприяння

ДЕВІД Д. РОЗЕНХАН DAVID D. ROSENHAN

(28 листопада 1929 р. – 6 лютого 2012 р.)

«... у психіатричних лікарнях не можна відрізнити здорових людей від божевільних. Сама лікарня створює особливе середовище, в якому характер поведінки легко може бути зрозумілий неправильно. Наслідки для пацієнтів, які потрапляють до такого середовища: відчуття безсилля, деперсоналізація, сегрегація, омертвіння та самомаркування, – здаються, безсумнівно, протитерапевтичними... Їхнє сприйняття та поведінка контролювалися ситуацією... У більш поблажливому середовищі, яке було б менш пов'язане з медичною діагностикою, їхня поведінка та судження могли б бути/сприйматися як більш доброзичливі й ефективні...»⁹⁰

«Єдиним способом вибратися з лікарні було визнати, що психіатри праві. Вони переконували мене, що я божевільний. «Я божевільний, але мені вже ліпше». Лише це твердження допомогло мені вибратися».⁹¹

⁹⁰ Rosenhan D. L. On Being Sane in Insane Places. *Science*. 1973. Vol. 179. Is. 4070. P. 250–258. DOI: [10.1126/science.179.4070.250](https://doi.org/10.1126/science.179.4070.250)

⁹¹ Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovye-na-meste-sumasshedshih-eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 10.03.2022)

розвитку науки та різних психологічних товариств (зокрема АПА).

Відомий своїм використанням психологічних діагностичних методів у юридичній практиці (при опитуванні свідків і відборі присяжних у справах).

«Дані свідчать про величезну роль стигматизації в психіатричній діагностиці. Немає нічого, що один раз затаврований шизофреніком псевдопацієнт може зробити, щоб перебороти цю стигму. Стигма ґрунтовно забарвлює враження інших про нього та його поведінку».⁹²

Д. Розенхан

Експеримент Розенхана

Експеримент психолога Девіда Розенхана (*Rosenhan experiment*), проведений науковцем у 1973 році, – один з тих у психології, що наробив багато шуму, оскільки його результати, опубліковані у журналі «*Science*» (стаття «Психічно здорові на місці божевільних» («*On Being Sane in Insane Places*»))⁹³, змогли поставити під сумнів «надійність психіатричної діагностики»⁹⁴ та «науковий характер психіатрії»⁹⁵, ставши досить серйозним ударом по науці психіатрії.⁹⁶

Зазначимо, що, на думку Д. Розенхана, можна виділити сім основних ознак, які можуть свідчити про аномальність особистості: страждання, дезадаптивність, яскравість і нестандартність проявів, непередбачуваність і втрата контролю, ірраціональність і незрозумілість, дискомфорт спостерігача та порушення моральних та ідеальних норм.⁹⁷

У своїй статті, що, за суттю, є звітом про проведений ним експеримент, Д. Розенхан стверджує, що психічні захворювання проявляються виключно як результат впливу/втручання суспільства.⁹⁸

⁹² Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovye-na-meste-sumasshedshih-eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 10.03.2022)

⁹³ Rosenhan D. L. On Being Sane in Insane Places. *Science*. 1973. Vol. 179. Is. 4070. P. 250–258. DOI: [10.1126/science.179.4070.250](https://doi.org/10.1126/science.179.4070.250).

⁹⁴ Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана (дата звернення 10.03.2022)

⁹⁵ Эксперимент Розенхана. Один шаг от здоровья к безумию. URL: <https://4brain.ru/blog/eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 11.03.2022)

⁹⁶ Експеримент Розенхана або психічно здорові на місці божевільних. URL: <https://kozhen.in.ua/eksperyment-rozenkhana-doslidzhennia-i-ake-shokovalo-svit-psykhatrii/> (дата звернення 11.03.2022)

⁹⁷ Дэвид Розенхан - David Rosenhan Википедия. URL: https://hrwiki.ru/wiki/David_Rosenhan (дата звернення 11.03.2022)

⁹⁸ Там само.

Д. Розенхан провів експеримент з метою перевірити, чи здатні насправді психіатри відрізнити психічно хвору людину від здорової, чи можуть вони впізнати симулянта. Ідея проведення такого експерименту з'явилася у психолога, коли він слухав лекцію *Р.Д. Лейнга*, одного із засновників антипсихіатрії.⁹⁹¹⁰⁰

Експеримент Д. Розенхана «Як потрапити до божевільні»

Протягом експерименту *Д. Розенхана* восьмеро осіб, друзів психолога, яких він умовив заради експерименту пожертвувати кількома місяцями власного життя¹⁰¹ (це – сам дослідник та його колеги і знайомі: двоє психологів, один студент-магістрант – майбутній психолог, педіатр, психіатр, художник і домогосподарка)¹⁰², без будь-яких психопатологічних відхилень (проте, імітуючи наявність у них малозрозумілих слухових галюцинацій: усі вони жалілися своїм психіатрам на слово «*плюх*» (чи схожі слова: «*порожній*»,

⁹⁹ Експеримент Розенгана – Rosenhan experiment. URL: https://uk.wikihol.ru/wiki/Rosenhan_experiment (дата звернення 12.03.2022)

¹⁰⁰ Антипсихіатрія – міжнародний рух і теоретичні концепції, які сформувалися на поч. 60-х рр. ХХ ст. на тлі соціальної нестабільності як радикальна опозиція психіатрії.

¹⁰¹ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹⁰² Там само.

«пустий», «глухий стук» (*hollow*))¹⁰³, яке звучить у них у голові), зробили спробу бути госпіталізованими до 8 психіатричних лікарень різних штатів.¹⁰⁴

Лікувальні заклади відрізнялися статусом: серед них були державні та приватні клініки різного рівня забезпеченості. «Псевдопацієнти», представляючись у клініці, змінювали лише своє місце роботи та називалися псевдонімом, уникаючи негативних для себе наслідків і проблем через перебування в психіатричній лікарні¹⁰⁵ (людину з психіатричним діагнозом ніколи вже не вважатимуть здоровою). Решта інформації про них була правдивою.

Фото з експерименту Д. Розенхана

Усі вони були госпіталізовані, в усіх було діагностовано досить серйозні психічні розлади (хоча «плюх» був єдиним незрозумілим симптомом, у всьому ж іншому «хворі» були правдивими й адекватними). Зазначимо та-

¹⁰³ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹⁰⁴ Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана (дата звернення 10.03.2022)

¹⁰⁵ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

кож, що слова, які «лунали» в голові псевдопацієнтів, були відібрані експериментаторами не випадково: імпліцитно вони пов'язувалися з переживанням «пацієнтами») екзистенційної кризи, відчуття безодні/прірви та порожнечі життя («екзистенційного вакууму», за В. Франклом), що ніяк, ні в якій науковій літературі, не пов'язувалося з проявами симптомів психозу.¹⁰⁶

Практично одразу після госпіталізації «псевдопацієнти» (за попередньою домовленістю з експериментатором) повідомляли персонал лікарень про те, що вже почуваються добре, галюцинації зникли, що хочуть виписатися з клініки. Проте лікарі не лише не виявили жодного псевдопацієнта, який лише симулює хворобу, але й вважали, що в них усіх наявні симптоми психічних захворювань (різних!) (оскільки будь-яке висловлювання пацієнтів оцінювалося ними лише з погляду його діагнозу, а тому з «псевдопацієнтів», хто намагався щось записувати до зошита, нависли ярлик «графомана»)¹⁰⁷, які експериментаторам-досліджуваним довелося врешті визнати (шизофренія чи біполярний розлад); і ніхто не спішив виписувати «псевдопацієнтів» з клініки (хоча їх характеризували як дружелюбних і чуйних)¹⁰⁸ і не звертав уваги на те, що вони говорять, що здорові: після постановки психіатричного діагнозу питання про нормальність людини вже не ставиться.

У статті Д. Розенхана описується персонал цих клінік (безапеляційне вторгнення до особистого простору хворих, відчуття ними втрати себе, постійні перевірки, за відсутності лікаря – хамство стосовно пацієнтів),¹⁰⁹ психіатри, які намагалися їх лікувати, застосовуючи психіатричні препарати (проводячи медикаментозне лікування), які «псевдохворі» не ковтоли (зазначимо, що й до сьогодні характер і наслідки дії більшості психотропних препаратів залишаються малодослідженими); обговорювали діагнози пацієнтів у їх присутності.

Зазначимо, що усі псевдопацієнти мали на крайній випадок телефон юриста.¹¹⁰ Для Д. Розенхана це стало підтвердженням його припущення,

¹⁰⁶ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovye-na-meste-sumasshedshih-eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 12.03.2022)

¹⁰⁹ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹¹⁰ Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovye-na-meste-sumasshedshih-eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 12.03.2022)

що психічне захворювання сприймається психіатрами (й у суспільстві) як незворотне, тавруючи людину на решту життя. Цікаво також, що не психіатри, а пацієнти цих клінік (майже третина) висловлювали підозри, що «псевдопацієнти» не хворі,¹¹¹ а можуть бути журналістами чи дослідниками.¹¹²

Усі восьмеро були виписані з лікарні протягом 7-52 днів і лише після того, як повідомили, що згодні зі своїм діагнозом і погодилися приймати антипсихотичні препарати.¹¹³ Більш того, їх «діагнози» були вписані до їх медичних карток.¹¹⁴

Фото з експерименту Д. Розенхана

Сам Д. Розенхан, який був переконаний у тому, що зможе вийти з психлікарні, коли захоче, що вибереться з неї за кілька днів, пробув у ній два місяці.¹¹⁵ Саме та психіатрична клініка, де перебував під час експерименту

¹¹¹ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹¹² Експеримент Розенхана. Один шаг от здоровья к безумию. URL: <https://4brain.ru/blog/eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 13.03.2022)

¹¹³ Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана (дата звернення 10.03.2022)

¹¹⁴ Експеримент Розенхана або психічно здорові на місці божевільних. URL: <https://kozhen.in.ua/eksperiment-rozenkhana-doslidzhennia-i-ake-shokovalo-svit-psykhatrii/> (дата звернення 13.03.2022)

¹¹⁵ Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovyie-na-meste-sumasshedshih-eksperiment-rozenhana/> (дата звернення 12.03.2022)

Д. Розенхан, зображена на малюнку нижче.

*Психіатрична клініка Святої Єлизавети у Вашингтоні,
де проводився експеримент Д. Розенхана*

Пізніше, під час другого етапу експерименту, навчально-дослідницька лікарня, обурена результатами першого експерименту вченого та переконана, що «у їх закладі такі речі повторитися не можуть»,¹¹⁶ запропонувала Д. Розенхану провести аналогічне дослідження у своїх межах, з власною діагностикою та процедурами госпіталізації, з попередженням персоналу лікарні, що до них можуть відправити щонайменше одного псевдопацієнта.¹¹⁷

Спеціалісти лікарні були цілком упевнені в тому, що ні за яких обставин не переплугають здорових і хворих людей.¹¹⁸

У цьому експерименті 83 з 193 нових пацієнтів вважалися акторами

¹¹⁶ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹¹⁷ Дэвид Розенхан – David Rosenhan Википедия. URL: https://hrwiki.ru/wiki/David_Rosenhan (дата звернення 14.03.2022)

¹¹⁸ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

принаймні одним зі співробітників лікарні (41-го пацієнта лікарі вважали симулянтами, ще 42-х у цьому запідозрили), хоча пізніше *Д. Розенхан* повідомив, що жодного актора (псевдопацієнта) за три домовлені місяці не прислав, тобто усі 193 були психічно хворими (хоча, очевидно, що деякого з них психіатри вважали здоровими, помиляючись). Дослідження привело до закономірного висновку, що існуючі в психіатричних клініках методи/форми діагностики недостатньо точні, та не можуть вважатися надійними, оскільки вони нездатні відрізнити психічно хворих людей від тих, у кого психічний розлад відсутній.¹¹⁹ Проте не забарилися і заперечення та спростування результатів експериментів *Д. Розенхана*.

Майже одразу з'явилися критики експерименту *Д. Розенхана*, які вважали, що дослідження проводилося некоректно. Одним з них був *Роберт Снітцер*, який заявив, що результати експерименту не свідчать про «відсутність у медичній науці знань про діагностику» захворювань. Проте у 1980 році, створюючи нову класифікацію психічних розладів – *DSM-III (Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders)*, *Р. Снітцер* передбачив, що діагнози мають базуватися не лише на переліку симптомів захворювання, але й частоті та тривалості їх проявів.¹²⁰

Крім того, через кілька десятиліть журналістка та психолог *Лорін Слейтер* вирішила на собі перевірити результати експерименту *Д. Розенхана*. Уже у першій же лікарні («з дуже гарною репутацією»),¹²¹ куди вона звернулася, психіатр виписав їй лікарські препарати, «виявивши» у неї симптоми психозу. Лорін не зупинилася, пізніше обійшовши зі своєю легендою ще 8 клінік, де в неї найчастіше діагностували депресію з елементами психозу. Цікаво, що в міжнародній класифікації психічних хвороб депресія трактується як «тяжке захворювання, що супроводжується вираженими моторними й інтелектуальними розладами».¹²² У результаті своїх «обходів» *Лорін Слейтер* отримала 25 рецептів на антипсихотичні лікарські засоби та 60 рецептів на антидепресанти. Причому тривалість бесіди з лікарем-психіатром тривала в середньому 12,5 хв. Про результати власного експерименту *Л. Слейтер* розповіла *Р. Снітцеру*, який зрештою перестав критикувати та заперечувати експеримент *Д. Розенхана*, зазначивши, що розчарований зокрема

¹¹⁹ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹²⁰ Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана (дата звернення 10.03.2022)

¹²¹ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹²² Там само.

тим, що лікарі не здатні сказати: «Не знаю».¹²³

Проведені *Д. Розенханом* і *А. Слейтер* експерименти дещо відрізнялися, оскільки відбувалися в різний час: сам дослідник зазначав, що у його час до пацієнтів психіатричних клінік їх персонал ставився «не лише непрофесійно, але й не по-людськи», їх ігнорували та били, не сприймали як повноцінних людей. Тоді як під час експерименту *А. Слейтер* (40 років після *Д. Розенхана*) персонал лікарні, куди вона була госпіталізована за власною ініціативою, ставився до неї максимально гуманно і тактовно.¹²⁴ Крім того, на думку *Д. Розенхана*, в психіатричній лікарні прагнення психіатрів «виявити патологію визначало діагноз»; *А. Слейтер* же, виходячи з результатів власного експерименту, вважає, що діагноз зараз базується на бажанні психіатрів виписувати ліки, які насправді й зараз здатні лише зменшити симптоми прояву хвороби, проте не вилікувати її.¹²⁵

Додамо, що схожі дослідження продовжували проводитися психологами.¹²⁶

Зокрема у 1968 році професор університету штату Оклахома *Моріс К. Темерлін* (*Maurice K. Temerlin*) у своєму експерименті розділив вибірку, яку складали 25 психіатрів, на дві групи. Кожній з них було запропоновано прослухати голос людини (актора), різниця полягала в тому, що одній групі до цієї інформації він не додав нічого, іншій же повідомив, що це голос цікавої людини, психотика, який виглядає, швидше, як невротик. У результаті 60% психіатрів другої групи поставили людині, голос якої почули, діагноз «психоз» (частіше – шизофренія); перша група загалом психічних порушень у мовця не помітила.¹²⁷

Д. Розенхан

¹²³ Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана (дата звернення 10.03.2022)

¹²⁴ Експеримент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak>; Temerlin, M. K. Suggestion effects in psychiatric diagnosis. *The Journal of Nervous and Mental Disease*. 1968. Vol. 147. Is. 4. P. 349-353.

Подальші дослідження засвідчили проблемність діагностики в психіатрії.

На думку науковців, експеримент *Д. Розенхана* можна трактувати як аналіз взаємозв'язку між медичними діагнозами та теорією навішування ярликів. Це передбачає, що психіатричні девіації можуть бути наслідком впливу зовнішніх суджень (навішування ярликів на тих, хто своєю поведінкою певною мірою відхиляється від прийнятих у суспільстві стандартних норм), здатних змінити як спосіб життя людини, так і її самосприйняття; нівелювати/деперсоналізувати особистість. Тобто, визначаючи поведінку людини як «*нормальну*» чи «*девіантну/анормальну*», ми займаємося навішуванням ярликів і створенням різних стереотипів,¹²⁸ хоча постановка діагнозу в психіатрії досі залишається процедурою досить суб'єктивною, залежною від рівня кваліфікації та компетентності лікаря.

Зазначимо, що з часу проведення експерименту *Д. Розенханом* ситуація в психіатрії, принаймні у західній і американській зокрема, дещо поліпшилася, проте й сьогодні вона дуже далека від ідеалу, розроблена методика безпомилкової діагностики розладів психіки досі відсутня, а справжні фахівці у психіатрії, які намагаються врятувати своїх пацієнтів, залишаються поодинокими.¹²⁹

---

¹²⁸ Дэвид Розенхан - David Rosenhan Википедия. URL: https://hrwiki.ru/wiki/David_Rosenhan ()

¹²⁹ Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak> (дата звернення 12.03.2022)

СЛУЖНЯНІСТЬ, ПІДКОРЕННЯ АВТОРИТЕТУ ТА МОРАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ УЧАСНИКІВ ЕКСПЕРИМЕНТУ

Стенлі Мілгрем – один із найбільш впливових соціальних психологів ХХ ст. Він увійшов до історії психології завдяки своїм суперечливим експериментам щодо *покірності* (підпорядкування авторитету), проведеним у 60-х рр. ХХ ст., та дослідженню феномена «*маленького світу*».

Огляд загальної психології (2002 р.) поставив Мілгрема на 46-е місце серед найбільш цитованих психологів ХХ століття.

Часто Мілгрема називають «*людиною, яка вдарила світ струмом*».

СТЕНЛІ МІЛГРЕМ STANLEY MILGRAM

(15 серпня 1933 р. – 20 грудня 1984 р.)

«Люди готові діяти найбруднішими методами, якщо відповідальність за чужі страждання зможуть якось покласти на посередника».

«У людському суспільстві взагалі не було б жодної влади, якби вона не виконувала найважливішої адаптивної функції».

«Поставте під контроль те, як людина інтерпретує свій світ, – і ви зробите значний крок до контролю над її поведінкою».

«Найчастіше вчинки визначаються не стільки тим, що вона (людина – уточнення наше) є, скільки тим, до якої ситуації потрапила».

Стенлі Мілгрем

Початкову освіту С. Мілгрем здобув у школі імені Джеймса Монро, де навчався в одному класі з ще одним відомим у майбутньому соціальним психологом Філіпом Зімбардо. Закінчивши школу, Мілгрем вступив до Нью-Йоркського Королівського коледжу, потім – до аспірантури Гарвардського університету, де отримав ступінь доктора філософії з соціальної психології. Його наставником

Основні праці: «Поведінкове дослідження покірності», 1963; «Покора владі: експериментальний погляд», 1974.

був знаменитий *Соломон Аш* – дослідник конформності. Згодом *С. Мілфрем* викладав у *Єлі*, *Прінстоні* та *Гарварді*, працював на посаді професора *Центру аспірантів Міського університету Нью-Йорка*.

Експеримент «ПОКІРНІСТЬ» (1961)

Передісторія

Під час *Нюрнберзького процесу* засуджені нацисти виправдовували свої дії тим, що вони не могли не ослухатися і не виконати наказів інших навіть тоді, коли їм ці накази не подобалися, оскільки військова дисципліна не дозволяла їм цього зробити.

С. Мілфрема зацікавила проблема *Голокосту* та поведінки звичайних німців. Він замислювався над питанням про те, чи може *Голокост* повторитися в іншій країні. *Мілфрем* висунув гіпотезу про те, що народ *Німеччини* має національну рису – схильність до підпорядкування авторитету. Тому він і підкорявся наказам нацистських лідерів, незважаючи на моральні страждання. Особливо вченого вразив суд над *Адольфом Ейхманом*,¹³⁰ якого звинувачували в убивстві тисяч євреїв, і який виправдовував свої дії тим, що він просто виконував свою роботу. Уже через три місяці після початку судового засідання над *Ейхманом* науковець провів у підвалі *Linsly-Chittenden Hall Єльського університету* експеримент «*Покірність*», завдяки якому став неабияк популярним.

Адольф Ейхман (1906-1862) зіграв одну із центральних ролей у депортації європейських євреїв під час *Голокосту*. Він організував у *Відні* *Центральне управління єврейської еміграції*. У вересні 1939 р. *Ейхмана* було переведено до гестапо, де він став начальником відділу, який відповідав за депортацію й інші «єврейські справи». За його керівництва було депортовано більш ніж 1,5 млн євреїв з усієї *Європи* до таборів смерті на окупованих територіях *Польщі* та *СРСР*.

У 1942 р. *Ейхман* і його підлеглі організував депортацію сотень тисяч євреїв зі *Словаччини*, *Нідерландів*, *Франції* та *Бельгії*. У 1943 та 1944 рр. вони планували депортацію євреїв з *Греції*, північної *Італії* та *Угорщини*. Наприкінці війни *Ейхман* потрапив у полон до американців, але утік у 1946 р. до *Аргентини*, де мешкав під псевдонімом *Рікардо Клемент*.

У 1960 р. агенти *Служби безпеки Ізраїлю* викрали *Ейхмана* та доставили його до *Ізраїлю*, де він постав перед судом. Процес у єрусалимському суді викликав міжнародний інтерес до *Голокосту*. 15 грудня 1961 р. *Ейхмана* було визнано винним у злочинах проти єврейського народу та повішано. Це єдиний в історії випадок застосування страти *Ізраїлем*.

¹³⁰ Adolf Eichmann. *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, 2018. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/adolf-eichmann> (дата звернення 10.03.2022)

Експеримент *Мілгрема* мав на меті дати відповідь на питання про те, як німецькі громадяни у роки *Другої світової війни* за наказом згори та проти власної волі могли брати участь у знищенні мільйонів безневинних людей у таборах смерті, як далеко люди зайдуть у виконанні інструкції, якщо вона передбачає заподіяння шкоди іншій людині, наскільки легко можна вплинути на звичайних людей, щоб вони вчиняли звірства, наприклад, як німці у *Другій світовій війні*.

Спочатку *Мілгрем* хотів провести експеримент у *Німеччині*, виходячи з припущення, що німці схильні до підкорення, тому не дивлячись на моральні страждання завжди будуть підкорятися. Проте перед поїздкою до *Німеччини* він провів пробний експеримент у *Нью-Хайвені, штат Коннектикут, США*, результати якого показали, що у поїздки до *Німеччини* немає необхідності.

«Я виявив стільки покорі, – говорив *Мілгрем*, – що не бачу необхідності проводити цей експеримент у *Німеччині*».¹³¹

Public Announcement

WE WILL PAY YOU \$4.00 FOR ONE HOUR OF YOUR TIME

Persons Needed for a Study of Memory

*We will pay five hundred New Haven men to help us complete a scientific study of memory and learning. The study is being done at Yale University.

*Each person who participates will be paid \$4.00 (plus 50c carfare) for approximately 1 hour's time. We need you for only one hour: there are no further obligations. You may choose the time you would like to come (evenings, weekdays, or weekends).

*No special training, education, or experience is needed. We want:

Factory workers	Businessmen	Construction workers
City employees	Clerks	Salespeople
Laborers	Professional people	White-collar workers
Barbers	Telephone workers	Others

All persons must be between the ages of 20 and 50. High school and college students cannot be used.

*If you meet these qualifications, fill out the coupon below and mail it now to Professor Stanley Milgram, Department of Psychology, Yale University, New Haven. You will be notified later of the specific time and place of the study. We reserve the right to decline any application.

*You will be paid \$4.00 (plus 50c carfare) as soon as you arrive at the laboratory.

TO:
PROF. STANLEY MILGRAM, DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
YALE UNIVERSITY, NEW HAVEN, CONN. I want to take part in
this study of memory and learning. I am between the ages of 20 and
50. I will be paid \$4.00 (plus 50c carfare) if I participate.

NAME (Please Print) .....

ADDRESS .....

TELEPHONE NO. .... Best time to call you .....

AGE ..... OCCUPATION ..... SEX .....

CAN YOU COME:

WEEKDAYS ..... EVENINGS ..... WEEKENDS .....

*Оголошення про набір учасників
експерименту*

Опис експерименту

Між 1960-м та 1963-м роками з метою пошуку досліджуваних для участі у годинному навчальному експерименті, спрямованому на дослідження ефективності покарання за незапам'ятовування, *С. Мілгрем* розмістив в одній із газет рекламне оголошення. За участь в експерименті досліджуваний отримував платню у розмірі 4,5 \$ США.

У експерименті *Мілгрема* брали участь *трьох людей*:

– «*учитель*». Його завдання – диктувати «*учню*» слова, перевіряти відповіді, а у випадку помилки – посилати «*учню*» електричний розряд, щоб викликати в нього страждання;

– «*учень*». Його завдання – запам'ятати слова. У випадку помилки їх відтво-

¹³¹ Коpecь Л. *Класичні експерименти в психології*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. 283 с.

рення він отримує ураження електричним струмом;

– «експериментатор». Він утілює у собі офіційну владу, впевнений у собі.

Два останні персонажі – підставні (актори), але цього не знають досліджувані, які виконують роль «*учителя*».

Досліджувані – люди різного соціального стану: від слюсаря до президента корпорації, з різним рівнем освіти, в основному – представники середнього класу віком від 20 до 55 років, здорові фізично та психічно, які не мають проблем з поліцією та не спостерігаються у психолога.

Досліджуваним говорилося, що вони беруть участь в експерименті, мета якого – вивчити, як біль впливає на пам'ять людини. Для цього *один учасник (учень)* повинен зачувати пари слів із довгого списку доти, поки не запам'ятає кожну пару, а *інший (учитель)* – перевіряти пам'ять учня та карати його за кожну помилку усе сильнішим електричним розрядом.

Ролі в експерименті начебто розподіляли за жеребкуванням, але, зрозуміло, що роль «*учителя*» завжди діставалася досліджуваному.

Роль «експериментатора» виконував 31-річний учитель біології. Він був неупередженим і суворим.

«*Учня*» грав спеціально навчений актор, 47-річний бухгалтер. Він завжди був тільки «*учнем*», про що інші досліджувані не знали.

Учасникам експерименту розповіли про його мету – довести або спростувати гіпотезу про те, що людина краще запам'ятовує інформацію, відчуваючи біль.

На початку експерименту «*учителю*» й «*учню*» демонстрували силу струму в 45 вольт.

На наступному етапі «*учня*» прив'язували до крісла з електродами, а «*учитель*» виходив до іншої кімнати, де було розміщене табло із зазначенням сили струму.

«*Учитель*» пропонував учневі прості завдання на запам'ятовування та після кожної помилки натискав на кнопку, почавши з 15 вольт і збільшуючи силу струму з кожною новою помилкою на 15 вольт аж до 450 вольт, ніби караючи учня. Актор, який грав учня, робив вигляд, що отримує удари. Уже на ударі в 150 вольт «*учень*» починав просити «*учителя*» припинити натискати на кнопки та завершити експеримент. Проте експериментатор говорив «*учителю*», що необхідно експеримент продовжувати.

Чим сильнішим ставав удар струмом, тим сильніший дискомфорт розігрував «*учень*», потім він демонстрував сильний біль, пізніше починав

скаржитися на хворе серце та на те, що йому стає дуже погано, і, зрештою, починав страшенно кричати, щоб експеримент припинили.

Прилад, який використовував «учитель» (досліджуваний) в експерименті С. Мілгрема

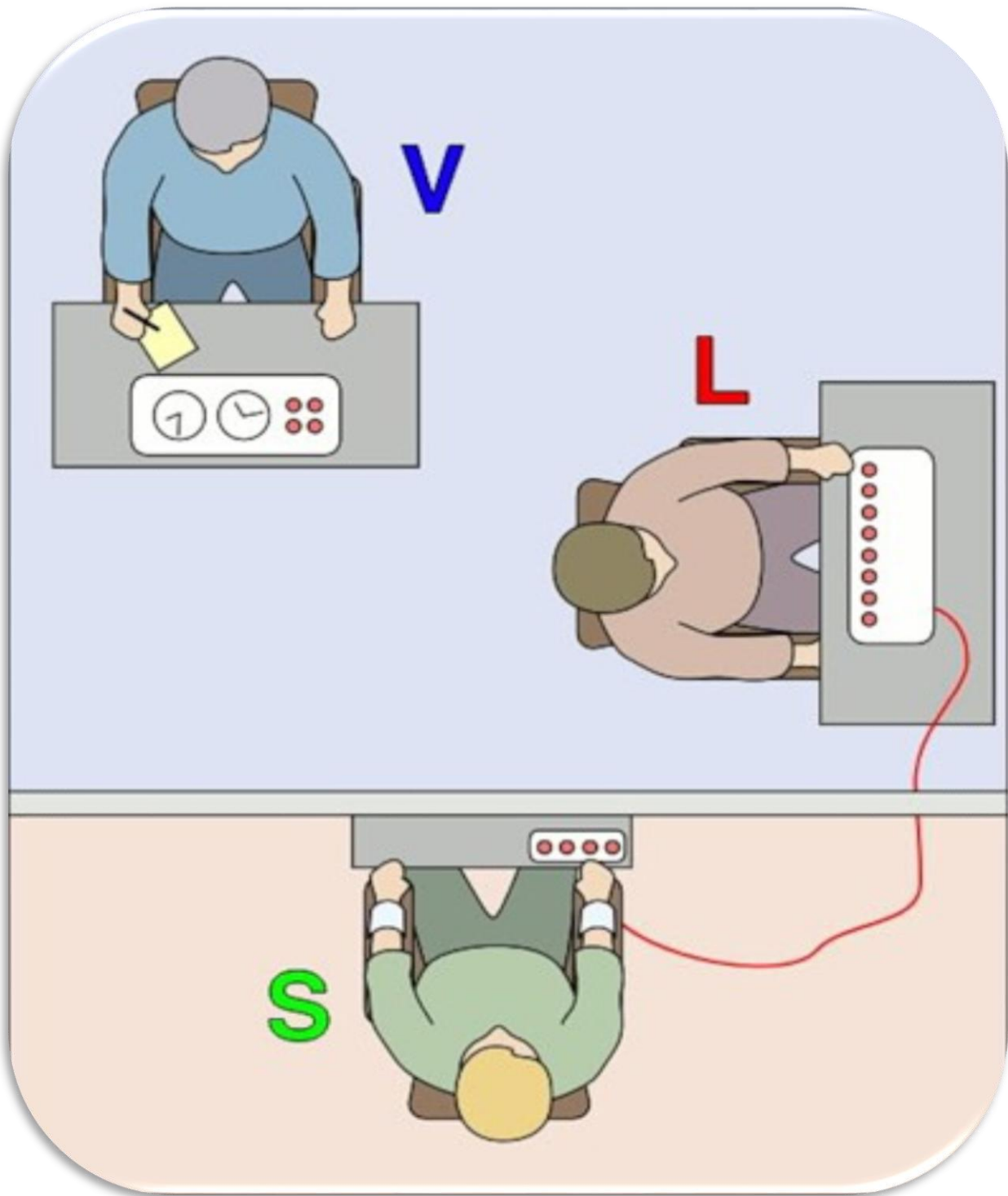
Якщо «учитель» вагався продовжувати експеримент, експериментатор запевняв його, що бере повну відповідальність як за експеримент, так і за безпеку учня на себе, і що експеримент має продовжуватися.

Цікаво, що «експериментатор» не погрожував «учителям», які сумнівалися, не обіцяв ніякої винагороди за участь в експерименті.

Експериментатор використовував одну із чотирьох фраз:

- 1. Будь ласка, продовжуйте.*
- 2. Для експерименту необхідно, щоб ви продовжували.*
- 3. Абсолютно необхідно, щоб ви продовжували.*
- 4. У вас немає іншого вибору, ви повинні продовжувати.¹³²*

¹³² Milgram S. Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. № 67. P. 371-378. URL: <https://www.demenzemedicinagenerale.net/pdf/MilgramOriginalWork.pdf> (дата звернення: 02.02.2022)

*Схематичне зображення експерименту Мілгрема
Примітки: експериментатор (V), «вчитель» (L), «учень» (S).*

Якщо «вчитель» хотів зупинитися, то після четвертої фрази експериментатор припиняв експеримент. Якщо ж ні, то експеримент припинявся, коли «вчитель» завдавав максимальної (450 вольт) травми «учню» три рази поспіль. Коли «вчитель» висловлював конкретні зауваження, експериментатор також відповідав спеціальними фразами.

Фото одного із досліджуваних в експерименті С. Мілгрема

Наприклад, якщо досліджуваний запитував, чи може «учню» бути нанесена незворотна фізична шкода, експериментатор відповідав: *«Хоча шок може бути болісним, немає ніякого постійного ушкодження тканин, тому, будь ласка, продовжуйте».*

Якщо «вчитель» казав, що «учень» хоче зупинити експеримент, експериментатор відповідав: *«Чи подобається це учню, чи ні, Ви повинні продовжувати, поки він не вивчить усі пари слів правильно, тому, будь ласка, продовжуйте».*¹³³

Результати експерименту

Цікаво, що за кілька днів до початку експерименту Мілгрем запропонував своїм студентам і аспірантам дати *прогноз* щодо кількості досліджуваних, які дійдуть до кінця експерименту. Ті зійшлися на думці, що таких буде не більше 1-2%.

Неформально опитані колеги Мілгрема теж вважали, що відсоток тих,

¹³³ Експеримент Мілгрема. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Мілгрема (дата звернення: 14.02.2022).

які дійдуть до критичної позначки буде невеликим.¹³⁴

Фото з експерименту С. Мілгрема

Опитані психіатри та професори назвали децю іншу цифру. На їхню думку, після 300-вольтового розряду, коли «учень» відмовиться відповідати, лише 3,73% досліджуваних будуть продовжувати експеримент, і «лише трохи більше однієї десятої відсотка досліджуваних застосують найсильніший розряд».¹³⁵

Мілгрем звернувся і до почесного випускника Гарвардського університету Хайма Хомніка, який сказав, що цей експеримент не буде конкретним доказом невинності нацистів, оскільки «бідні люди більш схильні до співпраці».¹³⁶

Отримані ж С. Мілгремом результати вразили усіх: *у супереч прогнозам, більшість досліджуваних повністю підкорялися вказівкам експериментатора та карали «учня» струмом навіть після того, як той переставав кричати та бити ногами*

¹³⁴ Milgram S. Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67 (4). P. 371–378. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525> (дата звернення: 14.02.2022).

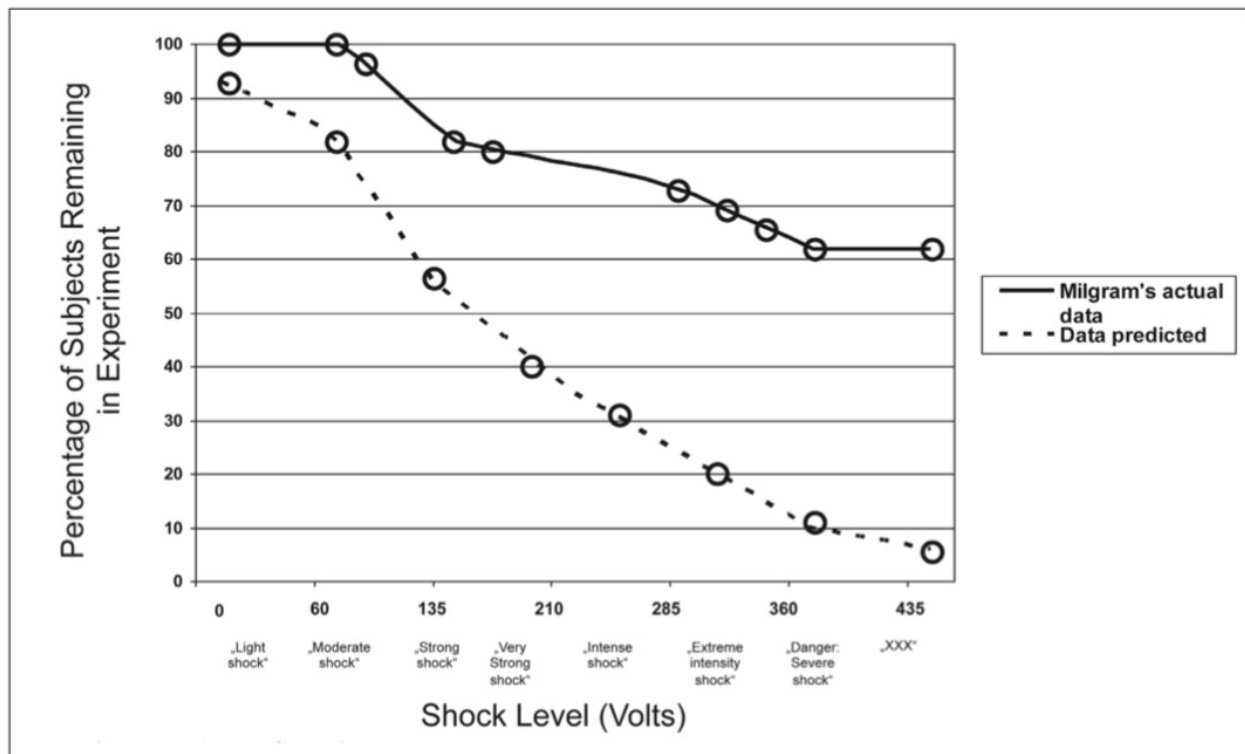
¹³⁵ Milgram S. Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority. *Human Relations*. 1965. Vol. 18 (1). P. 57–76. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F001872676501800105> (дата звернення: 14.02.2022).

¹³⁶ Milgram S. Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67 (4). P. 371–378. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525> (дата звернення: 14.02.2022).

об стіну.

Учений провів серію із 40 експериментів. З 40 досліджуваних тільки один зупинився на напрузі до 300 вольт, п'ятеро – зупинились на 300 вольтах, четверо – після 315 вольт, двоє – після 330 вольт, один – після 345 вольт, один – після 360 вольт, і ще один – після 375 вольт.

Інші 26 досліджуваних дійшли до критичної позначки 450 вольт.¹³⁷

Прогнозована (нижня крива) і дійсна (верхня крива) кількість людей, які підкорилися проханню і наказам експериментатора в експерименті Мілгрема (за Г. Бьєрбрауер, 1973)¹³⁸

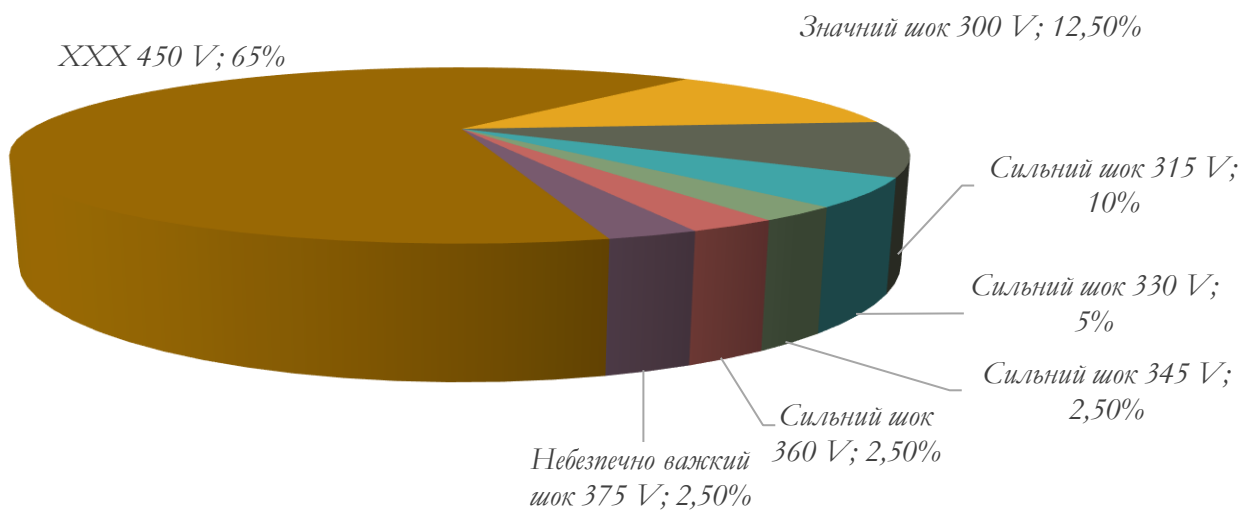
Під час експерименту досліджувані виявляли рівний ступінь напруги, стресу, що проявлялися у спітнінні, тремтінні, заїканні, стогоні, нігті впилися у шкіру, були напади нервового сміху, посмішки (у 14 із 40 досліджуваних) чи судоми.¹³⁹ Їм було некомфортно збільшувати силу струму

¹³⁷ Експеримент Мілгрема. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Мілгрема (дата звернення: 14.02.2022).

¹³⁸ Bierbrauer G. Stanley Milgram's Legacy to Cross-Cultural Psychology. How would the Results of his Obedience Studies Replicate in non-Western Cultures? *Psychology of Everyday Activity*. Vol. 7. № 2. P. 37-41. URL: http://www.allgemeine-psychologie.info/cms/images/stories/allgpsy_journal/Vol%207%20No%202/03_bierbrauer.pdf (дата звернення: 14.02.2022).

¹³⁹ Milgram S. Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67 (4). P. 371–378. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525> (дата звернення: 14.02.2022).

через помилки «учня». Кожен учасник принаймні один раз призупиняв експеримент, щоб запитати, чи продовжувати його. Проте після задоволення експериментатора у більшості експеримент тривав. Були й такі, хто сказав, що поверне гроші, які йому заплатили за участь, тільки б припинити дослідження.

Результати експерименту Мілгрема, %

Один із професорів так описував побачене: «До кімнати увійшов чоловік років сорока – твердою ходою, в костюмі, упевнений у собі. Через 10 хвилин переді мною сидів червоний, спітнілий чоловік з тремтячими руками. Від колишньої людини не залишилося й сліду. Він бурмотів: «Господи, що ж я роблю, що ж я роблю?!», Потім він ударив себе кулаком по голові, але кнопку все одно натиснув».¹⁴⁰

Пояснення результатів експерименту

Мілгрем говорив, що «це дослідження засвідчило надзвичайно високу готовність нормальних дорослих людей йти невідомо як далеко, дотримуючись указівок авторитету».¹⁴¹

¹⁴⁰ Эксперимент Милгрэма. *Dislive*. 11th of March, 2010. URL: <https://dislife.ru/articles/view/7368> (дата звернення: 14.02.2022).

¹⁴¹ Эксперимент Милгрэма. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Мілгрэма (дата звернення: 14.02.2022).

У статті «*The Perils of Obedience*» С. Мілгрем зробив такі висновки про проведений ним експеримент:¹⁴²

*«Юридичні та філософські аспекти служняності мають величезне значення, але вони дуже мало говорять про те, як більшість людей поводить у конкретних ситуаціях. Я поставив простий експеримент в Єльському університеті, щоб перевірити, скільки болю звичайний громадянин заподієв би іншій людині просто тому, що йому наказав вчений-експериментатор. Суворий авторитет був протиставлений найсильнішим моральним імперативам суб'єктів [учасників] не завдавати шкоди іншим, і, коли вуха суб'єктів [учасників] дзвеніли від криків жертв, авторитет перемагав частіше за все. Надзвичайна готовність дорослих піти майже на все за вказівкою авторитету є головним висновком дослідження та фактом, який найбільше потребує пояснення. Звичайні люди, які просто виконують свою роботу та без особливої ворожості зі свого боку, можуть стати учасниками жахливого руйнівного процесу. Більше того, навіть коли руйнівні наслідки їхньої роботи стають явно очевидними, і їх просять учиняти дії, несумісні з фундаментальними стандартами моралі, відносно небагато людей мають ресурси, необхідні для опору владі».*¹⁴³

С. Мілгрем у кімнаті для проведення експерименту

¹⁴² Milgram S. The Perils of Obedience. *Harper's*. 1973. Vol. 247 (1483) (1973, Dec.). P. 62-67. URL: [https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/PSY268/um/43422262/Milgram - perils of obedience.pdf](https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/PSY268/um/43422262/Milgram_-_perils_of_obedience.pdf) (дата звернення: 13.02.2022)

¹⁴³ Там само.

Експеримент *Мілгрема* вважають одним із найбільш жорстоких і неетичних, адже перед досліджуванним стояло приховане завдання – пробудити в собі садиста, навчитися завдавати болю іншим і після цього не відчувати докорів сумління.

Коли психолог *Філіп Зімбардо* провів свій знаменитий «*тюремний експеримент*», його однокласник *Стенлі Мілгрем* прийшов у нього і сказав: «*Нарешті! Тепер не мене, а тебе всі вважатимуть автором найнеетичнішого психологічного експерименту!*».

Після експерименту *Мілгрем* висунув кілька припущень, які згодом перевірів експериментально:

– досліджувані підкорялися авторитету *Єльського університету*.

У зв'язку з цим *Мілгрем* повторив експеримент. Він орендував приміщення від імені деякої комерційної організації «*Дослідницька Асоціація Бриджпорта*» в м. *Бриджпорт, штат Коннектикут*, відмовившись від будь-яких посилань на *Єльський університет*. Проте результати проведеного тут експерименту не надто відрізнялися від отриманих у *Єльському університеті*: до критичної позначки дійшли 48% досліджуваних.

– вибірка складалася тільки з чоловіків, а чоловіки мають біологічну схильність до агресивних дій.

Проведений *Мілгремом* з метою перевірки цього припущення експеримент, розвіяв міф про м'якосердечних жінок. Жінки-учителі під час експерименту вели себе так само, як учителі-чоловіки у попередніх експериментах *Мілгрема*.

– досліджувані («*учителі*») не усвідомлювали небезпеку ударів електричним струмом для «*учня*», недооцінювали потенційну небезпеку для жертви.

Для перевірки цього припущення в одному із експериментів «*учень*» відразу заявив, що у нього хворе серце і він не витримає ударів струмом. У ході експерименту «*учень*» кричав: «*Досить!*», «*Випустіть мене звідси!*», «*Я відмовляюся продовжувати!*», проте поведінка «*вчителів*» не змінювалася: 65 % досліджуваних під час експерименту довели напругу до максимального показника.

– досліджувані мали схильність до проявів садизма та насолоджувалися можливістю завдавати страждань.

Мілгрем перевірів з допомогою спеціальних тестів окремих досліджуваних. Результат – люди цілком нормальні з достатньо стійкою психікою. За віком, фахом, кваліфікаційним рівнем вони були звичайними

пересічними громадянами, які нічим не відрізнялися від звичайних людей. Як сказав науковець: *«Вони і є ми з вами»*.

У ще одній серії експериментів учений увів у дослідження ще одну особу – *асистента експериментатора*. Коли асистент залишався в кімнаті наодинці з досліджуваним (*«учителем»*), то продовжувати експеримент погодилися тільки 20% досліджуваних. Коли *«учителеві»* давали право самому обрати інтенсивність удару електричним струмом, 95% досліджуваних обирали напругу в 150 вольт.

Якщо інструкції досліджуваному експериментатор давав по телефону, то покірність *«учителів»* значно знижувалася (20 % досліджуваних продовжували експеримент до критичної напруги). Багато ж досліджуваних лише прикидалися, що продовжують експеримент.

Коли досліджуваному давали інструкції два експериментатора, до того ж один наказував зупинитися, а інший – наполягав на продовженні експерименту, то *«учитель»* припиняв експеримент.

Сформульована *Мілгремом* на основі результатів експериментів *«теорія агентського стану»* полягає в тому, що *ми легко відмовляємося від власного почуття відповідальності, дотримуючись вказівок авторитетної особи*.

Мілгрем був переконаний, що всередині нашої свідомості вкоренилася необхідність підкорення владі та нездатність протистояти керівництву, незважаючи на дискомфорт при виконанні вимог останнього. Тобто, якби експериментатор не наполягав на продовженні експерименту, досліджуваний швидко б припинив цю *«гру»*.

Мілгрем також провів кілька додаткових експериментів, які ще більше підтвердили його припущення. Експеримент ученого спочатку викликав недовіру, проте пізніше був визнаний одним із найбільш морально значущих досліджень у психології.

Мілгрем створив документальний фільм *«Покірність»*, який демонструє експеримент і його результати.¹⁴⁴

Повторні експерименти

Експеримент *Мілгрема* було повторено у багатьох країнах: у *Німеччині, Італії, Іспанії, Австрії, Нідерландах, Іорданії*. Результати були аналогічні.

¹⁴⁴ Milgram films “Obedience” (1965). URL: <https://vimeo.com/274998912>

Т. Бласс – американський соціальний психолог, який пережив *Голокост*, почесний професор психології в *Університеті Меріленда, округ Балтімор*, проаналізував результати повторень експерименту *Мілгрема*, які було зроблено по всьому світу. Він з'ясував, що немає жодного зв'язку між часом проведення експерименту та рівнем покірності. Порівнявши результати схожих експериментів, проведених у *США*, з експериментами, проведеними в інших країнах, Т. Бласс виявив, що середні показники покірності схожі: у дослідженнях у *США* приблизно 61% досліджуваних були повністю покірними, тоді як в інших країнах рівень покірності становив 66%.¹⁴⁵

Група дослідників *Університету соціальних і гуманітарних наук у Польщі* повторила експеримент *Мілгрема* у 2015 році¹⁴⁶ з таким самим результатом.

У ході експерименту учасників (40 чоловіків та 40 жінок віком від 18 до 69 років) попросили виступити у ролі «вчителів» і домогтися правильного виконання завдань «учнями». За помилки «учнів» карали ударами струмом різної сили (15-450 вольт, від 1-ої до 10-ї кнопки). Роль «учнів» виконували актори, які переконливо демонстрували відчуття болю від ударів струмом, а проводили експеримент люди, чия зовнішність і поведінка мали справити на учасників враження авторитетного фахівця.

Із 80 досліджуваних 90% (72 із 80 осіб) пройшли увесь шлях до максимального рівня ураження електричним струмом після «наказу» експериментатора. По одній-дві людини зупинилися на 5-9 рівнях.

Дослідники з'ясували, що люди з більшою ймовірністю не доходять до кінця експерименту, якщо в ролі учня виступає жінка (у шести проти двох випадків із 40), проте малий розмір вибірки не дозволив дослідникам зробити достатньо обґрунтований висновок.

Підсумовуючи результати експерименту, доктор *Томаш Гржиб* сказав: «Через півстоліття після дослідження *Мілгрема* про підпорядкування владі, переважна більшість досліджуваних все ще готові стратити безпомічну людину електричним струмом»¹⁴⁷

¹⁴⁵ Blass T. The Man Who Shocked the World. *Psychology Today*. 2002. 35 (2). URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/articles/200203/the-man-who-shocked-the-world> (дата звернення: 12.02.2022).

¹⁴⁶ Dolinski D., Grzyb T., Folwarczny M., Grzybala P., Krzyszycha K., Martynowska K., Trojanowski J. Would You Deliver an Electric Shock in 2015? Obedience in the Experimental Paradigm Developed by Stanley Milgram in the 50 Years Following the Original Studies. *Social Psychological and Personality Science*. 2017. Vol.8. Is. 8. DOI: <https://doi.org/10.1177/1948550617693060> (дата звернення: 14.02.2022).

¹⁴⁷ Эбботт А. Современный эксперимент Милгрэма проливает свет на силу авторитета. *Nature*. 2016. Vol. 530. P. 394–395 (2016). DOI: <https://doi.org/10.1038/nature.2016.19408>

Фальсифікація результатів

М.М. Холландер із Університету Вісконсіна і Дж. Туровец із Університету Зігена (2017) після детального аналізу інтерв'ю учасників експерименту, визначили, що 72 % тих «учителів», які дійшли до позначки у 450 вольт, знали про те, що насправді вони не завдають болю «учневі». Вони здогадалися про це, оскільки не повірили, що хтось дозволить ударяти настільки сильним розрядом струму живу людину. Однак Мілгрем не врахував ці інтерв'ю у своїх висновках, а, отже, неправильно інтерпретував результати, оскільки досліджувані розуміли, що їх обманюють і просто грали на публіку.¹⁴⁸

Замість висновку

На думку Мілгрема, від часів концтаборів природа людини не змінилася. Парадокс полягає в тому, що вірність, дисципліна та самопожертва – ті чесноти, які ми так цінуємо в людях, прив'язують останніх до найбільш нелюдських систем влади. Ось чому актуальність експериментів Мілгрема можна заперечувати, але небезпечно недооцінювати. Люди, які підкоряються наказам авторитету, не відчують відповідальності за свої дії, оскільки не сприймають їх як власні.

Експеримент «Світ тісний»

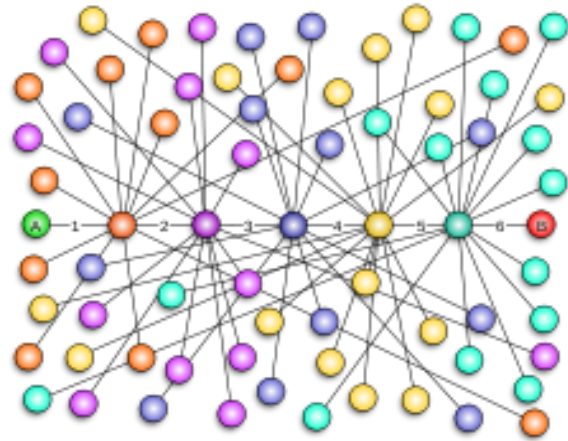
Феномен «маленького світу» – експериментальне обґрунтування «правила шести рукостискань».

У 1969 р. С. Мілгрем з колегою Дж. Треверсам висунули гіпотезу, згідно якої кожна людина опосередковано знайома з будь-яким іншим жителем планети через недовгий ланцюжок спільних знайомих, який у середньому налічує шість осіб. Тобто, будь-які дві людини на Земній кулі розділені 6-ма рівнями зв'язків

¹⁴⁸ Hollander M.M., Turowetz J. Normalizing trust: Participants' immediately post-hoc explanations of behaviour in Milgram's 'obedience' experiments. *British Journal of Social Psychology*. 2017. Vol. 56. № 4. P. 655–674. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12206> (дата звернення: 14.02.2022). Jarrett C. New analysis suggests most Milgram participants realised the “obedience experiments” were not really dangerous. *BPS Research Digest*. URL: <https://web.archive.org/web/20180629211206/https://digest.bps.org.uk/2017/12/12/interviews-with-milgram-participants-provide-little-support-for-the-contemporary-theory-of-engaged-follower-ship/> (дата звернення: 14.02.2022).

або ж 5-ма рівнями спільних знайомих. Це означає, що дві випадково взяті людини знайомі на відстані в середньому шести осіб.

Теорія шести рукошляків – результат експерименту Мілгрема «Світ тісний» (*Small world experiment, 1967*), який складався із серії експериментів, проведених у США з метою пошуку й аналізу середньої довжини шляху (кількість зв'язків між людьми) між об'єктами (людьми – учасниками експерименту) соціальної мережі. Сам Мілгрем до появи теорії відношення не має.

Графічний вигляд
теорії шести рукошляків

Отже, головний результат експерименту – *об'єкти соціальної мережі мають довжину шляху в середньому рівну шести.*¹⁴⁹

Варто зазначити, що цей експеримент неодноразово критикували, але подальші дослідження, зокрема, з допомогою електронної пошти, доводять правильність результатів, отриманих Мілгремом.

Опис експерименту

Жителям двох міст (*Вічита, штат Канзас та Омаха, штат Небраска*), які були віддалені один від одного, роздали листи, які треба було передати конкретній людині, котра проживала в *Бостоні, штат Массачусетс*. Конверти можна було передавати тільки через своїх знайомих і родичів.

Якщо людина особисто знала бостонського адресата, вона просто відправляла йому листа. Якщо ж адресат був незнайомий учаснику експерименту, він повинен був серед своїх знайомих обрати тих, хто найбільш імовірно мав би бути знайомим із цільовим адресатом.

Якщо адресат у *Бостоні* отримував лист, учені проводили підрахунок учасників.

¹⁴⁹ Milgram S. The Small World Problem. *Psychology Today*. 1967. URL: <http://snap.stanford.edu/class/cs224w-readings/milgram67smallworld.pdf> (Дата звернення: 08.02.2022).

Приклад одного із можливих варіантів в експерименті Мілфрема

Результати експерименту

Аналіз результатів експерименту показав, що іноді в ланцюзі були присутні дві людини, іноді – дев'ять/десять. Дуже часто листи «застрягли», бо люди не хотіли їх передавати комусь. Так, з 296 листів 232 просто не досягнули мети. До адресата дійшли 64 листи. Зробивши підрахунки, Мілфрем визначив, що в середньому кожний конверт пройшов через 5,5 осіб. Люди у США знайомі один із одним на відстані шести осіб. Так і народилася теорія «шести рукостискань».

На її основі виник, для прикладу, жарт про те, що «через п'ять осіб кожен з нас знайомий з англійською королевою». Компанія Microsoft протягом двох років аналізувала результати, отримані за місяць спілкування 242 720 596 користувачів. На цій базі даних було встановлено, що кожен з 240 мільйонів користувачів сервісу міг би «дійти» до іншого в середньому за 6,6 «кроків».¹⁵⁰ Тим самим було підтверджено результати експерименту Мілфрема.

¹⁵⁰ Теорія шести рукостискань. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Теорія_шести_рукостискань (дата звернення: 13.02.2022).

Один із перших експериментів *Мілгрема* («breaching experiment») проходив у 1970-х рр. у *ню-йоркському метро*.¹⁵¹

Суть експерименту полягала в тому, щоб перевірити, як люди реагують на порушення негласних норм (резидуальних правил – за *Т. Дж. Шеффом*, 1960¹⁵²). Ці норми керують тими сторонами людської поведінки, які не охоплені формальними, аналітично виявленими та впорядкованими соціальними правилами.

Шефф визначає ці правила за двома критеріями:

- 1) *більшість людей погоджуються з ними й автоматично їх виконують;*
- 2) *ці норми залишаються непомітними доти, доки не порушуються.*¹⁵³

Метою експерименту було виявлення механізмів дотримання соціальних резидуальних норм (правил, які регулюють щоденну діяльність людини).

У експерименті *Мілгрема* резидуальні правила стосувалися соціальної поведінки у метро. Здавалося б, поводитися в метро соціально прийнятним чином дуже просто, адже кількість необхідних соціальних взаємодій мінімальна, і правил, що визначають взаємовідносини між пасажирами, дотримується переважна більшість людей: *хто перший сів, того й місце і в метро люди утримуються від розмов один з одним.*

Мілгрем дав своїм студентам таке завдання: спуститися у метро в час пік і попросити у людей (молодих чи старих, чоловіків чи жінок, білих чи афроамериканців), які сидять, поступитися їм місцем. Тобто, експериментатори провокували людей порушувати резидуальні норми та відступати від двох правил, звертаючись до пасажирів із проханням поступитися їм місцем.

¹⁵¹ Мілгрем С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 54-61. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милграм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022).

¹⁵² *Томас Дж. Шефф* – американський професор, почесний професор кафедри соціології Каліфорнійського університету в Санта-Барбарі. Його сферами дослідження є емоційний світ/світ стосунків, психічні захворювання, відновне правосуддя та колективне насильство. Thomas J. Scheff. *From Wikipedia, the free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_J._Scheff (дата звернення 12.02.2022)

¹⁵³ Там само, С. 54.

Вони ставили пасажирам три питання (ці питання повинні були звучати як прохання, в жодному разі не як вимога):

1) *«Вибачте, чи можу я зайняти ваше місце?»*

2) *«Вибачте, чи можу я зайняти ваше місце? Я не можу читати стоячи.»*

3) *Гучний діалог між експериментатором і його напарником:*

Експериментатор: *«Вибачте, як вам здається, чи нормально буде, якщо я попрошу когось поступитися мені місцем?»*

Напарник: *«Що?»*

Експериментатор: *«Як Ви вважаєте, це нічого, якщо я попрошу кого-небудь поступитися мені місцем?»*

Напарник *(абсолютно байдужим голосом)*: *«Я не знаю.»*

Така процедура дозволяла отримати дискретну, вимірювану реакцію: люди могли або поступитися своїм місцем, або відмовити у проханні.

Нью-йоркське метро, 1970-ті рр. XX ст.

Попередньо було сформульовано 4 можливі наслідки таких прохань:

1) порушення *«правил»* приведе до негативних наслідків;

2) наслідком порушення резидуальних правил може бути процес но-

рмалізації (Наприклад, людина, яку попросили поступитися місцем, може так зрозуміти поведінку експериментатора: «людина просить поступитися місцем, бо їй стало погано». Це і є нормалізація);

3) більшість експериментаторів були готові не тільки до відмови, але й до різкої відповіді;

4) традиційно вважається, що ніхто не поступиться місцем, якщо його про це просто попросити.¹⁵⁴

Усе в експерименті зводилося до того, що прохання, мотивування настільки рідкісні, що здатні привести в дію могутні сили соціального гальмування.

Процедура експерименту

Роль експериментаторів виконували студенти *Мілгрема*: 6 чоловіків і 4 жінки, кожна з яких була темношкірою. Експериментатори працювали в парі: поки один озвучував прохання, інший записував дані та спостереження.

Кожен експериментатор повинен був звернутися до таких категорій пасажирів:

- одного чоловіка та однієї жінки до 40 років;
- одного чоловіка та однієї жінки після 40 років.

Експериментатори зверталися виключно до людей однієї з ними раси.

Результати експерименту в метро

Результати виявилися різючими.

Після першого питання («Вибачте, чи можу я зайняти ваше місце?») 56% людей мовчки вставали та поступалися своїм сидячим місцем, ще 12,3% досліджуваних рухалися убік, звільняючи трохи місця, після чого опинялися в тісноті. Тобто, 68,3 % досліджуваних поступилися місцем.

Після другого питання («Вибачте, чи можу я зайняти ваше місце? Я не можу

¹⁵⁴ Мілгрэм С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 55. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милгрэм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022).

читати стоячи». При цьому експериментатор тримав у руках дешевий детектив) поступилися місцем лише 37% людей. Виходить, що надто тривіальне мотивування не привело до процесу нормалізації, оскільки досліджувані не сприйняли прохання експериментатора як достатньо адекватне, таке, що заслуговує на їхню увагу.

Після третього діалогу поступилися місцем тільки 36,5% досліджуваних пасажирів метро.

Цю експериментальну ситуацію було введено у зв'язку з обставиною, що досліджувані в метро можуть бути настільки здивовані проханням, що просто не встигнуть сформулювати відповідь. У такій ситуації їм, звичайно, легше поступитися місцем, ніж миттєво знайти умотивовану відмову.

Увійшовши через різні двері, експериментатор і напарник ставали навпроти досліджуваного. Потім вони гучно озвучували діалог. Цим самим, ніби попереджуючи пасажирів, що сиділи перед ними, про те, що у вагоні є претенденти на їхні місця і до них зараз можуть звернутися з відповідним проханням. Так знімався ефект раптовості, який був у попередніх варіантах експерименту.

Через 10 секунд після розіграного діалогу експериментатор звертався до сильячого пасажирів, чи той може йому звільнити місце. Місцем поступалися тільки 36,5% пасажирів. Тобто наявність додаткового часу між діалогом і проханням дозволяло досліджуваним краще підготуватися до того, щоб відхилити прохання.

У ще одній серії експериментів експериментатор писав перед досліджуваним записку з проханням: *«Вибачте, можна я сяду на Ваше місце? Я б дуже хотів сісти. Дякую»* та передавав йому її, промовляючи: *«Вибачте»*. У цьому випадку 50% досліджуваних поступилися своїм місцем.

Висновок С. Мілгрема

У ході експерименту майже 70% людей мовчки рухалися чи поступалися місцем у метро людині, яка просто попросила їх про це, не з'ясовуючи причини такого прохання.

Експериментатори виявили *соціальну поступливість*, яка свідчила про те, що люди не прагнуть захищати резидуальні норми.

Мілгрем зробив такий висновок: людям властиво порушувати негла-

сні правила тоді, коли вони не мають додаткової інформації; їм легко самим придумати виправдання цього порушення. Очевидно, більшість людей подумала, що людина, яка задає таке дивне питання, або погано почувається, або інвалід. Вона ж не буде ставити таке дурне питання просто так?

Але що цікавіше – те, наскільки важко було студентам звертатися з такими проханнями та порушувати негласні правила. На це є дві причини:

- люди люблять жити укоріненими у систему і бояться, коли ця система стає нестабільною (тим більше бояться стати обурювачами цієї системи)

- люди бояться отримати відмову або бути відкинутими, і цей страх є одним із фундаментальних у людському мисленні (усвідомленні).

Експеримент «Вторгнення до черги»

Черга – класичний приклад того, як люди створюють громадський порядок, спираючись на принцип справедливості; це соціальна система, яка володіє трьома характеристиками:

- регулює послідовність отримання людьми доступу до товарів чи послуг;
- упорядкована у просторі;
- зберігається за рахунок колективного знання принципів поведінки, властивих ситуації.¹⁵⁵

Мілгрем розрізняв два типи черг: *упорядковану (formal queue)* – запис на прийом до лікаря, видача номерків та *неупорядковану, спонтанну чергу (waiting line)*, яка є явищем соціального порядку, що підпорядковується загальним соціально-психологічним законам.¹⁵⁶ Ученого більше цікавило дослідження неупорядкованої черги.

Черга містить два суперечливі елементи. З одного боку, вона перешкоджає тим, хто хоче миттєво задовольнити свої потреби. З іншого – вона – своєрідний соціальний механізм, який захищає людину від тих, хто прибув після неї.

¹⁵⁵ Мілгрем С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 62. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милграм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022).

¹⁵⁶ Там само, С. 62-74.

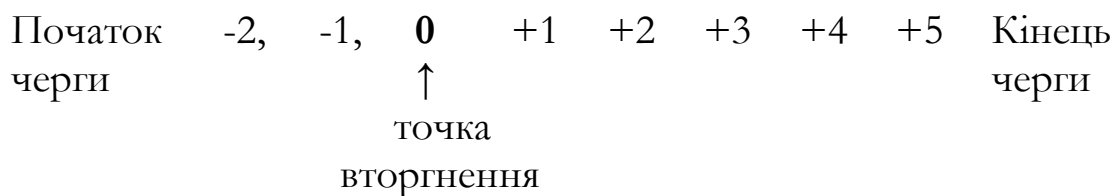
Процедура експерименту

Усього було досліджено 129 черг, які налічували не менше 6 осіб, крім дослідників, та збиралися біля залізничних кас, тоталізаторів і інших місць у *Нью-Йорку*.

Порушниками черги були 5 аспірантів: 3 жінок та 2 чоловіків. Ще один член експериментального персоналу фіксував неподалік фізичні, вербальні та невербальні реакції учасників експерименту на вторгнення порушників.

Порушник спокійно наближався до черги та ставав між третім і четвертим її учасником, промовляючи байдужим тоном: «*Вибачте, я б хотів тут стати*». Перш ніж хто-небудь встигав відреагувати на таку поведінку, порушник вже втискався до черги та стояв обличчям до її початку.

Якщо черга бунтувала, порушник покидав її, якщо ж ні – він стояв близько хвилини в черзі, а потім сам її покидав.

Ще одним варіантом експерименту було втручання у чергу відразу двох порушників. Припускалося, що такий сценарій викличе в учасників черги більше протестів.

Також в експериментів застосовувався буфер – асистент, який стояв у черзі безпосередньо перед місцем вторгнення. Інколи таких буферів було два.

Отже, в експерименті було дві змінні: кількість порушників (1 чи 2) та кількість буферів (0, 1, 2), які дозволяли моделювати ситуації.

Мілгрем досліджував реакцію тих, хто стояв у черзі, на порушників порядку та справедливості.

У теоретичному плані *Мілгрем* хотів виявити зв'язок захисної реакції черги з її найбільш характерною рисою: лінійним розташуванням у просторі її учасників. Як така унікальна просторова конфігурація впливає на те, як черга захищає свою цілісність?

Результати експерименту

Результати експерименту показали, що лише 18,2 % людей, що займали в черзі позицію за точкою вторгнення, і 8 % людей, які стояли за порушником через дві людини, у тій чи іншій формі висловили свій протест. Фізичні дії відносно порушника застосовувалися у 10,1 % випадків (у основному та людина, яка опинялася у черзі безпосередньо позаду порушника), вербальна протидія – у 21,7 %, невербальні дії (ворожі погляди, жести) – у 14,7 % випадків.

Таблиця 2

Протидія вторгненням у шести варіантах проведення експерименту

Умова	Кількість черг	Кількість порушників	Кількість буферів	Кількість черг, у яких спостерігалася протидія	Відсоток черг, у яких спостерігалася протидія
1	22	1	0	12	54%
2	24	1	1	6	25%
3	20	1	2	1	5%
4	23	2	0	21	91,3%
5	20	2	1	5	25%
6	20	2	2	6	30%

Мілгрэм описав три спостереження з проблеми «вторгнення»:

- 1) люди рідко діють узгоджено, щоб витіснити порушників;
- 2) хоча інші можуть висловлювати несхвалення, відповідальність за видворення порушника лягає на того, хто стоїть безпосередньо за точкою вторгнення;
- 3) менше всього протестувати будуть ті, хто стоїть до точки вторгнення.

Помічники експериментатора відзначили, що завдання вторгнення у чергу викликали у них вкрай негативні емоції і вони довго збиралися з духом, щоб це зробити. У деяких факт вторгнення супроводжувався фізичними симптомами нудоти та блідості.¹⁵⁷ У цілому експерименти *Мілгрэма* продемонстрували факт ненадання допомоги один одному в процесі стояння в черзі та досить легкого проникнення в неї.

¹⁵⁷ Мілгрэм С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 265-274. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милгрэм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022).

Експеримент «Загублений лист» (Lost Letter Technique)

Коли випадкова людина знаходить на вулиці лист з адресою та маркою, перед нею постає моральний вибір: *опустити лист у поштову скриньку, проігнорувати його чи знищити?*¹⁵⁸

Фактично своїми діями людина (досліджуваний) демонструє своє ставлення до адресата (організації). Надсилаючи чужий лист поштою, людина здійснює допомогу організації, якій він адресований. І навпаки, ігноруючи чи знищуючи лист, вона заважає її діяльності. Тобто характером своїх дій людина визначає своє ставлення до організації.

Процедура дослідження гарантувала анонімність досліджуваних.

Експеримент «Загублені листи» дозволив Мілгрему дослідити чесність і громадянську відповідальність. Частота повернення листів була показником того, як люди ставляться та як вони б діяли по відношенню до політичних організацій.

У наш час цей експеримент використовують з метою виявлення через несприятливе ставлення людей до певної соціальної групи (організації), ключових елементів агресивної поведінки, упереджень і стереотипів.

Перший експеримент Мілгрем провів у Нью-Хейвені, штат Коннектикут. Він передбачав швидше не дослідження, а перевірку того, чи експеримент працює взагалі.

Усього по місту було розкидано 400 листів. З них: по 100 листів, адресованих двом непопулярним серед жителів Нью-Хейвена організаціям – «Друзям нацистської партії» та «Друзям комуністичної партії», 100 листів, адресованих організації до якої, на думку дослідників, люди мали б ставитися позитивно, – «Асоціації медичних досліджень» і 100 листів – приватній особі – містеру Уолтеру Карнану.¹⁵⁹

Friends of the Communist Party
P.O. Box 7147
304 Columbus Avenue
New Haven 11, Connecticut

Medical Research Associates
P.O. Box 7147
304 Columbus Avenue
New Haven 11, Connecticut

¹⁵⁸ Мілгрем С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 265-274. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милграм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022).

¹⁵⁹ Milgram S., Mann L., Harter S. The lost-letter technique: a tool of social research. *Public Opinion Quarterly*. 1965. Vol. 29. Iss. 3. P. 437–438. URL: <https://doi.org/10.1086/267344> (дата звернення: 13.02.2022).

Friends of the Nazi Party
P.O. Box 7147
304 Columbus Avenue
New Haven 11, Connecticut

Mr Walter Carnap
P.O. Box 7147
304 Columbus Avenue
New Haven 11, Connecticut

Адреси, на кожен з яких було написано по 100 листів

Листи було «загублено» біля телефонних будок, під склоочисниками машин, на вулицях, у магазинах.

4/3/63

Дорогий Волтере,

Спішу повідомити, що наші плани змінилися. Доповідач не зможе прибути до Нью-Хейвена наступного тижня, і на зустрічі його не буде. Але Ви отримаєте дві плівки. Думаю, що фільми позитивно вплинуть на групу, особливо на новачків. Я спробую зав'язати нові знайомства, які можуть виявитися корисними.

Грейс і я, як завжди, летимо до Чикаго; до зборів повернемося.

Мій брат передає Вам привіт і бажає успіхів у роботі.

Всього найкращого,

Макс

Універсальний текст «загубленого листа»

Результати експерименту

У ході експерименту Мілрєм зафіксував, що більше людей надсилають листи, адресовані соціально бажаним групам, до яких належить «Асоціація медичних досліджень» і приватним особам, ніж соціально небажаним групам, таким як нацистська та комуністична партії.

Таблиця 1

Відсоток знайдених і надісланих листів

Адресати	Місце, де «загублено» лист				Відсоток повернень
	магазини	машини	вулиці	телефонні будки	
«Асоціація медичних досліджень»	23	19	18	12	72
Уолтер Карнап	21	21	16	13	71
«Друзі комуністичної партії»	6	9	6	4	25
«Друзі нацистської партії»	7	6	6	6	25
Всього	57	55	46	35	48

Як видно з *таблиці 1*, найвищий відсоток (72 %) листів надісланих науковцям у сфері медичних досліджень, особистий лист надіслали у 71 % випадків, і лише 25 % повернутих листів виявилось у «Друзів нацистської партії» та «Друзів комуністичної партії». Більшість листів для двох останніх адресатів ніхто більше не бачив.

Крім цього, 40% листів до «Друзів комуністичної партії», 32% до «Друзів нацистської партії», 25% листів до «Асоціації медичних досліджень» і 10% листів до *Уолтера Карнапа* були відкриті.

Висновки

Результати експерименту свідчать про наявність упередженого ставлення до людей різних соціальних груп.

Проведений *Мілфремом* експеримент вдалий і надійний, оскільки дозволяє дослідити упереджене ставлення та стереотипи по відношенню до певних соціальних груп так, що досліджувані не усвідомлюють, що їхня упередженість перевіряється. За інших умов досліджувані навряд чи бажали б ділитися, висловлювати, чи навіть визнавати свої дискримінаційні погляди щодо інших соціальних груп.

Після повторного експерименту 1963 р. *Мілфрем* зробив висновок про придатність цієї розробки для вивчення сучасних соціальних проблем та

про її чутливість до демографічних відмінностей.¹⁶⁰ Ця методика була використана для прогнозування виборів *Джонсона-Голдуотера* (1964 р.) та широко використовується у наш час як нереактивний вимір суспільного ставлення.

Після експерименту з прогнозуванням виборів *Мілфрем* зробив такий висновок: відмінності у рівні повернення листів будуть менш значні, ніж реальний розмах у громадській думці.

Випускники *Гарварду*, *Уільям* та *Мелліса Бауерман*, поширили антинацистські листи в *Мюнхені* та спостерігали їх нерівномірне повернення, пов'язане з окремими районами міста. Експеримент допоміг їм виявити райони з найбільш вираженими неонацистськими симпатіями.¹⁶¹

Мілфрем також сформулював низку порад дослідникам, які захочуть використати методику «*Загублений лист*»:

1) щоб виявити суттєві відмінності між контрольними та експериментальними варіантами листів, їх необхідно поширити у достатньо великій кількості (100 штук, а ліпше – 200).

2) методика «*Загублений лист*» не підходить для вивчення тонких відмінностей у поглядах і питаннях, які не викликають сильного емоційного відгуку. Методика працює, коли в суспільстві є яскраво виражені полярні погляди, які викликають сильну емоційну реакцію.

3) не існує яких-небудь простих способів оцінки популяційних параметрів на основі відмінностей у частоті повернення листів. Методику не варто використовувати тоді, коли є можливість провести опитування вибірки. Проте доцільно застосувати у випадку, коли знання респондентів про те, що вони втягнуті у дослідження, може викривити їх відповіді.¹⁶²

---

¹⁶⁰ Мілгрэм С. *Експеримент в соціальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 270. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милграм_Эксперимент_в_социальной_психологии (дата звернення: 12.02.2022)

¹⁶¹ Там само, С. 274.

¹⁶² Там само, С. 274.

ЯК ПЕРЕТВОРИТИ НОРМАЛЬНИХ ЛЮДЕЙ НА САДИСТІВ І БЕЗПОМІЧНИХ ПОКІРНИХ ІСТОТ. СТЕНФОРДСЬКИЙ В'ЯЗНИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Філіп Джордж Зімбардо – відомий у всьому світі американський психолог (сицилієць за походженням).

Був бакалавром у Бруклінському коледжі (з психології, соціології й антропології), навчався у Єльському університеті, де отримав ступінь магістра та доктора психології.

Учень А. Фестінгера.

Працював у Єльському, Нью-Йоркському та Колумбійському університетах, а з 1968 року та до виходу на пенсію – професор Стенфордського університету.

ФІЛІП ДЖОРДЖ ЗІМБАРДО PHILIP GEORGE ZIMBARDO

(народився 23 березня 1933 р.)

«Змусьте в'язнів відчувати тугу, страх, відчуття сваволі, що їхнє життя повністю контролюється системою... у них відсутній особистий простір... Ми різними способами будемо забирати їх індивідуальність... це... має викликати у них почуття безсилля. Тобто, у цій ситуації в нас буде вся влада, у них – жодної...»

«Що найбільше дивує в експериментальній псевдов'язниці, то це легкість, з якою виникає садистська поведінка у цілком нормальних людей і емоційна патологія серед людей, які ретельно були підібрані за ознакою психологічної стабільності»

«Межа між Добром і Злом, яка вважалася нами непроникною, виявилася доволі розмитою...»

Філіп Зімбардо

Стенфордський в'язничний експеримент

У 2002 – президент Американської психологічної асоціації.

Значну частину власної кар'єри Ф. Зімбардо присвятив дослідженню психології зла.

Ф. Зімбардо відомий у світі як автор Стенфордського в'язничного експерименту, проведеного у 1971 році та відомого також під назвою «Ефект Люцифера».

Почалося дослідження з того, що психолог, щоб з'ясувати для себе важливе питання: чи породжуються звірства у в'язниці наявністю відповідних характеристик у злочинців (ув'язнених) і охоронців, чи соціальні ролі «злочинця» й «охоронця» руйнують психіку та зламують людяність навіть наймилосерднішої людини; чи людина є джерелом проявів жорстокості у в'язниці, чи сам пенітенціарний заклад робить людину безжально нещадною, – запропонував студентам, які добровільно зголосилися взяти участь у психологічному експерименті, «відсидіти» в імпровізованій в'язниці (підвалі факультету психології)¹⁶³ два тижні.

Філіп Зімбардо

У 1971 році 70 осіб (за іншими даними – 75)¹⁶⁴, у яких слово «в'язниця» будило цікавість,¹⁶⁵ а не страх, відгукнулися на допис у Стенфордській газеті, де пропонувалося взяти участь у двотижневому експерименті (з можливістю щоденно отримувати по 15 \$, що було досить суттєвим заробітком), який потім буде названий Стенфордським в'язничним експериментом і отримає всесвітню, проте недобру славу. З усіх чоловіків (студентів, аспірантів коледжів), хто зголосилися стати учасниками майбутнього експерименту, шляхом проведення співбесіди, психологічного тесту-

¹⁶³ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. С. 9.

¹⁶⁴ Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁶⁵ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnij-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

вання та ретельного аналізу їх біографічних даних були відібрані спочатку 24 особи¹⁶⁶ (студенти *США* та *Канади*), які й не здогадувалися, як зміниться/звучить їх світ за деякий час, і, можливо, назавжди.

Автором і натхненником в'язничного експерименту, проведеного на замовлення військово-морського флоту *США*,¹⁶⁷ щоб розібратися, чому постійно відбуваються конфлікти між в'язнями й охороною,¹⁶⁸ був молодий професор *Стенфордського університету* *Філіп Зімбардо*, його помічником – студент 4 курсу *Крейг Ханей*.

Мета експерименту – максимально чітко відтворити як фізичні умови перебування затриманих у в'язниці, так і психологічний стан ув'язненої людини;¹⁶⁹ розібратися в причинах знуцань і виникнення конфліктів у пенітенціарних закладах,¹⁷⁰ виявити, як на поведінку особистості впливають обмеження її свободи,¹⁷¹ тюремне оточення й офіційні та неписані правила поведінки у в'язниці, виконувана нею соціальна роль, у результаті чого відбувається психологічна та моральна травматизація людини, зникнення у неї відчуття реальності, втрата індивідуальності та почуття власної гідності; вирізнити два можливі види впливу на поведінку особистості: в'язничного оточення та початкових, особистісних властивостей осіб, які перебувають в атмосфері пенітенціарного закладу; перевірити, що станеться, якщо добрих людей помістити в погане місце, хто переможе в цьому випадку: люди чи місце?¹⁷²

А для цього необхідно було провести дослідження у «в'язниці», яка за умовами перебування у ній «в'язнів» і «наглядачів» була б цілком зіставна з реальним в'язничним закладом.

¹⁶⁶ Степанов С.С. Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁶⁷ Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент (дата звернення 03.03.2022)

¹⁶⁸ Три головні теорії психології виявилися містифікаціями. Навіщо вченим це було потрібно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29322955.html> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁶⁹ Степанов С.С. Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁷⁰ Філіп Зімбардо. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Філіп_Зімбардо (дата звернення 03.03.2022)

¹⁷¹ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnij-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁷² Садистом може стати кожен. URL: <https://was.media/uk/2017-09-28-sadistom-mozhe-stati-ko-zhen-tjurementnij-eksperiment/> (дата звернення 03.03.2022)

Ф. Зімбардо зазначає, що в дослідженні пройшла перевірку єдина гіпотеза щодо того, що виконувані людьми «фолі» спричиняють відмінності у їх поведінці, емоційних проявах, ставленні до себе й інших як показниках пристосування до незвичної ситуації.¹⁷³

Експеримент почався 14 серпня 1971 року в Стенфордському університеті.¹⁷⁴ Обирали майбутніх піддослідних (а саме це слово пасує до учасників експерименту) на основі співбесіди (з одним чи обома керівниками експерименту), аналізу їх біографій, психологічного тестування, що включало три основні методики: Каліфорнійську F-шкалу (*The F-scale*), тест Т. Адорно, що визначає компоненти авторитаризму особистості та де «F» – означає «фашизм»; шкалу макіавеллізму (*The Machiavellian scale*), яка досліджує стратегії маніпулятивної поведінки особистості у міжособистісному спілкуванні (стосунках); особистісний опитувальник А. Комрея (*The Comrey Personality Scales, CPS*), що діагностує показники довіри, схильності до порядку, конформізму, активності, емоційної стабільності, екстраверсії, маскулінності й емпатії та, відповідно, протилежні цим якості.¹⁷⁵ (Додамо, що крім цих методик у процесі експерименту використовувалися шкали самооцінки настрою, що містили список прикметників, які описують настрій людини та згідно яких усі опитані обирали втричі більше негативно емоційно забарвлених слів, ніж позитивних, а «в'язні», крім того, – набагато більше негативних прикметників, ніж охоронці).¹⁷⁶

У результаті, за свідченням дослідників, були відібрані 24 чоловіків (22 з яких брали участь в експерименті, при цьому двоє з «резервних» «в'язнів» залишилися незатребуваними, а «резервний» «наглядач» сам відмовився бути учасником експерименту):¹⁷⁷ фізично та психічно цілком здорових, дорослих (25-30 років), забезпечених, які не мали справ ні з правоохоронною системою країни (не вчиняли злочин), ні з пенітенціарними органами (нічого не знали про в'язниці чи порядки в них); не були знайомі, – тобто цілком, за усіма можливими параметрами, нормальні середні освічені люди,

¹⁷³ Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁷⁴ Степанов С.С. Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁷⁵ Стенфордський тюремний експеримент – значення і висновки. URL: <https://psiukrearth.ru/rizne/16056-stenfordskij-tjurennij-eksperiment-znachennja-i.html> (дата звернення 04.03.2022)

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

без будь-яких патологій. Проте зазначимо тут думку *Е. Фрамма*, що схильність до садизму як рису характеру (який в умовах експерименту проявили третина «наглядачів»), можна було діагностувати, проте не тими методами, які використовувалися для відбору досліджуваних.¹⁷⁸

Далі, шляхом простого жеребкування (підкидання монетки) досліджуваних «*призначили на ролі*»: розділили на дві, як потім виявиться, протилежні групи, між якими менше, ніж за тиждень не залишилося нічого спільного: охоронців і в'язнів (владу та безпорадність),¹⁷⁹ – ролі яких в імпровізованій в'язниці, зорганізованій у підвалі психологічного університету *Стенфордського університету* – одного з найбільших гуманітарного спрямування університетів США, що мала імітувати справжню, їм волею сліпого випадку припало виконувати (тобто початково майбутні «*наглядачі*» та «*в'язні*» мало відрізнялися одні від інших, і ніяких принципових відмінностей між ними не було).¹⁸⁰ Зазначимо, що пізніше «*в'язні*» почали вважати, що потраплянням до групи «*охоронців*» досліджувані завдячували своєму зросту (насправді, це не так: відмінностей між групами за зростом теж не було, це, швидше результат психологічного сприйняття).¹⁸¹

Стенфордська повітова в'язниця

¹⁷⁸ Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент (дата звернення 03.03.2022)

¹⁷⁹ Хейни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸⁰ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁸¹ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment>. (дата звернення 03.03.2022)

Майбутніх «в'язнів» відпустили, наказавши бути вдома у суботу. Саме тоді їх показово та незрозуміло для сусідів (і, можливо, для них самих) арештували справжні поліцейські, одягши кайданки та звинувативши в озброєному пограбуванні. Саме такий спосіб «арешту» мав дати «в'язням» можливість відчути себе справжніми злочинцями (увійти в роль).¹⁸²

Майбутні охоронці, зважаючи до своєї ролі, у цей час облаштували «в'язницю»: виносили з невеликого (12-метрового – у довжину та 2 м шириною)¹⁸³ коридору та приміщень усі меблі, замінювали дерев'яні двері на залізні ґрати. В одному кінці коридорчика були облаштовані (матраци, постіль – лише це могло вміститися) три камери без вікон, меблів і особистих речей «в'язнів» (кожна – розміром 2х3 м, розрахована на 3-х «в'язнів»), у іншій його частині містилася кімната для охоронців, «начальника» «в'язниці» та майбутній «карцер» (колишнє технічне приміщення, в якому одна людина могла лише стояти (65х65х210 см)), який пізніше назвали «Ямою».¹⁸⁴ Сам коридор, не зважаючи на свої аж надто малі розміри, став в'язничним двором (грав цю роль), обладнаним відеокамерами для спостереження за досліджуваними.

Тобто початково була створена імітація в'язниці, яку Ф. Зімбардо зі співробітниками наповнили цілком нормальними людьми без злочинних намірів за попередньою домовленістю з кожним із них...

До початку експерименту всі його учасники підписали свою згоду щодо тимчасових обмежень власних громадянських прав.¹⁸⁵

В'язні

Після звинувачення в крадіжці чи у пограбуванні й «арешту» за місцем проживання (університетське містечко *Пало Альто*)¹⁸⁶, до якого вони були

¹⁸² Зімбардо Ф. Стенфордський тюремний експеримент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment>. (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸³ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸⁴ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸⁵ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁸⁶ Там само.

готові лише частково, їх із зав'язаними очима привезли до «в'язниці»,¹⁸⁷ де зняли відбитки пальців, роздягли, обприскали дезодорантом («засобом від вошей»), запропонували надягти «в'язничний одяг»:¹⁸⁸ сорочку (типу жіночої) на голе тіло, на якій спереду та на спині був зафіксований номер «в'язня»; шапочку з жіночих панчіх, що притискала волосся, кайданки/ланцюг на одну ногу (не надто важкий, проте набридливо-помітний, особливо під час сну), гумові тапочки (зазначимо тут, що у справжніх в'язницях такого одягу, звичайно, не носять).¹⁸⁹ Більшість цього – за рекомендаціями досвідченого експерта, який познайомився з в'язничними порядками зсередини – провів у пенітенціарних закладах 17 років.

Усе було розраховане на швидке зведення «в'язнів» до рівня підлеглого, покiрного, приниженого стану шляхом:

1) позбавлення їх маскулітності (короткі сорочки, без білизни, що змусувало змінювати поставу, позу та спосiб сидіти,¹⁹⁰ жіночі панчохи на волоссі) (зазначимо, що «охоронці» досить швидко звернули на це увагу та, принижуючи «в'язнів», називали їх «маленька», «сестричка» та «красунечка»)¹⁹¹;

2) деіндивідуалізації, уніфікації й ідентифікації виключно зі своєю групою – номер використовувався замість імені, «в'язні» поступово втрачали власне Я; всі однаково одягнуті; панчохи на голові – приховують і колір, і довжину волосся, і зачіску, – знімаючи у підсумку психологічний бар'єр жорстокості «охоронців» щодо «в'язнів».¹⁹²

«В'язнів» «розселили» по трое в «камеру» – приміщення без вікон, денного світла та годинника.¹⁹³

¹⁸⁷ Хейни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸⁸ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁸⁹ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁹⁰ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁹¹ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Стэнфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

Охоронці

Їх не лише переодягли у хакі, але й проінструктували щодо бажаної у в'язниці поведінки («підтримувати порядок»)¹⁹⁴ (хоча Ф. Зімбардо стверджував, що їм, як і «в'язням», не пояснювали, як поводитися, згідно зі своєю «формулою»)¹⁹⁵.

Кадр із фільму «The Stanford Prison Experiment» (2015)

Вони отримали військову форму, кийки, свистки, ключі від камер та темні окуляри (що приховували вираз не лише очей, але й обличчя, гарантуючи анонімність і можливість сховатися за маскою).¹⁹⁶ Вони мали забезпечувати порядок для нормального функціонування «в'язниці» усіма способами, виключаючи лише фізичне насилля,¹⁹⁷ бути готовими до ви-

¹⁹⁴ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁹⁵ Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁹⁶ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

¹⁹⁷ Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент (дата звернення 03.03.2022)

рішення нестандартних ситуацій (іноді в науковій літературі стверджується, що «охоронці» отримали насправді «детальний інструктаж» щодо використання «психологічного насильства» до «в'язнів»;¹⁹⁸ і форма їх одягу й оснащення мала демонструвати їх право на владу та відрізняла/ відділяла «охоронців» від «в'язнів»). Немоżliвість застосувати фізичну силу компенсувалася ними вербальними образами та приниженням «в'язнів», не шукаючи ніяких раціональних пояснень чи виправдань своїм діям, а їх дії були непередбачуваними.

На відміну від «в'язнів», яким було обіцяно по 15 \$ за день за участь в експерименті, що мав тривати два тижні, після його завершення, і які мали перебувати у «в'язниці» постійно, дев'ять «охоронців» (яким пропонувалася така ж оплата) повинні були чергувати по троє, позмінно (хоча, як виявиться пізніше, не відмовлялися від позачергової та наднормової роботи). У інший час – мали можливість займатися повсякденними справами.

Можливо, тому «охоронці» були переконані, що об'єктом дослідження є не вони, а «в'язні»,¹⁹⁹ хоча приховані відеокамери фіксували кожну їх дію чи слово. До речі, Ф. Зімбардо зазначає, що 90 % розмов «в'язнів» стосувалися умов перебування у «в'язниці», і лише незначна решта – життя поза її межами.²⁰⁰

Передумови

На початку експерименту в'язням обіцяли (за «контрактом»²⁰¹) не лише нормальне (триразове) харчування та передбачався відносно нормальний сон, але й говорили про можливість читати та дивитися телепрограми, про належне медичне обслуговування. У підсумку – нічого з обі-

¹⁹⁸ Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент (дата звернення 03.03.2022); Три головні теорії психології виявилися містифікаціями. Навіщо вченим це було потрібно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29322955.html>; Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

¹⁹⁹ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²⁰⁰ Хэйни К., Бэнкс К., Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

²⁰¹ Там само.

цяного вони не отримали. Навіть похід у зовнішню щодо камери вбиральню «охоронці» швидко перетворили на привілей.²⁰² Проте найважче в'язні переживали порушення природного циклу сну.²⁰³ В'язниця поступово ставала брудною, помитися для в'язнів було привілеєм, якого гідний був, на думку «охоронців», далеко не кожен.²⁰⁴

Спокійно минув лише перший день експерименту, можливо, тому, що він по-справжньому ще не почався. «В'язнів» лише познайомили з 17-ма правилами поведінки, серед яких – звертатися за номерами один до одного, а до «охоронців» – «пане/містер наглядач»,²⁰⁵ та про те, що відмова виконувати правила може привести до покарання в'язня. Надалі «наглядачі» як варіант покарання чи приниження в'язня заставляли його виспівувати ці правила.²⁰⁶

Після цікавого першого дня, коли досліджувані приміряли на себе майбутні ролі, усі учасники експерименту (в тому числі й самі експериментатори) потрапили у полон до власноруч створеної ситуації. Поведінка досліджуваних змінилася: «охоронці», вжившись у свою роль, стали усіляко принижувати «в'язнів», придумуючи для них усе більш жорстокі правила та покарання. «В'язні» з часом не витримали приниження, збунтувалися, та потім – впали в апатію.²⁰⁷ Поступово те, що початково сприймалося як роль, імітація реальності, гра, перетворилося на саму реальність: відбулася ідентифікація досліджуваних з їх роллю в експерименті, «інституалізація» ролі.²⁰⁸ При цьому змінилася не лише поведінка, але й спосіб мислення студентів, які брали участь в експерименті.

²⁰² Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²⁰³ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnij-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 03.03.2022)

²⁰⁴ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnij-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²⁰⁵ Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зимбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022)

²⁰⁶ Садистом може стати кожен. URL: <https://was.media/uk/2017-09-28-sadistom-mozhe-stati-ko-zhen-tjuremnij-eksperiment/> (дата звернення 05.03.2022)

²⁰⁷ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnij-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²⁰⁸ Філіп Зімбардо. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Філіп_Зімбардо; Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зимбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022)

Другий день

Уранці наступного дня, після того, як о 2.30 «в'язнів» розбудили на першу перевірку. І хоча вони й перебували при цьому в жартівливому настрої, «в'язні» збунтувалися: познімали номери та панчохи з голови, забарикадували двері камер матрацами та стали досить відверто висловлюватися щодо «охоронців», які, з одного боку, розгубилися, з іншого, – відчули злість і гнів. Та, на підмогу їм прибула нова зміна «охоронців», які, оцінивши першу бригаду «наглядачів» як надто м'яких у поведінці з «в'язнями», викликали решту «своїх». Тепер дев'яти «охоронцям» вдалося справитися з дев'ятьма «в'язнями», використавши льодяну піну вогнегасників і викинувши з камер матраци, зірвавши з «в'язнів» одяг, а керівника бунту, № 8612 – відправивши до «карцеру».²⁰⁹ Зазначимо, що в'язням пропонували взяти частину провини на себе, щоб посаженого до карцеру випустили, натомість за це позбутися частини власних привілеїв, проте ніхто не погодився.²¹⁰ Рівновага була порушена, світ стиснувся до розміру підвального приміщення університету. «Охоронці» одну з камер зробили «привілейованою»: тут у «в'язнів» був одяг, матраци, їм дозволили вмитися та почистити зуби. Потім – добре нагодували. Першими «в'язнями», які сюди потрапили, стали троє найменш активних учасників заворушення. Решту «в'язнів» не годували; матраців у їх камерах не було. Проте за півдня «хороші» «в'язні» знову опинилися в «поганих» камерах, а місце в «хорошій» зайняли випадково обрані «охоронцями» «в'язні». Ситуація виявилася підступною: якщо причину першого вчинку «охоронців» можна було пояснити логічно, то другий цій логіці не піддавався. Тому решті «в'язнів» не залишалося нічого іншого, як припустити, що друга група відвідувачів «хорошої» камери – «інформатори», «стукачі»/«кроти».

Це породило між «в'язнями» недовіру та підозрілість,²¹¹ що в подальшому зруйнувало будь-які їх спроби та можливості об'єднатися, навпаки, збільшилася взаємна незадоволеність, кількість безпідставних звинувачень; особисті інтереси стали домінувати, і «в'язні» поступово розділилися на тих, хто вирішив продемонструвати покірність, слухняність зомбі та

²⁰⁹ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²¹⁰ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²¹¹ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

безпомічність, і тих, чий емоційний стан поступово, але невпинно, погіршувався, хоча зовні це могло не виявлятися.²¹²

Пізніше стало зрозуміло, що тактика, продемонстрована «охоронцями», використовується у справжніх в'язницях, щоб посварити ув'язнених. Тоді як «охоронців» ця ситуація навпаки, об'єднала, і вони ні разу за час експерименту не йшли проти «своїх». Крім того, у них почала виникати та поступово, але швидко, утверджуватися думка, що це не просто хлопці з психологічного експерименту, а їх, «охоронців», реальні вороги, які шкодять їм і приносять неприємності, тому їх будь-що потрібно поставити на місце, подавивши та принизивши. Й у наступні дні «охоронці» робили максимум для цього: задоволення життєвих (і фізіологічних) потреб «в'язнів» було поставлене у залежність від примх «охоронців». Про те, що за умовами експерименту «в'язні» могли читати чи дивитися телевізор, – взагалі не згадувалося.

Особливих принижень зазнав «в'язень» № 8612. У результаті, менше, ніж за 36 годин, в нього почався емоційний зрив, його накрила істерика. Проте керівник експерименту та начальник «в'язниці» в одній особі – Філіп Зімбардо, вочевидь, на цей час надто захоплений подіями, що розгорталися перед його очима, та поглинений відчуттям влади (колись – досить уважна та співчутлива людина), відреагував не як психолог, а саме як начальник «в'язниці», зневажливо зазначивши, що той «і дня не витримав би у справжній в'язниці», сприйнявши істику хлопця за гру.²¹³ Повернувшись до решти «в'язнів», № 8612 прошепотів їм, що це ніякий не експеримент, а справжня в'язниця, з якої їм не вибратися,²¹⁴ тут панує «глобальна несправедливість».²¹⁵ Це викликало почуття жаху в інших «в'язнів», проте вони не збунтувалися, а четверо з них взагалі припинили будь-який опір та стали поводитися як «слухняні зомбі», позбавлені власного Я.

Розвиток подій

Коли вночі № 8612 стало значно гірше, на посту керівника «в'язниці»

²¹² Хейни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

²¹³ Стэнфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnij-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 05.03.2022)

²¹⁴ Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnij-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²¹⁵ Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зимбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022)

був уже не *Зімбардо*, а його асистент, студент 4-го курсу *Крейг Ханей*. Саме йому № 8612 сказав, що не в змозі більше витримати знущання. *Крейг* зрозумів дві речі одразу:

- 1) *те, що ситуація надто серйозна;*
- 2) *що вирішувати її доведеться саме йому.*

Він прийняв єдино вірне у цьому випадку рішення: випустив ув'язненого, розуміючи, що, можливо, ставить під удар увесь експеримент («людяність у мені переважила “науковість”», – скаже він значно пізніше). А наступного дня саме йому довелося вислухати невдоволення та закиди начальства щодо справжньої відданості науці. Проте *Зімбардо* на диво швидко винайшов пояснення поведінці № 8612: він винний сам, і, очевидно, потрапив до експерименту, будучи «ненормальним» (приховавши це). Так експеримент, яким прагнули довести руйнівний вплив ситуаційних обставин/факторів на людину та її психіку, за суттю, був перевернутий з ніг на голову. Проте усі на час позбулися почуття відповідальності за те, що відбулося (і продовжувалося).²¹⁶ Та усі ці висновки були зіпсовані подальшими подіями: протягом наступних 4-х днів «патологічно» стали поводитися ще шестеро «в'язнів».

Це заставило керівників експерименту переглянути свої попередні висновки.

Третій день

Третій день експерименту виявився понеділком і днем побачення з рідними. Автори експерименту настільки переймалися тим, щоб він продовжився, що для того, щоб рідні «в'язнів», зрозумівши, у якому стані перебувають їхні діти, не забрати їх додому, дозволили/заставили усіх помитися, привести у порядок себе та камери, впустити у приміщення свіже, вільне від запаху немитого тіла повітря та включили релаксуючу музику.²¹⁷ Більш того, вдалося вмовити студентку факультету, щоб взяла на себе роль секретаря та реєструвала відвідувачів. Проте, оскільки і цього, на думку організаторів експерименту, було мало, вони вирішили взяти родичів

²¹⁶ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²¹⁷ Стэнфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 05.03.2022)

хлопців під «*ситуаційний контроль*»: на зустріч їм довелося почекати півгодини, пізніше – вони дізналися, що побачитися з хлопцем/сином можуть лише двоє осіб, а саме побачення триватиме лише 10 хв. Крім того, «*справу*» арештанта потрібно було попередньо обговорити з начальником в'язниці.²¹⁸ І рідні змушені були підкоритися «*правилам*», які не вважали розумними.

Тобто було передбачено та нейтралізовано максимум можливостей для рідних зрозуміти, що дитину необхідно забрати з «*експерименту*» якнайшвидше.

Коли ж усі хитрощі не допомогли, а батьки, побачивши, у якому стані перебувають їх діти, розридалися, начальник «*в'язниці*» використав пряму маніпуляцію: коли чиясь мама зазначила, що її син ніколи досі не був настільки виснаженим, Ф. Зімбардо швидко «*перевів стрілки*», майстерно звільнившись від відповідальності, – звинуватив у цьому самого хлопця, заявивши, що той дарма не спить ночами, і по-макіавеллістськи звернувся до батька: «*Ви що, сумніваєтеся у власному синові?*» (хочеться запитати, при чому ж тут син?). І батьку, власне, нічого не залишалось, ніж опосередковано відповісти на риторичне питання, що син – міцний хлопець і з усім впорається.²¹⁹

Відвідини завершилися побажанням батьків послабити умови перебування їх дитини у в'язниці.

Проте більш важливою та показовою була інша подія цього дня: хтось пустив чутку, що № 8612 збирає команду, щоб звільнити «*в'язнів*». Можливо, це і було б логічним і природним розвитком подій, і варто було б за ними просто спостерігати. Проте в'язничний експеримент, як виявилось, до цього часу встиг полонити і Ф. Зімбардо: з університетського професора він перетворився на суворого начальника тюрми, який поставив мету будь-що зберегти свою в'язницю: він навіть попросив поліцію забрати «*в'язнів*» до себе! А їх відмова дуже його розлютила.²²⁰ Але вихід було знайдено: «*в'язням*» зав'язали очі та перемістили на п'ятий поверх в невеличку комору.

Ф. Зімбардо, залишившись у в'язниці сам, напружено й зосереджено очікував, продумуючи, що має сказати «*визволителям*», чим їх заспокоїти. Тому він дуже нервово та гнівно відреагував на запитання свого колеги:

²¹⁸ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 03.03.2022)

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зимбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022)

що саме є предметом дослідження в експерименті та якою є залежна змінна?²²¹ Адже Ф. Зімбардо повністю переключився на роль начальника в'язниці – і роль його поглинула.

Кадр із фільму «The Stanford Prison Experiment» (2015)

Увечері всім стало зрозуміло, що напад на в'язницю не відбудеться. Проте звинуватили за марне витрачання зусиль і нервів, звичайно, «в'язнів» (хтось же мав, на думку Ф. Зімбардо, відповісти). Увечері «в'язням» довелося голіруч чистити та мити унітази, виконуючи також усі забаганки «охоронців» щодо найрізноманітніших фізичних вправ (віджимання з притисканням їх до підлоги (ногою «охоронця» чи вагою іншого «в'язня»),²²² – як приклад). Перевірка ж «в'язнів», яка першого дня тривала 10 хв., розтяглася до кількох принизливих годин, нерідко за час проведення експерименту припадаючи на нічний період.²²³

У цей же день місце «в'язня» № 8612 зайняв запасний гравець, № 819, Клей. Проте, познайомившись з порядками та правилами «в'язниці», після того, як його відмовилися відпустити з експерименту,²²⁴ той одразу ж перейшов до голодування, сподіваючись, що «в'язні» його підтримають і в

²²¹ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²²² Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²²³ Там само.

²²⁴ Три головні теорії психології виявилися містифікаціями. Навіщо вченим це було потрібно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29322955.html> (дата звернення 06.03.2022)

такий спосіб згуртувати їх, або ж настільки знесилити себе, що його вимушені будуть відпустити (цікаво, що навіть йому, який тільки-но потрапив до «в'язниці» та камери, не прийшло на думку, що він може відмовитися брати участь у такому «експерименті!»).

В'язень *Річард Якко* зазначає, що, коли запитав у керівників проекту, що має зробити, щоб його відпустили достроково, отримав відповідь, що, оскільки він сам погодився на участь у ньому, то «повинен залишитися до кінця». Саме тоді йому здалося, що він перебуває у справжній в'язниці.²²⁵

Проте № 819 помилився, його сподівання не виправдалися, що, зрештою, було цілком закономірно: уже практично неможливо було таким шляхом (і, можливо, будь-яким іншим) витягти «в'язнів» зі стану покірних зомбі. У результаті рішення голодувати він опинився насамоті та сприймався усіма учасниками експерименту як «проблемний в'язень», його зневажали інші «в'язні», «охоронці» та начальник «в'язниці».²²⁶

Четвертий день

У вівторок *Зімбардо* запросив до «в'язниці» священника, який був тюремним капеланом, щоб той допоміг йому зрозуміти, чи відповідає імпровізована в'язниця, що мала бути лише імітацією справжньої, реальній в'язниці. Священника вразило, що багато «в'язнів» називали йому свій номер, а не ім'я, і він порадив їм подати прохання про помилування та зв'язатися з батьками, щоб знайшли синові адвоката.²²⁷

У підсумку подій дня, увечері, № 819 перебував у стані істерики. Проте поки, зрозумівши, що справа дійсно кепська, *Ф. Зімбардо* намагався привести його до тями, «охоронці» заставили «в'язнів» скандувати (а це з кожним разом вдавалося їм усе більш злагоджено), що № 819 – погана людина та саме через нього погано всім.

«В'язень» № 819 розридався, попросив повернути його до камери, щоб він зміг довести іншим, що не такий поганий. Лише тоді *Ф. Зімбардо* усвідомив, що цього «в'язня» необхідно відпустити, і зробив це зі словами, що той не просто не поганий в'язень, але й не в'язень загалом; а звати

²²⁵ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 05.03.2022)

²²⁶ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²²⁷ Там само.

його *Клей Гебхард*, а не № 819, і це не в'язниця, а лише соціальний експеримент: «Він перестав ридати і дивився на мене поглядом дитини, яка прокинулася від жахливого сну», та погодився.²²⁸

П'ятий день

На п'ятий день, за порадою капелана, відбулося інсценування «перегляду справ» для можливості «помилування».²²⁹ Та, враховуючи факт, що головував у суді присяжних (студентів факультету) *Карло Прескот*, який відсидів у в'язниці 17 років, був консультантом цього проекту, знаючи в'язничні порядки зсередини, і 16 разів безуспішно подавав прохання про помилування (їх відхиляли), – результат цього дійства був передбачуваний: усім відмовити. Проте цікаво, що коли «в'язням» було запропоновано поступитися грошима заради дострокового звільнення, – майже кожен (трос з п'ятьох) погодився. Але, почувши, що потрібно піти до в'язниці, дочекатися рішення суду, – всі покійно встали та рушили назад до своїх камер. Хоча могли просто піти. *Ф. Зімбардо* зрозумів, що події для них втратили значення соціального експерименту, вони, як і охоронці, перестали відрізняти виконувану в експерименті роль від власного Я,²³⁰ а в'язниця, яка мала лише імітувати справжній пенітенціарний заклад, стала реальністю.

При поході до туалету ув'язненим на голову одягали паперові пакети

²²⁸ Стенфордський тюремний експеримент – значення і висновки. URL: <https://psiukrearth.ru/rizne/16056-stenfordskij-tjurennyj-eksperiment-znachennja-i.html>. (дата звернення 06.03.2022)

²²⁹ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyurennyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²³⁰ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

В'язні ж врешті почали вважати, що з ними так зневажливо-грубо поводяться, бо вони це заслужили.

Для нас залишається суб'єктивно незрозумілим, як і чому учасники експерименту «забули», що це все не насправді, лише гра, імітація, яку можна будь-коли припинити, вийти з «фалі». Можливо, тому, що будь-яка гра має межі та правила, які були встановлені й у в'язничному експерименті, проте майже одразу нівельовані чи прямо порушені.

Рішення «суду» відхилити прохання «в'язнів» привело до появи патологічних проявів у половини з них, в одного – почалися судоми.

Змінилася і поведінка та самовідчуття охоронців, вони не лише адаптувалися до своїх обов'язків, але й, відчувши смак влади, стали її завзято використовувати, придумуючи для в'язнів нові способи їх приниження та зневаги.

Ф. Зімбардо вважає, що «охоронці» за індивідуальними відмінностями поділилися на три типи: представники першого (садистського) – знущалися над в'язнями, отримуючи задоволення від цього процесу; другого – виконували це як службовий обов'язок, намагаючись бути справедливими; третій тип охоронців Зімбардо іменує «слабаками» за те, що вони поводитися пасивно: самі не знущалися над в'язнями (можливо, співчуваючи їм), проте не зробили нічого, щоб зупинити в цьому інших охоронців.²³¹

Один із «садистів» пізніше зазначав, що власною поведінкою був здивований сам, оскільки ображав «в'язнів» вербально та фізично (заставляв голими руками чистити туалет), вважаючи їх за «скотів».²³² Інший – не йняв віри тому, що зробив та ненавидів себе за вчинене, коли розмазав їжу на обличчі «в'язня», який відмовлявся їсти.²³³ Ще один «наглядач», Джон Марк, повідомив, що співчуває в'язням і навіть хотів би бути одним з них, проте так і не зібрався попросити змінити його «фаль».²³⁴

Проте найгіршою, із яскравим садистським ухилом, була поведінка

²³¹ Хейни К., Бэнкс К., Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

²³² Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зімбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022); Стэнфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremniy-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 05.03.2022)

²³³ Сороченко В. Стэнфордский тюремный эксперимент Филиппа Зімбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm> (дата звернення 05.03.2022)

²³⁴ Хейни К., Бэнкс К., Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 03.03.2022)

охоронця за псевдонімом *Хеллман* (якщо перекладати з англійської – людина (*man*) з пекла (*hell*)), якого назвали *Джо Уейном* (йому дали ім'я жорстокого екранного вбивці з фільму про американський дикий захід) – *Дейв Ешлеман*. Він входив до зміни, що працювала вночі, і вважаючи, що у цей час за ними спостереження не ведеться (ніч), поведився надто нахабно і безцеремонно. Початково він, вважаючи, що експеримент «*фозворушить*» і зробить цікавим якийсь «*екшн*», та маючи досвід занять в театральній студії, свідомо став поводитися грубо та цинічно. Крім того, у нього виникла думка (чи необхідність) з'ясувати, до якої міри жорстокості він має дійти, скільки та що йому дозволять безкарно зробити, до якої межі він може ображати та принижувати інших людей, перш ніж зупинять експеримент.²³⁵ Після експерименту він зазначав, що не очікував від себе деяких вчинків, згадуючи які відчуває сором.²³⁶ На думку *Е. Фромма*, існує суттєва різниця між садистською поведінкою через те, що цього вимагають правила закладу, та проявом садистської жорстокості через те, що людина отримує від цього задоволення, тоді як в умовах експерименту *Ф. Зімбардо* ця відмінність не враховувалася.²³⁷

Завершення в'язничного експерименту

П'ятий день в'язничного експерименту виявився останнім. Утрутилося, так би мовити, провидіння, обравши своїм знаряддям милу молоду дівчину.

Експеримент, який мав тривати два тижні, був достроково завершений на ранок шостого дня, проте не тому, що експериментатори зрозуміли його жорстокість самотужки. Його припинення зумовила насправді стороння для експерименту людина, суто випадкова (страшно навіть подумати, що могло б статися з його учасниками (усіма, без виключення), на кого вони могли перетворитися, якби він тривав усі два тижні!). *Крістіна Маслач* (*Christina Maslach*) – молодий університетський викладач і наречена *Філіпа Зімбардо* (а з 1972 року – його дружина). Прийшовши уперше (оскільки готувалася читати студентам новий курс) подивитися на хід експери-

²³⁵ Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyuremnij-eksperiment-filipa-zimbardo-vidguki-analiz-visnovki/> (дата звернення 05.03.2022)

²³⁶ Лейтхэд А. Шок Стэнфордского эксперимента не прошел и через 40 лет. URL: https://www.bbc.com/russian/science/2011/08/110817_stanford_experiemnt_at_40 (дата звернення 06.03.2022)

²³⁷ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Пермь: Биг-Пресс, 2012. 488 с.

менту та навідати *Зімбардо*, вона жахнулася від того, що побачила, що відбувалося, і не змовчала. Хоча, за час проведення експерименту, в підвалі факультету побували більше півсотні осіб.²³⁸

Цікаво, що перше, що могло її по-справжньому вразити, це два абсолютно різні образи/«*фолі*» тієї ж особи. Зайшовши спочатку до кімнати охорони (оскільки інших учасників експерименту *Крістіна Маслач* не помітила), вона познайомилася з одним з охоронців – «*милою інтелігентною людиною*». Перемістившись до кімнати начальника в'язниці, їй пообіцяли цікаве видовище, бо була зміна *Джо Уейна*. *Крістіна Маслач* з подивом ви-

*Крістіна Маслач і Філіп
Зімбардо, 1972*

явила, що це саме той приязний хлопець, *Джо Уейн*, з яким вона тільки-но перекинулася кількома словами. Але тепер вона побачила абсолютно іншу людину, тюремного виконавця (він інакше виглядав, рухався, говорив, діяв): «... він лементував і неймовірно сварився на ув'язнених... Трансформація була вражаючою...»,²³⁹ – як тільки він одягнув форму. Охорона мала відвести в'язнів до вбиральні, а оскільки та знаходилася поза в'язницею, будучи впевнені, що за ними не спостерігають, охоронці дозволяли собі будь-що.

К. Маслач зазначила, що «це було огидно та нестерпно спостерігати», – дивитися, як ті, кому форма дала відчуття влади та переваги, знущаються над своїми жертвами, проте помітила, що інші науковці-психологи чи й не засуджують її: це видовище так цікаво споглядати. Коли ж майбутній чоловік *Ф. Зімбардо* запитав її, що вона про це думає, вочевидь сподіваючись на її захоплення ходом його експерименту, вона чесно відповіла, що те, що він (усі вони) роблять з хлопцями, жахливо та нелюдяно. Розгорілася суперечка, яка застала *К. Маслач* засумніватися у собі як науковцеві та власній розсудливості, з одного боку, з іншого ж, – запитувати себе, як людина, яку вона знала давно як добру та співчутливу, уважну та турботливу, могла так змінитися. Нарешті він визнав, що і сам зазнав руйнівного впливу в'язничного експерименту, що відриває людей від загальнолюдських цінностей, зріднившись з його умовами, та пообіцяв завершити

²³⁸ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²³⁹ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

експеримент, що і зробив наступного ранку. Можливо, розуміння Ф. Зімбардо жахливості того, що відбувається у «в'язниці» та експерименті загалом прийшло дещо пізніше, коли він написав, за суттю, імпліцитно виправдовуючись, що вони «зовсім не думали, що все так станеться».²⁴⁰

Ф. Зімбардо, зрозумівши, що зникла межа між Я особистості та виконуваною нею роллю, був змушений зупинити експеримент, який був розрахований на два тижні, за 6 днів, протягом яких були нівельовані усі людські цінності: «охоронці» отримували задоволення, виявляючи жорстоке ставлення до «в'язнів».²⁴¹

Стенфордський експеримент завершився 20 серпня 1971 року.

Висновки

Значно пізніше Ф. Зімбардо зазначав, що вже у той момент, коли «охоронці» повірили, що насправді мають справу з небезпечними злочинцями, все перестало бути суто експериментом, точніше, він вийшов з-під контролю навіть його творця, начальника «в'язниці»; і як тільки в одного з «в'язнів» стався нервовий зрив, варто було зупинити експеримент, оскільки уже цим було підтверджено, що різні ситуації можуть сильно впливати на поведінку людей.²⁴²

У науковій літературі можна знайти дані, що експеримент тривав замість двох запланованих тижнів лише 6 днів. Насправді, якщо об'єктивно поррахувати, – значно менше, лише 4: у перший день відбулося лише знайомство з його умовами (це був не власне початок експерименту, на нашу думку), а в кінці п'ятого дня він уже завершився (хоч і повідомлено про це було лише наступного ранку). І викликає справжній жах розуміння того, що може зробити з людиною, на що її перетворити, лише трохи більше, ніж за пів тижня, просте потрапляння людини в дику, нелюдяну ситуацію! Додамо словами Ф. Зімбардо: що ж відбувається у справжніх в'язницях!?

Вранці шостого дня експеримент був зупинений, а його учасники були запрошені для повідомлення про це й обговорення його результатів.

²⁴⁰ Зімбардо Ф. Стенфордський тюремний експеримент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²⁴¹ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. С. 10.

²⁴² Лейтхед А. Шок Стенфордського експеримента не пройшов і через 40 лет. URL: https://www.bbc.com/russian/science/2011/08/110817_stanford_experiment_at_40 (дата звернення 06.03.2022)

В'язні відверто зраділи, їх пасивність і апатія швидко зникли, і «жоден не повідомив про якісь негативні наслідки експерименту».²⁴³

У подальшому двоє «в'язнів» змінили свої професійні плани: один став адвокатом ув'язнених, інший – в'язничним психологом.

Охоронці ж були явно незадоволені, що все завершилося надто швидко і так раптово, адже дехто з них був задоволений виявом відвертої жорстокості до «в'язнів», яких під час експерименту почали зневажати, ставлячись до них як до «безсловесних тварин».²⁴⁴

Сам Ф. Зімбардо зазначав, що до початку експерименту надто незрозумілими для нього були його можливі наслідки, проте однією з цілей дослідження було перевірити, як досить абстрактні уявлення учасників експерименту про поведінку охоронців і арештантів у в'язниці проявляються у їх власній поведінці. Але те, що виявилось в результаті, було надто непередбачуваним і жахливим: менше ніж тижневий досвід «ув'язнення» перекреслив усе, чому досліджувані навчилися протягом попереднього життя, зніс начисто наліт культурного розвитку, «заморозив» загальнолюдські цінності, «зруйнував людську природу»,²⁴⁵ на поверхню ж «вийшов найбільш огидний, найбільш низький, патологічний бік людської природи».²⁴⁶

У контексті усього сказаного вважаємо за необхідне звернутися до аналізу експерименту Е. Фроммом та його цілком логічного, закономірного та справедливого зауваження: чому досліджуваним одразу чітко не сказали, що, якщо хтось із них захоче вийти з «гри», то може це зробити у будь-який момент, проте втратить зароблене? У результаті вони думали (і це мало підтвердження), що не можуть покинути експеримент до його завершення (почувалися в пастці).²⁴⁷

Проте, якщо те, що відбувалося в межах імпровізованої «в'язниці», насправді досить далекої від реальної, привело до таких руйнівних наслідків, то наскільки катастрофічним може бути «ефект тривалого ув'язнення у справжній в'язниці».²⁴⁸

²⁴³ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²⁴⁴ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²⁴⁵ Хэйни К., Бэнкс К., Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 07.03.2022)

²⁴⁶ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²⁴⁷ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Пермь: Биг-Пресс, 2012. 488 с.

²⁴⁸ Хэйни К., Бэнкс К., Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm> (дата звернення 07.03.2022)

Наслідки експерименту

Події в іракській в'язниці *Абу-Грейб* у 2004 році, підтвердивши висновки науковця зі *Стенфордського в'язничного експерименту*, який довів, що ситуація здатна визначати поведінку людини в ній у значно більшій мірі, ніж особистісні особливості людини,²⁴⁹ та є такі ситуації, потрапляючи та перебуваючи у яких навіть найліпша людина: психічно цілком нормальна, добре вихована, розумна, моральна, – може чинити недобре,²⁵⁰ спонукали Ф. Зімбардо до написання книги *«Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло»* (*«The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil»* (2007)).

«Гримуча суміш влади та безкарності неминуче породжує тиранію»,²⁵¹ – зазначає Ф. Зімбардо.

Кадр із фільму «Хлопці із Абу Грейб», 2014

З тих часів соціальний експеримент, поставлений Ф. Зімбардо, ніколи повною мірою не був відтворений (а дехто стверджує, що він міг бути

²⁴⁹ Зімбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socioline.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment> (дата звернення 06.03.2022)

²⁵⁰ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

²⁵¹ Там само.

сфальшований).²⁵² С.С. Степанов у цьому контексті схильний вважати, що ця обставина «залишає сумніви у науковій цінності результатів його експерименту»,²⁵³ з чим ми не погоджуємося.

Сам Зімбардо був категорично проти повторення в'язничного експерименту, вважаючи, що таке ніколи не повинно повторитися, оскільки зміст експерименту не відповідає етичним нормам психологічного дослідження, прийнятим вже після його проведення (зазначимо, що Стенфордський комітет гуманітарних наук схвалив це дослідження).

Додамо, що цей експеримент у контексті його етичності порівнюють з не менш відомим експериментом однокурсника Ф. Зімбардо С. Мілгрема, здійсненим у 1963 р. (цікаво, що й окремі аспекти досліджуваних науковцями проблем схожі: влада та вплив авторитету).

---

²⁵² Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент (дата звернення 03.03.2022); Три головні теорії психології виявилися містифікаціями. Навіщо вченим це було потрібно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29322955.html>

²⁵³ Степанов С.С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТУ СВІДКА, АБО ЧОМУ ПОСТРАЖДАЛИЙ МОЖЕ НЕ ДОЧЕКАТИСЯ ДОПОМОГИ

Бібб Латане – американський соціальний психолог.

Отримав ступінь бакалавра мистецтв у *Єльському університеті*, а в 1963 році – доктора в університеті *Міннесоти*.

Викладав в університетах *Колумбійському, Огайо, Флориди, Північної Кароліни*.

У 1980-х рр. був директором *інституту соціальних досліджень (UNS)*.

Зараз – директор центру гуманітарних наук в *Чапен-Хілл*, який сам заснував.

БІББ ЛАТЕНЕ

BIBB LATANE

(народився 19 липня 1937 р.)

ДЖОН М. ДАРЛІ

JOHN M. DARLEY

(3 квітня 1938 р. – 31 серпня 2018 р.)

*Б. Латане*²⁵⁴ та *Д. Дарлі*²⁵⁵ провели серію досліджень, аналізуючи феномен, відомий в соціальній психології, як «*ефект свідка*» («*bystander effect*»).

Автори книги «*The Unresponsive Bystander: Why Doesn't He Help?*» (1970).

Обидва науковці стали відомими дослідженням *ефекту свідка* – психологічного явища, яке проявляється у тому, що свідки надзвичайної ситуації не намагаються допомогти постраждалому/жертві.

Вражені убивством Кітті Дженовезе, ми з Біббом Латане, зустрівшись за обідом, почали аналізувати поведінку очевидців. Будучи соціальними психологами, ми думали не

стільки про відсутність співпереживання в окремих людей, скільки про те, як взагалі

²⁵⁴ Бібб Латане. URL: https://360wiki.ru/wiki/Bibb_Latan%C3%A9 (дата звернення 20.03.2022)

²⁵⁵ Джон М. Дарлі. URL: https://star-wiki.ru/wiki/John_M._Darley (дата звернення 20.03.2022)

Джон. М. Дарлі – американський соціальний психолог.

Був професором психології та суспільних зв'язків у *Прінстонському університеті*.

Отримав докторський ступінь із соціальних стосунків у *Гарварді*. Член *Американської академії мистецтв*.

Нагороджений «*За видатні наукові досягнення*» товариством експериментальної соціальної психології.

можна було поводитися у такій ситуації так, як повели себе її реальні свідки. До завершення обіду в нас уже був перелік факторів, поєднання яких могло привести до вражаючого результату – до того, що жертві ніхто не допоміг. Пізніше ми розробили план експериментів, у яких вивчали кожний фактор окремо, що й дозволило нам продемонструвати їх важливість у надзвичайних ситуаціях.²⁵⁶

Джон М. Дарлі

Синдром Дженовезе

Очевидним поштовхом для дослідження феномену «*ефекту свідка*» (*bystander effect*), «*ефекту спостерігача*», «*ефекту стороннього*» або «*синдрому Дженовезе*», стало вбивство *Кетрін Дженовезе* (*Catherine Susan Genovese*), яке набуло широкого резонансу, навіть з певним перебільшенням, у ЗМІ. Зазначимо також, що англ. «*bystander*» може перекладатися як свідок, спостерігач, глядач, очевидець, «*той, що опинився поряд*», сторонній.²⁵⁷

Ситуація розгорталася приблизно так. *Кітті*, яка народилася у *Нью-Йорку* та проживала в районі *Брукліна* після того, як її сім'я переїхала до штату *Коннектикут* внаслідок того, що її матір стала свідком убивства, працювала менеджером у барі в районі *Квінс*. Вона була лесбійкою та проживала з іншою дівчиною.²⁵⁸

Після роботи 13 березня 1964 року *Кітті Дженовезе* приїхала додому та стала паркувати свою машину. Вона проживала в *К'ю-Гарден*, відносно

²⁵⁶ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.

²⁵⁷ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. URL: <https://psychosearch.ru/npravleniya/social/685-bystander-effect>. (дата звернення 22.04.2022)

²⁵⁸ Убивство Китти Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убийство_Китти_Дженовезе (дата звернення 25.03.2022)

безпечному з погляду кримінальних злочинів районі. До неї наблизився темношкірий чоловік (як пізніше вияснилося, *Уїнстон Мозлі (Winston Moseley)*), який, наздогнавши дівчину, двічі вдарив її ножем у спину. Крик *Кітті* «О Боже! Він зарізав мене! Допоможіть!»²⁵⁹ почув хтось із сусідів, і, закричавши «Залиш дівчину!», він на певний час відігнав убивцю. При цьому в будинку запалили світло. *Кітті* повільно пішла до свого будинку, не знаючи, наскільки серйозно вже поранена.

Кітті Дженовезе

Оскільки перші дзвінки до поліції об'єктивною інформацією про те, що відбувається, не володіли («жінку побили, але вона встала та ходить навколо, хитаючись»), ситуація не отримала пріоритетного значення.²⁶⁰

Убивця спочатку поїхав з місця пригоди, проте невдовзі повернувся, щоб завершити почате. І, знайшовши в коридорі задньої сторони будинку *Кітті*, яка лежала без свідомості, наніс їй ще кілька ударів ножем (а, зважаючи на порізи її рук, дівчина прийшла до тями та намагалася захиститися), згвалтував і, вкравши 40 до-

ларів, утік, залишивши жертву лежати. Усього злочин тривав біля півгодини. Крики *Кітті*, що вона помирає, очевидно почули, оскільки у вікнах будинку з'явилося світло, і вікна відкрилися. Як мінімум троє свідків у цей час бачили, як якийсь чоловік нападає на *Кітті*.²⁶¹

За кілька хвилин по тому свідок *Карл Росс* зателефонував до поліції, яка прибула за дві хвилини. Проте, дорогою до клініки, *Кітті* померла. Причому свідок, який звернувся до поліції, зробив це завдяки другу, з яким говорив по телефону і який порадив йому це зробити, і зробив це

²⁵⁹ Ефект свідателя: історія Кітті Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>. (дата звернення 22.04.2022)

²⁶⁰ Убийство Кітті Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убийство_Китти_Дженовезе (дата звернення 25.03.2022)

²⁶¹ Ефект свідателя: історія Кітті Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>. (дата звернення 22.04.2022)

не сам, а попросив сусідку, боячись бути «замішаним в історію».²⁶² Пізніше поліцією було встановлено, що не менше десятка свідків (газети повідомляли про 38 свідків) бачити ті чи інші епізоди нападу, не зовсім чітко усвідомлюючи, що саме відбувається. Лише один з них бачив ножові поранення *Кітті* на початку нападу, інший свідок – знав про них після другого нападу на дівчину. Тоді як більшість свідків кажуть, що були упевнені в тому, що це звичайна сварка п'яних.²⁶³

Убивця *Кітті Дженовезе* був досить швидко схоплений. Цікаво, що він передбачав, що жителі будинків (свідки) не заважатимуть йому вчиняти злочин. Він зізнався не лише у цьому вбивстві, але й двох інших, пов'язаних із сексуальним насиллям. За його зізнанням, він збирався убити жінку, байдуже, яку. Психіатрична експертиза визнала його некрофілом. *Мозлі* так ретельно описав процес убивства, що ні в кого не залишилося й думки про його невинуватість. У результаті він був засуджений до смертної кари. Проте, через помилку судді, який не дозволив представити свідчення захисту про психічну неосудність *Мозлі*, Апеляційний суд вирок скасував, замінивши його 20-річним ув'язненням.

Уінстон Мозлі

Під час судового розгляду справи аналізувалися різні причини, які вплинули на те, що *Кітті* не допомогли. Багато свідків говорили про те, що не бажали втручатися, не вважаючи ситуацію загрозливою, хтось пояснив, що надто втомився у той день, інший – не міг пояснити причину своєї поведінки.²⁶⁴

Через рік *Мозлі*, організувавши собі харчове отруєння для поїздки до лікарні, побив охоронця, захопив п'ять заручниць і згвалтував одну з них.

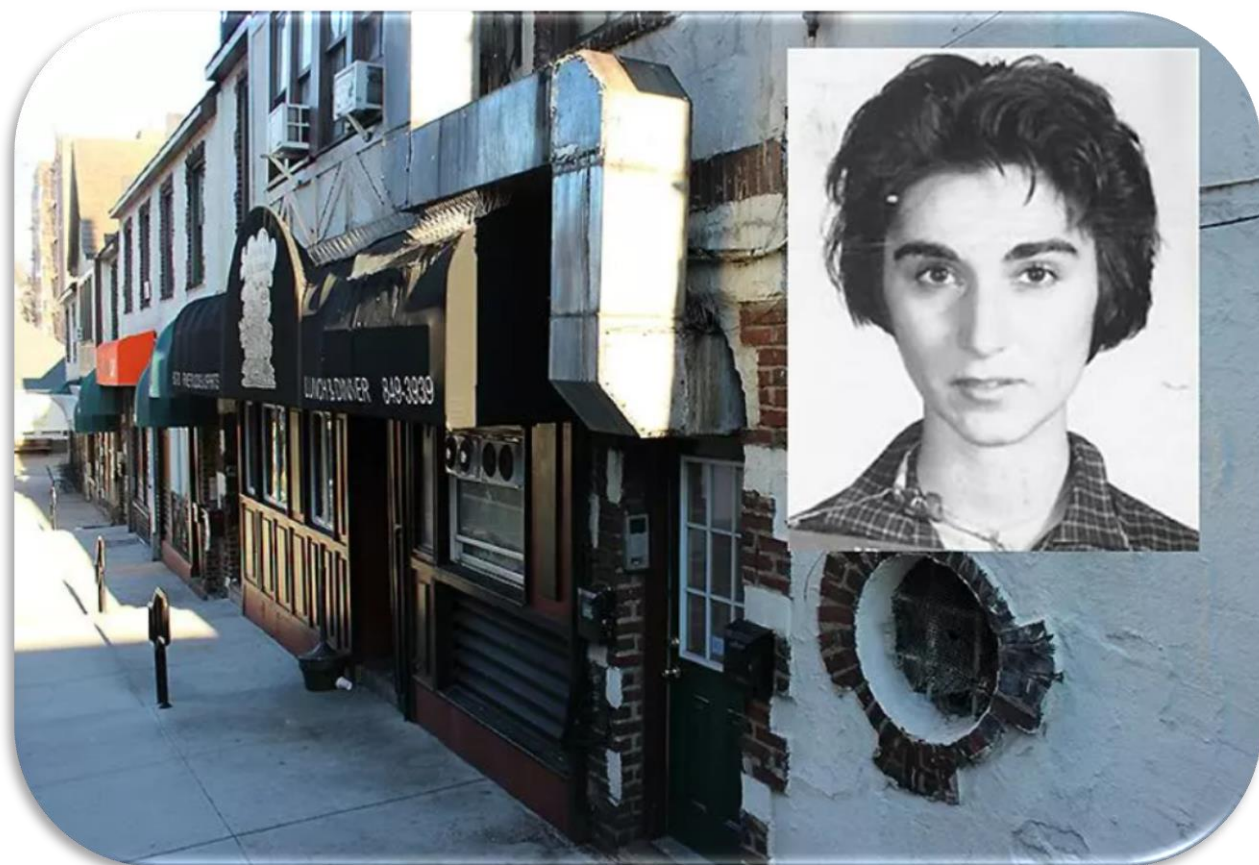
²⁶² Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>. (дата звернення 22.04.2022)

²⁶³ Убивство Китти Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убийство_Китти_Дженовезе (дата звернення 25.03.2022)

²⁶⁴ Эффект свидетеля. URL: <https://nplus1.ru/blog/2018/12/10/bystander-effect> (дата звернення 25.03.2022)

За два дні – був знову арештований. Пізніше – брав участь у заворушеннях у в'язниці.

У 2011 році його прохання про помилування було відхилено в п'ятнадцятий раз. У 2016 році він помер після 52 років ув'язнення.²⁶⁵

Район К'ю-Гарденс

Історія *Кітті Дженовезе* перетворилася на сюжет багатьох публікацій у США та поза їх межами. У них ефект свідка тлумачиться як «зразок масової байдужості», ігноруючи факт, що більшість свідків убивства дівчини насправді не бачили цю трагічну подію, а лише чули віддалені крики, за якими не могли здогадатися, що відбувається.

Проте реакція суспільства на цю подію привела до реформи прийому телефонних повідомлень про злочини, був також створений «сусід-

²⁶⁵ Убивство Кітті Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убивство_Кітті_Дженовезе (дата звернення 25.03.2022)

ський дозор» – жителі певного району об'єднувалися для добровільного патрулювання вулиць увечері.²⁶⁶

Прикро, але за десять років історія практично повторилася: молода жінка *Сандра Цалер* була до смерті забита. Її крики чули багато людей, проте, як і у випадку з *Китті*, ніхто адекватно не відреагував.²⁶⁷

С. Мілфрем з приводу ситуації з *Китті Дженовезе* зазначив, що цей випадок торкається важливої проблеми: коли людині необхідна допомога, чи будуть присутні люди пасивними свідками її смерті чи намагатимуться врятувати її.²⁶⁸

Науковці *Б. Латане* та *Д. Дарлі* запропонували інтерпретацію такого соціально-психологічного феномену, як «*аматія свідка*» або «*розсіювання відповідальності*» уперше в 1968 році, оскільки різні пояснення свідками своєї бездіяльності були переважно рівня здогадів. Це випадок, коли присутність водночас багатьох людей знижує особисту ініціативу й участь кожного у вирішенні наявної складної ситуації, зменшуючи для присутніх справжню важливість і гостроту ситуації, щоб не довелось приймати власне рішення.

Спочатку науковці намагалися пояснити ситуацію «*масовим незнанням*»: у ситуації невизначеності люди, перш ніж щось робити, спостерігають за тим, що робитимуть інші люди, використовуючи їх як джерело інформації. Однак, якщо інші люди також не знають, що саме варто робити, то всі залишаються бездіяльними, будуть вагатися, чи робити взагалі що-небудь і що саме.²⁶⁹

Науковці припустили, що свідки вбивства *Китті* бачили, що інші сусіди не схильні якимось реагувати на подію та не сприймали її як щось надзвичайне, тому й не намагалися допомогти.²⁷⁰ Крім того «*масове незнання*» пояснюється і взаємною відчуженістю жителів у місті (на відміну від жителів одного села), їх втратою власної індивідуальності.²⁷¹

²⁶⁶ Убийство Китти Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убийство_Китти_Дженовезе (дата звернення 25.03.2022)

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Эффект свидетеля или синдром Дженовезе. URL: <https://fort-i-ko.livejournal.com/147287.html> (дата звернення 25.03.2022)

²⁶⁹ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>. (дата звернення 22.04.2022)

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. URL: <https://psychosearch.ru/napravleniya/social/685-bystander-effect> (дата звернення 22.04.2022)

Не менш важливу роль зіграла у подіях також *ілюзія прозорості* (*illusion of transparency*) – схильність людини переоцінювати те, наскільки оточуючі розуміють наш стан і переживання. Адже насправді вони не настільки очевидні/зрозумілі для інших людей.²⁷² Але, якщо іншим здається, що ми спокійні (зовні), то вони приходять до висновку, що і їм марно панікувати.

Друга висунута науковцями гіпотеза передбачала, що саме *кількість присутніх* людей, які є свідками трагічної ситуації, перешкоджає їх рішенню допомогти постраждалій у події/ситуації людині. Тобто жертва ситуації значно менш імовірно дочекається допомоги чи порятунку, якщо свідками цього стало багато людей (зазначимо зокрема, що коли один зі свідків події хотів подзвонити до поліції, його відмовила це робити дружина, сказавши, що й без нього вже багато людей подзвонили²⁷³).

У цьому випадку позицію невторчання можна розглядати як варіант конформної поведінки, або «*розмивання відповідальності*», адже для кожного присутнього та нового глядача саме інші люди визначали характер його поведінки стосовно потерпілого/жертви та небажання взяти всю відповідальність на себе. І тут кожний схильний вважати, що допомогти постраждалому має хтось інший, але не він. Зрештою, відповідальність за те, що відбувається, ділиться на всіх присутніх, тому на кожного окремо припадає її мінімум. У випадку ж, коли наявний лише один свідок неприємної/трагічної події, він усвідомлює, що допомоги постраждалому чекати більше немає звідки, і досить рішуче береться за це сам.²⁷⁴

Експерименти Б. Латане та Д. Дарлі

Ученими було проведено біля 50-ти експериментів (як лабораторних, так і в природних умовах), у яких порівнювалася допомога очевидців проблемної ситуації потерпілому та які розкривали суть одного з найсильніших за дією та найбільш поширеного соціально-психологічного ефекту. У результаті виявлено, що біля 60 % з них, а це майже 6000 осіб, які були очевидцями того, що відбувалося, були схильні допомогти іншій людині,

²⁷² Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 2011. 800 с.

²⁷³ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>. (дата звернення 22.04.2022)

²⁷⁴ Эффект свидетеля (психология). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_\(психология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_(психология)). (дата звернення 22.04.2022)

якщо вважали, що знаходяться *на самоті* (тобто іншої людини, яка б допомогла потерпілому, немає поряд).²⁷⁵

До прикладу, в одному з експериментів його учасники мали допомогти незнайомій жінці, яка почувалася погано, на вулиці. 70 % учасників експерименту, коли були самі, намагалися їй допомогти, побачивши, що їй насправді погано і вона навіть упала. Тоді як за наявності кількох присутніх лише 40 % досліджуваних схильні були пропонувати свою допомогу.²⁷⁶

Так, в одному з експериментів, де досліджуваними були студенти, вони «*випадково*» чули, що в сусідньому приміщенні відбувається щось неординарне/надзвичайна подія. Виявилось, що студенти частіше реагували на ситуацію, що склалася, коли перебували в приміщенні самі, ніж коли інші студенти теж були присутні. Причому, чим більше досліджуваних перебували в кімнаті, тим меншою виявлялася ймовірність того, що хтось із них «*помітить*», що поряд відбувається щось екстраординарне і, тим більше, запропонує свою допомогу.²⁷⁷

В іншому, польовому експерименті, були інсценовані крадіжки в магазині (один продавець і двоє грабіжників). «*Злодії*» з'являлися, коли в приміщенні магазину залишалися один чи двоє покупців, а продавець відлучався до службового приміщення. Переконавши один одного, що їх ніхто не помітить, злодії «*викрадали*» ящик пива. Як і передбачали дослідники, якщо в магазині до цього часу залишався один покупець, він повідомляв продавця про крадіжку значно частіше, ніж коли покупців було більше: одна людина, яка стала свідком незвичайної/небезпечної події, у якій наявна жертва/постраждалий, відчуває, що повністю відповідальна за свої дії (допомогу) в цій ситуації.²⁷⁸

Одне з досліджень, яке провели Б. Латане та Дж. Родін, стосувалося інсценування нещасного випадку з жінкою-експериментатором. Після того, як студенти почали заповнювати опитувальники, експериментатор виходила в суміжну кімнату та вмикала запис, де звучало, як вона, ставши на стілець, намагаючись дотягнутися за потрібними паперами, подала, оскільки стілець ламався. Далі лунали крики, які свідчили про те, що вона пошкодила ногу, можливо, зламала її, та прохання витягти її, допомогти. Та минули дві хвилини, перш ніж досліджувані звертали увагу на крики.

²⁷⁵ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.

²⁷⁶ Эффект свидетеля (психология). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_\(психология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_(психология)). (дата звернення 22.04.2022)

²⁷⁷ Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2004. С. 559.

²⁷⁸ Там само, С. 560.

Серед тих з них, хто працював сам, на допомогу прийшли 70 % студентів, з тих же, хто працював у парі з незнайомцем, лише 40 % пропонували свою допомогу. Інші ж вважали, що нічого екстраординарного не сталося.²⁷⁹

Наступним *Д. Дарлі* зі співробітниками зацікавило запитання, чи впливає на поведінку людини, якщо вона бачить вираз обличчя того, хто знаходиться навпроти неї. У результаті науковцями був проведений експеримент, у першому варіанті якого пара досліджуваних виконували одну роботу, повернувшись обличчям один до одного, а в другому випадку – повернувшись спинами. Під час експерименту лунав гуркіт, ніби на того, хто працює в сусідньому приміщенні, впало щось важке. У результаті виявилось, що напарники, які, працюючи, бачили обличчя один одного, виявляли бажання допомогти майже так само часто, як і ті, хто працював сам. Помічаючи вираз обличчя напарника, розуміючи, що те, що відбувається поряд, привернуло його увагу, людина отримує підтвердження власним побоюванням, що сталося нещастя. Пари, які працювали, перебуваючи спинами один до одного, рідко приходили на допомогу.

Ще одне цікаве й оригінальне дослідження дії притчі про «доброго самарянина» *Д. Дарлі* та *С.Д. Батсон* провели у 1973 році. У притчі єврейський священик і левіт пройшли повз людину (також єврея), яка потребувала допомоги, постраждалого (його роздягли та побили розбійники). І лише самарянин (із самарянами євреї намагалися навіть не заговорювати) згодився допомогти їй. Тож психологів зацікавило питання, чи не було причиною ситуації, що духовні особи навіть не зупинилися біля побитого, те, що вони надто поспішали (у самарянина справді було більше вільного часу)? Чи причиною є те, що й релігійні люди не частіше схильні допомогти постраждалому, ніж не релігійні? Чи вони просто були релігійними на словах, не дотримуючись заповідей у своїй поведінці? Тож досліджуваними стали студенти *Принстонської теологічної семінарії*, які спочатку заповнили анкети щодо своєї релігійності, далі – писали проповіді (причому частина – базувалася на притчі про доброго самарянина, інші – про роботу в семінарії), а потім мали перейти до іншої будівлі, де дослідження повинне було продовжитися. Дорогою вони зустріли чоловіка, який упав у провулку (хворий, поранений, п'яний?), стогнав і кашляв.²⁸⁰

При цьому дослідники давали інструкції тим, хто мав перейти в іншу

²⁷⁹ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.

²⁸⁰ Darley J. M., Batson C.D. «From Jerusalem to Jericho»: A study of Situational and Dispositional Variables in Helping Behavior». *JPSP*. 1973. № 27. Pp. 100-108.

будівлю, змінюючи лише ступінь терміновості: одній частині досліджуваних говорили, що вони мають кілька хвилин перед переходом, другій – що часу обмаль і вони вже запізнюються.

Експериментатори також установили *«шкалу допомоги»*.²⁸¹

0 – досліджуваний навіть не помітив, що хтось потребує допомоги;

1 – постраждалого побачили, але не допомагали;

2 – біля чоловіка не зупинялися, але допомогли опосередковано: повідомили про нього інших;

3 – зупинилися, запитали, чи потрібна допомога;

4 – намагалися допомогти, забравши чоловіка до будинку, але все ж залишили його;

5 – відмовилися залишати постраждалого, наполягли на тому, щоб відвезти його кудись (до лікарні).

Після прибуття до другого будинку, де експеримент продовжився, семінаристам пропонувалося виступити з доповіддю/проповіддю, яку вони написали, озвучити її, а потім – відповісти на питання анкети, що стосувалися допомагаючої поведінки.²⁸²

У результаті виявилось, що *«терміновість»*, брак часу, зайнятість насправді сильно впливають на поведінку людини, її бажання допомогти постраждалому/хворому/жертві, тоді як завдання, яке виконували досліджувані, на ситуацію не вплинуло (навіть враховуючи те, що половина з них писали про доброго самарянина).

Зазначимо, що допомогти потерпілому зголосилися 40 % досліджуваних. При цьому, якщо вони не дуже спішили, допомогти намагалися 63 % семінаристів, якщо поспіх був середнім, – 45 %; з тих же, хто надто спішили – лише 10 % пропонували допомогу.²⁸³ Були й такі, які буквально переступали через постраждалого, спішачи далі. Як зазначають дослідники, багато з тих, хто навіть не зупинився перед чоловіком, виглядали дуже збудженими та стривоженими, прибувши до іншої будівлі, очевидно, переживаючи внутрішній конфлікт між необхідністю дотриматися вимог експериментатора та допомогти недужому. Також, на думку експериментаторів, *«парадокс полягає в тому»*, що людина, яка спішить, пройде повз, не пропонуючи допомоги тому, хто її потребує, *«навіть якщо*

²⁸¹ Darley J. M., Batson C.D. "«From Jerusalem to Jericho»": A study of Situational and Dispositional Variables in Helping Behavior". *JPSP*. 1973. № 27. Pp. 100-108.

²⁸² Там само.

²⁸³ Там само.

*спішити читати проповідь, присвячену притчі про доброго самарянина, чим ненавмисно підтвердить її суть».*²⁸⁴

У цілому соціальні дослідники *Б. Латане* та *Д. Дарлі* провели кілька основні/найбільш відомих експериментів, перевіряючи дію досліджуваних у не екстрених ситуаціях. Вони дійшли висновку, що *важливим фактором отримання допомоги є те, як саме про неї просять*.

Більшість погоджуються допомогти, якщо знають ім'я того, хто їх просить про це, та повідомили йому власне ім'я. В іншому випадку, свідків просили дати дослідникам 10 центів. Імовірність їх отримати збільшувалася (до 72 %), якщо свідкам ситуації пояснювалася причина (отримувала більше інформації), через яку людина потребувала ці гроші,²⁸⁵ у випадку ж відсутності пояснення, гроші отримувалися прохачами лише у 34 % випадків.²⁸⁶

У одному з досліджень *Б. Латане* та *Д. Дарлі* «зубили» монети чи олівці у ліфті під час біля 1500 поїздок. У 40 % випадків їм були схильні допомогти сусіди по поїздах, коли в ліфті була крім дослідника лише одна людина, і лише у 20 % – коли в ліфті їхали 6 пасажирів.²⁸⁷ Науковці дійшли висновку, що *зі збільшенням числа тих, хто їхав у ліфті, кожен наступний пасажир буде все менше помічати те, що відбувається, чи розуміти цю ситуацію як проблемну, що в подальшому потребуватиме допомоги*.²⁸⁸

Інший експеримент стосувався ситуації, коли студенти запрошувалися на спеціальні зустрічі з метою обговорення їхніх проблем. При цьому студентів розсаджували в окремі кабінки. Спілкування ж із ними було організоване по внутрішньому зв'язку. На кожній такій зустрічі був присутній актор, який спочатку (коли студентам надавалася можливість протягом двох хвилин розповісти про себе (свої проблеми)) попереджав, що він схильний до епілептичних нападів, а, почавши говорити першим, такий випадок зображав. Він кричав, що в нього почався напад, що може померти, просив допомогти. Кількість студентів у експериментальній групі варіювалася від двох до п'яти. Реакція ж людей розподілилася, залежно від

²⁸⁴ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.

²⁸⁵ Эффект свидетеля (психология). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_\(психология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_(психология)) (дата звернення 22.04.2022)

²⁸⁶ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. URL: <https://psychosearch.ru/napravleniya/social/685-bystander-effect>. (дата звернення 21.04.2022)

²⁸⁷ Майерс Д. *Соціальна психологія*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.

²⁸⁸ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*. Чернівці: Рута, 1999. С.18.

того, скільки їх, на думку самих досліджуваних, було в групі (насправді в кожній ситуації їх було лише двоє).²⁸⁹

Науковці виявили, що, коли досліджуваний студент був єдиним свідком випадку, допомогу постраждалому намагалися надати 85 % досліджуваних; коли свідків було двоє, – 62 %; у випадку ж коли свідків налічувалося п'ятеро – лише 31 %. При цьому саме від кількості свідків ситуації залежала і швидкість надання допомоги хворому. Той, хто опинився наодинці з ним, пропонував допомогу вже на 52 секунді випадку, тоді як п'ятьом свідкам потрібно було більше двох хвилин, щоб зважитися на це.²⁹⁰

Кадр із експериментів Б. Латане та Д. Дарлі

У результаті дослідники зробили висновок, що поведінка людей в «ефекті свідка» може пояснюватися *дифузією (розсіюванням) відповідальності*,

²⁸⁹ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. URL: <https://psychosearch.ru/napravleniya/social/685-bystander-effect>; Роллс Дж. Классические случаи в психологии. СПб.: Питер, 2010. 256 с.

²⁹⁰ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>; Эффект свидетеля или синдром Дженовезе. URL: <https://fort-i-ko.livejournal.com/147287.html>; Роллс Дж. Классические случаи в психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 256 с.

через яку людина думає, що у групі людей обов'язково знайдеться хтось, хто зможе кваліфіковано допомогти постраждалому/хворому, людині, яка опинилася у скрутній ситуації, отже вона може лише пасивно спостерігати за розвитком ситуації, не почувуючись відповідальною за неї. Крім того, у випадку некваліфікованої допомоги, яка може значно погіршити ситуацію, можлива і юридична відповідальність.²⁹¹

У наступному дослідженні науковці ставили перед студентами завдання заповнити опитувальник, що стосувався труднощів життя в місті. При цьому в аудиторії або нікого стороннього не було, або перебували двоє незнайомих. Під час того, як досліджувані відповідали на питання, була створена незвичайна ситуація: у кімнату впускали *дим* (насправді, – лише пар) через отвір вентиляції. Тобто в цьому випадку небезпека загрожувала не комусь сторонньому, а самим досліджуваним. Студенти помічали цей дим досить швидко, проте, якщо вони працювали насамоті, робили це вчетверо швидше (протягом перших 5-ти секунд), ніж у випадку присутності інших.

За перші чотири хвилини на появу диму відреагували лише 50 % студентів, які працювали насамоті. 75 % досліджуваних почали діяти протягом шести хвилин від часу появи диму. Крім того, оскільки реакція інших людей на появу диму була спокійною, студенти реагували аналогічно. Ті ж із них, хто працював сам, через певний час намагалися з'ясувати, що ж сталося (підходили до вентиляційного отвору, розганяли дим руками тощо).

Групи, які склалися з 3-х осіб, майже не звертали на дим уваги (лише 4 % таких студентів *«помітили»* дим). При цьому з 24-х студентів (вісім груп досліджуваних) лише один у трьох групах зважився повідомити про дим, але аж через кілька хвилин після його появи, хоча до завершення експерименту, який тривав 6 хв., дим був дуже густий, заставляв учасників дослідження кашляти, протирати очі.²⁹²

Коли двоє прихованих дослідників (на наступному етапі експерименту) доєдналися до третього досліджуваного і на будь-які його запитання відповідали *«не знаю»*, лише 10 % таких досліджуваних повідомили про дим за 6 хвилин від початку його появи, тобто тоді, коли експеримент

²⁹¹ Эффект свидетеля. URL: <https://nplus1.ru/blog/2018/12/10/bystander-effect>; Роллс Дж. *Классические случаи в психологии*. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 256 с.

²⁹² Майерс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.; Роллс Дж. *Классические случаи в психологии*. Санкт-Петербург.: Питер, 2010. 256 с.

завершувався.²⁹³ Цікаво також, що ніхто, шукаючи причину появи диму, не назвав пожежу (зокрема припускали, що кондиціонер зламався, що їх спеціально перевіряють). Тобто групи не лише пасивно реагували на появу диму, але й так само мляво намагалися пояснити, що відбувається.²⁹⁴

Цей експеримент був ілюстрацією позиції «масового незнання», коли люди не хочуть ні проявляти зайву цікавість, ні реагувати, не бажаючи втратити свій спокій. Крім того, на думку психологів, людина, перш ніж почати діяти (допомагати іншій людині), оцінює вигоди та витрати (небезпеку для неї самої, зусилля та час, власну кваліфікацію у наданні допомоги тощо) від свого рішення.²⁹⁵

Кадр із експериментів Б. Латане та Д. Дарлі

Пізніше це дослідження повторили науковці *Торонто*. У результаті:

²⁹³ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>; Роллс Дж. Классические случаи в психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 256 с.

²⁹⁴ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*. Чернівці: Рута, 1999. С.18

²⁹⁵ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm> (дата звернення 22.04.2022)

90 % респондентів, які працювали самі, відреагували на появу диму, і лише 16 % – у тих групах досліджуваних, де приєднувалися двоє підставних людей.²⁹⁶

Наслідком проведених експериментів *Б. Латане* та *Д. Дарлі* було те, що вчені виявили, що на прийняття рішення допомогти іншій людині впливають такі основні фактори: *неоднозначність ситуації*: у випадку, коли свідок не впевнений, що ситуація насправді так склалася, що постраждалому потрібна негайна допомога, його реакція допомогти буде дуже сповільненою; *навколишнє середовище*: якщо свідку знайоме місце, де сталася пригода, він виявить більшу схильність допомогти постраждалому; свідки, що належать до *найбільш згуртованої групи*, проявляють найбільшу соціальну відповідальність і схильність допомогти постраждалому; допомозі перешкоджає *«дифузія відповідальності»* – схильність перекладати можливість допомогти постраждалому на іншу людину (інших присутніх).²⁹⁷

Тобто суть дії ефекту свідка полягає в тому, що *людина з меншою імовірністю буде допомагати постраждалому, якщо біля нього/навколо є інші люди*.²⁹⁸ А проявляється він у всіх типах надзвичайних ситуацій, як медичних, так і кримінальних.²⁹⁹

Тому, якщо потрібна термінова допомога, варто дотримуватися кількох правил: по-перше, треба постаратися, щоб свідки/присутні чітко зрозуміли та не сумнівалися у тому, що ситуація надзвичайна/нестандартна і допомога насправді необхідна; по-друге, усуваючи ефект розсіювання відповідальності, варто звернутися до конкретної (і незнайомої) людини, прохаючи саме її про допомогу, описуючи її в своєму зверненні/проханні (*«Шановний пан у сірому пальті з чорним шарфом, мені потрібна допомога! Терміново подзвоніть до поліції/швидкої!»*); як тільки ця людина відгукнеться на ваше прохання, ймовірно, що й інші люди проявлять бажання/схильність допомогти.³⁰⁰

²⁹⁶ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. URL: <https://psychosearch.ru/napravleniya/social/685-bystander-effect/> (дата звернення 22.04.2022)

²⁹⁷ Эффект свидетеля (психология). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_\(психология\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_(психология)) (дата звернення 22.04.2022)

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>; Shotland R. L. When bystanders just stand by. *Psychol. Today*. 1985, June. P. 52; Роллс Дж. *Классические случаи в психологии*. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 256 с.

³⁰⁰ Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm> (дата звернення 22.04.2022)

ЕФЕКТ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА ПРАВДИВІСТЬ ПОКАЗІВ СВІДКІВ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ

Елізабет Лофтус – американський когнітивний психолог, професор факультетів психології, кримінології та когнітивних наук Каліфорнійського університету Ірвайна, член Національної академії наук США та Королівського товариства Единбурга, яка протягом більше 30 років досліджувала пам'ять і яку зацікавив феномен ефекту дезінформації, чи викривлених спогадів (випадок, коли людина «вбудовує» отриману хибну вербальну інформацію у свої спогади

ЕЛІЗАБЕТ ЛОФТУС ELIZABETH F. LOFTUS

(народилася 16 жовтня 1944 р.)

«... пам'ять знову і знову вражає мене своєю приголомшливою довірливістю, своєю готовністю підібрати крейду навіювання та зафарбувати темний куточок нашого минулого, без будь-яких заперечень віддати старий, пошарпаний клаттик спогадів замість нового, блискучого шматочка, завдяки якому все стає трошки яскравішим, трішечки чистішим і акуратнішим»

«Пам'ять людини не просто зібрання усього, що з нею відбувалося протягом життя, це децю більше: спогади – це ще й те, що людина думала, що їй говорили, у що вона вірила. Наша сутність визначається нашою пам'яттю, але нашу пам'ять визначає те, що ми собою являємо й у що схильні вірити. Складається враження, що ми перекроюємо свою пам'ять і в процесі цього стаємо втіленням власних фантазій»

«... навіть якщо людина розповідає про щось з упевненістю, з великою кількістю деталей, навіть якщо вона розказує про це емоційно, –

про певну подію так, що сприймає її за реальність), результатом чого стало експериментальне дослідження цього явища практично впродовж усього її творчого життя.

це ще не означає, що усе це відбувалося насправді. Ми не вміємо відрізнити хибні спогади від справжніх, і для цього нам іноді потрібні незалежні підтвердження. Пам'ять і свобода – крихка річ»

Елізабет Лофтус

Експериментів, проведених *Лофтус* зі студентами чи колегами, досить багато, у різних варіаціях, що висвітлюють цікаві питання/проблеми, проте найбільш відомими залишаються «автомобільні» експерименти та «загублений у супермаркеті (торговому центрі)». Саме на них ми і зосередимося.

Зазначимо, що *Е. Лофтус* на боці тих «скептиків», які не схильні вірити у можливість того, що свідомість спочатку цілком витісняє спогади (оскільки феномен витіснення з часів *З. Фрейда* так і залишається ніким не доведеною гіпотезою, а «встановлення наукової істини потребує доказів»),³⁰¹ а з часом здатна їх цілком відновити у початковій, «справжній» формі. Її історія як науковця часто пов'язується з реальною історією життя конкретної людини. І таких «історій» у неї сотні.³⁰²

Елізабет Лофтус, 2016 р.

А починається усе з того, що цілком доросла людина приходиться до психотерапевта, щоб з його допомогою перебороти проблеми, що виникли в її житті. Проте в процесі терапевтичного сеансу впливають спогади про сексуальне насильство, яке ця людина нібито пережила в дитинстві. Проте до моменту спілку-

³⁰¹ Лофтус Э., Кетчем К. *Свидетель защиты: шокирующие доказательства уязвимости наших воспоминаний*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 416 с.

³⁰² Там само.

вання з психотерапевтом людина нічого такого не пам'ятала та не пригадувала. «Спогади» ж з'явилися після спілкування (навідних запитань) психотерапевта. Й у кожній з таких історій, зазначає *Е. Лофтус*, невинуватоно «трагічно розпадається чиясь сім'я».³⁰³

Передумови експерименту

На дослідження явища дезінформації *Елізабет Лофтус* наптовхнула реальна подія: засудження невинуватого *Стіва Тайтуса*, звинуваченого в учиненні злочину на основі доказів свідка/потерпілої, та наступне його виправдання (з виявленням справжнього злочинця та спробами невинно звинуваченого позиватися проти суду, який відібрав у нього життя; що завершилися передчасною смертю (у 35-річному віці) виправданого), – ці події в підсумку заставили науковця сумніватися у показах свідків (їх правдивості) та шукати пояснення цієї проблеми. Адже виявилось, що поліція надто легко, зокрема, навідними запитаннями, може переконати людину в тому, що вона була свідком події, якої насправді ніколи не було, сформувавши у неї хибні спогади. *Е. Лофтус* не раз була експертом у тих справах, де несправедливо звинувачували людину на основі хибних спогадів свідків. Не завжди їй вдавалося допомогти виправдати підсудного, звинуваченого безпідставно, однак вона щиро намагалася зробити це.

Вивчення показів свідків

Її початкові експерименти стосуються вивчення впливу свідків (очевидців події) на інших людей, зокрема, присяжних у суді. *Е. Лофтус* зацікавило таке важливе запитання: коли людина стає свідком злочину або трагічної події, наскільки точними (відповідними дійсності) будуть її спогади? Науковець виявила, що свідкам, які запевняють, що бачили «власними очима» подію, зазвичай вірять, хоча ніхто не довів, що вони говорять правду (повідомляють про те, що сталося насправді). Так, у випадку, коли досліджуваних студентів знайомили з ймовірнісною ситуацією злочину (розбою) з неспростовними доказами, проте без показів свідків події, лише 18 % з них вважали провину звинуваченого цілком доведеною. Інша група студентів, яка отримала ту саму початкову інформацію, проте з єдиним свідченням «очевидця», голосувала за визнання підозрюваного

³⁰³ Лофтус Э., Кетчем К. *Свидетель защиты: шокирующие доказательства уязвимости наших воспоминаний*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 416 с.

винним 72 % своєї кількості. І навіть поява адвоката підозрюваного з інформацією, що спростовувала покази свідка, ситуацію майже не змінила: 68 % студентів продовжувати звинувачувати в учиненні злочину підозрюваного.³⁰⁴ Тобто «ніякі інші докази не мають такої ваги в суді, як покази реальних свідків»,³⁰⁵ за виключенням зброї, іронізує науковець. При цьому люди, очевидно, схильні вірити в те, що спогади незмінні, не стираються та не піддаються ніякому впливу.

На власному досвіді, не одноразово даючи показання в суді на боці захисту, *Е. Лофтус* зрозуміла, наскільки небезпечними можуть бути покази свідка (які з якоїсь невідомої причини вважаються цілком правдивими): будь-хто «*може бути засуджений за злочин, якого не вчиняв...*».³⁰⁶

Але, як саме працює пам'ять, як люди можуть пам'ятати те, чого ніколи не було? Пошуки відповіді на це питання привели *Е. Лофтус* до експериментального дослідження пам'яті.

Виявивши у результаті попереднього дослідження, що більшість опитаних вважають, що пам'ять людини працює буквально як відеозапис, а пригадування схоже на воскресання деталей події, які «вдруковані» у мозок,³⁰⁷ *Е. Лофтус* вирішила разом з психологом *Ч. Морганом* перевірити, наскільки це відповідає дійсності з допомогою проведення експерименту, що містив незвичну стресову ситуацію.

В експерименті взяли участь солдати оборони *США*, які у цей час проходили тренування у *Школі Виживання*, зокрема, програму, де вони відпрацьовували свою поведінку у випадку, якщо їх візьмуть у полон. Солдат «*полонили*», не давши змоги уникнути захоплення ворогом, відправили до тюрми, надягли на голови мішки. А після перебування в дуже незручній камері – відправили на допит, що здійснювався дуже агресивно, включаючи фізичну агресію. Після звільнення – у солдатів перевіряли їх пам'ять, даючи їм завдання ідентифікувати людину, яка знущалася з них, проводячи допит, та відповіді на окремі запитання. При цьому *Е. Лофтус* зазначає, що досвід, отриманий цими солдатами, відповідає тому, який

³⁰⁴ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. С. 20-21.

³⁰⁵ Лофтус Э., Кетчем К. *Миф об утраченных воспоминаниях. Как вспомнить то, чего не было*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 480 с.

³⁰⁶ Там само.

³⁰⁷ Элизабет Лофтус о том, как солдатам США внедряли фальшивые воспоминания. URL: <http://tedrus.com/ted-talks-elizabet-loftus-o-tom-kak-soldatam-ssha-vnyadryali-falshivyye-vospomina-niya/> (дата звернення 09.03.2022)

вони могли би отримати, потрапивши реально до рук армії ворога у війні.³⁰⁸

Під час перевірки пам'яті солдати отримували початково хибну інформацію. У деякого з них вона стосувалася «злочинця», який їх допитував. Їм пред'являли фото людини, яка нібито проводила перемовини з ними, запитуючи, чи давала їм ця людина їжу та теплі речі. Насправді ж людина на фото була цілком сторонньою. Однак, після отримання початкової інформації 84 % опитаних «впізнали» у людині на фото саме того, хто їх допитував. Іншим було сказано про зброю, яка нібито була під час допиту – і 27 % з них буквально поклялися, що бачили цю зброю. Третю групу досліджуваних запитували про телефон у кімнаті, де проводився допит. У результаті виявилось, що 90 % цих солдат «помітили» цей телефон.

На думку науковців, ці дані свідчать, що навіть якщо ситуація, про яку зберігаються спогади, була стресовою, пам'ять схильна «помилитися» при її дезінформації. Цікаво й те, що ці солдати були дуже добре підготовленими (зокрема, до різних впливів) людьми.³⁰⁹

Кадр із відеоролика про ДТП

³⁰⁸ Елизабет Лофтус о том, как солдатам США внедряли фальшивые воспоминания. URL: <http://tedrus.com/ted-talks-elizabet-loftus-o-tom-kak-soldatam-ssha-vnyadryali-falshivyye-vospominaniya/> (дата звернення 09.03.2022)

³⁰⁹ Там само.

Проте, як свідчать результати «автомобільних» експериментів Е. Лофтуса, на викривлення фактів далеко не завжди впливають проблеми пам'яті чи особистість свідка: іноді цьому процесу можуть допомогти, підштовхнувши його розвиток, у певний спосіб формулюючи запитання до свідка. І вербальні сигнали будуть здатні змінити у пам'яті людини раніше сприйняту нею картину світу.

В одному з експериментів добровольцям демонструвався відеоролик про аварію (ДТП). Потім їх поділили на дві групи та попросили, описуючи те, що вони бачили, відповісти на запитання. При цьому дев'ять запитань були однаковими для обох груп, тоді як десяте – звучало дещо по-різному. Для першої групи: «Як швидко рухалася біла спортивна машина сільською дорогою, проїжджаючи біля стодоли?». Для другої – «Як швидко їхала біла спортивна машина сільською дорогою?».

За тиждень досліджуваних знову опитували щодо аварії, причому одне із запитань звучало так: «Ви бачили стодолу на відео?». У результаті 17,3 % тих досліджуваних, що належали до першої групи, відповіли ствердно, хоча цього насправді на відео не було.³¹⁰

Коли ж обом групам досліджуваних продемонстрували два фото з баченої ними ДТП, запитавши, яке з них відповідає тому, що вони бачили раніше, студенти другої групи, які до цього чули запитання, що узгоджується з реально побаченим ними, обирали фото правильно у 75 % випадків, тоді як представники іншої групи – лише у 45 % випадків (решта – обирали картинку, якої раніше не бачили). Тобто, саме те, як, у якій формі ставиться запитання, впливає на навіювання дезінформації та формування викривлених спогадів.

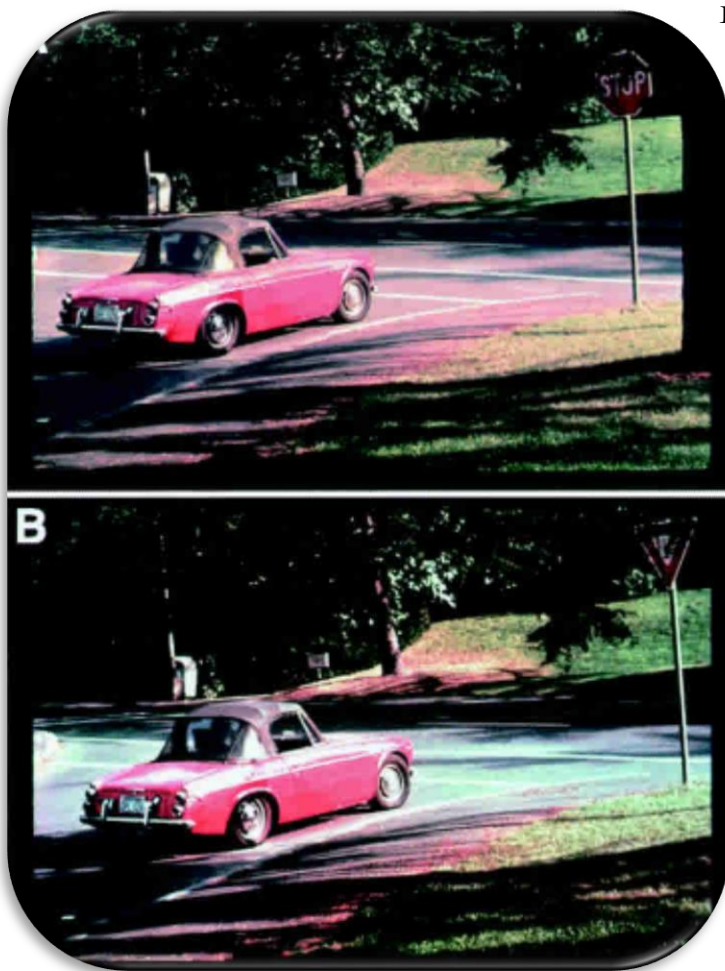
Це дослідження показало, що для утворення хибного спогаду потрібно як те, щоб подія була цілком вірогідною з погляду пересічної людини, так і навідні запитання, здатні активізувати у свідомості досліджуваних образи, що відповідають реальності. Ще одним аспектом виникнення хибного спогаду є його «перенесення на себе», що запевнить людину, що все сталося саме з нею.³¹¹ Зазначимо, що зараз науковцями виявлено біля п'ятнадцяти факторів, здатних викликати/спровокувати появу хибних спогадів.³¹²

Наступне продовження «автомобільної» теми стосувалося експерименту, де досліджуваним студентам був показаний фільм про автодорожню

³¹⁰ Вживить в голову счастливое прошлое. URL: https://ai-news.ru/2019/05/vzhivit_v_golovu_schastlivoe_proshloe.html (дата звернення 09.03.2022)

³¹¹ Там само.

³¹² Там само.

Зображення, використані в класичному експерименті з дезінформації, 1978

(А) Транспортна розв'язка зі знаком «Прїзд без зупинки заборонено».

(В) Зображення дезінформації із знаком «Стоп», заміненим знаком «Дати дорогу».

виявилось, що 53 % студентів першої групи його помітили, тоді як у другій групі таких виявилось лише 35 %, при цьому різниця була статистично достовірною.³¹³ Дослідження також продемонструвало, що спеціально закладена в запитанні помилка здатна змінити спогади очевидців (вони намагались підстроїти свої спогади під отриману нову інформацію про інший дорожній знак), приводячи до включення в подію деталей і об'єктів, яких там насправді ніколи не було.³¹⁴

В іншому варіанті «автомобільного» експерименту 1974 року *Е. Лофтус і Дж. Пальмер*, після демонстрації 45 досліджуваним студентам відеоролика з

пригоду, в якій одна за іншою зіткнулися п'ять машин, проїгнорували сигнал *STOP*. Сама подія тривала 4 секунди, фільм – децю більше. Подальше опитування досліджуваних виявило, що як зміст навідних запитань, так і їх послідовність здатні впливати на результат – відповіді студентів.

У одній групі досліджуваних запитували, як швидко рухалася перша машина, яка порушила правила дорожнього руху, коли проїжджала стоп-сигнал, тоді як друга група відповідала на запитання, як швидко рухалася ця машина, повертаючи вправо. Цій групі повідомлялося, що вони насправді бачили не знак *STOP*, а знак «Поступися дорогою». Заключне питання для обох груп співпадало: «Чи бачили ви сигнал *STOP* для першої машини?». У результаті

³¹³ Loftus E.F. Make-Believe Memories. *American Psychologist*. 2003. Vol.58. P. 864–873.

³¹⁴ Там само.

автотодорожньою пригодою (аварією) розпитувала їх, як саме сталася ця подія. І знову науковець виявила, що відповіді досліджуваних значною мірою залежать від того, як саме було сформульовано запитання. А саме: ті, кого запитували «*З якою швидкістю, на їх думку, їхали машини, коли врізалися одна в одну?*», називали значно (статистично значимо) більшу цифру (40,8 миль/год., що відповідає 65,66 км/год.), ніж студенти, для яких запитання звучало як: «*З якою швидкістю їхали машини, коли зіткнулися / доторкнулися / зустрілися / вдарилися / пошкодили одна одну?*».³¹⁵ Тобто, зміна, власне, лише одного дієслова впливала на оцінку швидкості машини. І запитання, що містило слово з найбільш різкою оцінкою події, спонукало досліджуваних збільшувати оцінку швидкості, з якою рухалися машини до аварії. Отже, сама форма запитання, те, як воно формулюється, впливає на відповідь досліджуваного. І це означає, що можна отримати потрібну відповідь, просто вірно формулюючи запитання до людини.³¹⁶

Коли ж за тиждень обидві групи студентів запитували, чи помітили вони на місці аварії уламки скла, представники першої групи вдвічі частіше за другу «*пригадували*» це (насправді, ніяких уламків скла не було, оскільки машини торкнулися одна одної, нічого не пошкодивши).³¹⁷ У результаті Е. Лофтус зробила висновок про те, що навідні запитання здатні викривити чи навіть трансформувати пам'ять свідка події.³¹⁸

В іншому експерименті, що змістовно продовжив попередній, 150 досліджуваних розділили на три групи. Студентів першої групи запитували, з якою швидкістю рухалася машини, які «*налетіли одна на одну*», другої – коли «*вдарилися*», в третій – спеціальних навідних запитань не ставили.

За деякий час досліджуваних зібрали та розпитали не лише про швидкість, з якою рухалися машини, але й про те, чи помітили вони розбиту фару. Виявилося, що в першій групі тих осіб, хто помітив розбиту фару, виявилося статистично значимо більше, порівняно з іншими двома групами (хоча ніякої розбитої фари, ніякого скла у відеоролику не було).³¹⁹

³¹⁵ Психо-експерименти. память и ложные воспоминания. URL: <http://lozhkameda.org/psiho-eksperimentyi-pamyat-i-lozhnyie-vozpominaniya/> (дата звернення 09.03.2022)

³¹⁶ Рубрика «Експеримент». URL: <https://vektor-tv.ru/light/11964/> (дата звернення 09.03.2022)

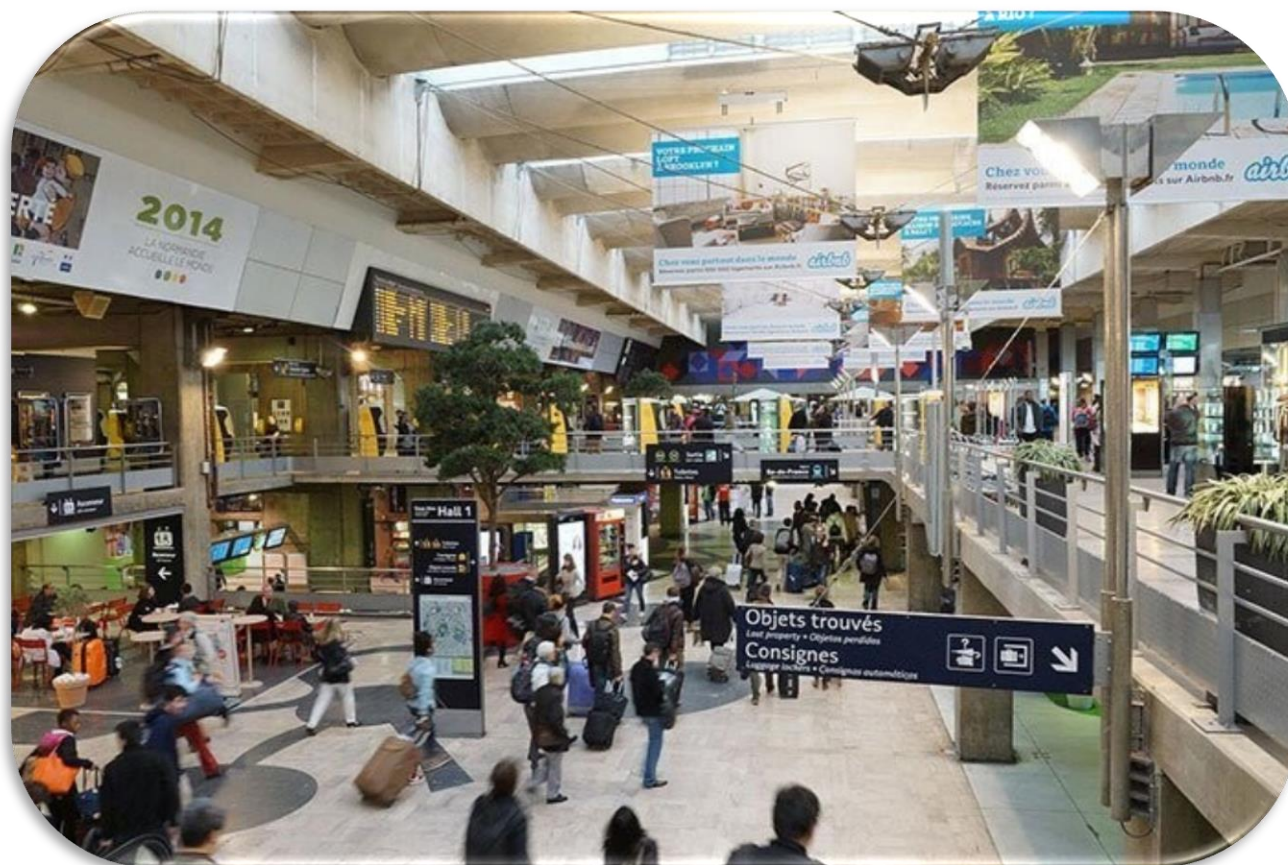
³¹⁷ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.

³¹⁸ Элизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html> (дата звернення 09.03.2022)

³¹⁹ Анна Керман. 1974: Открыт «эффект дезинформации». URL: <https://22century.ru/cal/loftus> (дата звернення 09.03.2022)

Експеримент «Загублений у торговому центрі»

Першим визначення конфабуляції (хибних спогадів) запропонував німецький психіатр *К.А. Кальбаум*. *Конфабуляція* (з лат. *Confābulārī* – розказувати, базікати) – це хибні спогади, в основі яких знаходяться факти, які насправді були змінені або перенесені в інший час чи ситуацію, що поєднуються із цілком вигаданою подією.³²⁰

Експеримент «Загублений у торговому центрі»

Ідея експерименту «Загублений у торговому центрі» була започаткована спробою *Е. Лофтус* довести, що людина цілком здатна придумати цілісний спогад про травматичну подію свого життя, яка насправді ніколи не мала місця.³²¹ Для цього, на думку дослідниці, не лише подія має бути травматичною, але й ці «спогади» повинен був укоренити в пам'ять людини хтось, кому досліджуваний безумовно довіряє, ймовірно, – родич. Крім того, сам «носії» такого спогаду має бути досить легко навіюваним.

³²⁰ Конфабуляція. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Конфабуляция> (дата звернення 10.03.2022)

³²¹ Лофтус Э., Кетчем К. *Свидетель защиты: шокирующие доказательства уязвимости наших воспоминаний*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 416 с.

Е. Лофтус, 2011 р.

Спочатку ця ідея науковець перевірила у 1995 році на восьмирічній доньці свого друга, яку той вважав досить раціональною та з хорошою пам'яттю, щоб піддатися імплантації «спогаду». Проте, коли він спочатку «пригадав», що донька три роки тому «загубилася» в центрі *Bellevue Mall* за місяць до Різдва, коли вона залишилася гратися «з буксиром» (відоме місце у центрі супермаркету), а він сам відійшов, щоб купити подарунок дружині, потім – шукав її в магазині іграшок і в інших, був наляканий, – і його донька «пригадала» цю подію, зазначивши, що злякалася значно більше за батька.³²² Для самої Е. Лофтус стало несподіванкою, наскільки швидко не лише батько навів доньці хибний спогад, але й вона сама додала до нього «пригадані» деталі,

повіривши, що саме так все і було. Тобто діти (особливо три-чотирирічні) виявляються більш навігованими, ніж дорослі.

У результаті у 90-ті рр. минулого століття Е. Лофтус і її студент Джим Коан провели експеримент, показавши, що людина здатна «пригадати» придумані події свого дитинства, якщо імплантувати ці спогади у пам'ять людини та переконати її у їх справжності.³²³

Учасники експерименту (віком від 18 до 53 років) отримали коротку інформацію про чотири основні події, що мали місце у їх дитинстві (у 4-5-річному віці) та були повідомлені їх близькими старшими родичами. При цьому кожні три події були цілком реальні, відбувалися насправді та базувалися на розповідях очевидців, а одна – вигаданою. Фальшива подія стосувалася ситуації, коли, будучи малюком, людина загубилася у великому торговому центрі (його назва була реальною), але була врешті-решт знайдена своїми батьками (зокрема, батькам її повертали інші дорослі люди).³²⁴

³²² Лофтус Э., Кетчем К. *Свидетель защиты: шокирующие доказательства уязвимости наших воспоминаний*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 416 с.

³²³ 5 психологических экспериментов, бросивших вызов нашему пониманию человеческого разума. URL: <https://ichi.pro/ru/5-psihologiceskih-eksperimentov-brosivsih-vyzov-nasemu-ponimaniu-niu-celoveceskogo-razuma-85070933861055> (дата звернення 10.03.2022)

³²⁴ Уласович К. (2020). Все, что было не со мной. Что такое ложные воспоминания и как они образуются. URL: <https://nplus1.ru/material/2020/01/16/fake-memories> (дата звернення 10.03.2022)

Інтерв'ю з учасниками експерименту, проведене через певний час, виявили, що чверть з них «пам'ятали» цю неіснуючу подію їхнього життя, повіривши у її вірогідність, більш того, вони були здатні детально описати власні тогочасні переживання та дії, наповнюючи їх яскравими подробицями.

Експеримент засвідчив, як легко можна включити хибні спогади, що стосуються дитячих переживань, у свідомість молоді лише тому, що їх родичі будуть час від часу «пригадувати» ці події як такі, що сталися реально, у дитинстві.³²⁵

Е. Лофтус

Крім того, *Е. Лофтус* перевірила експериментально і поняття несвідомого переносу (поняття, що означає помилкове ототожнення людини, побаченої в одній ситуації, з тією, яку зустріли зовсім у іншому контексті).

Зокрема під час одного з експериментів *Е. Лофтус*, намагаючись знайти спосіб навіювання спогадів про те, чого насправді ніколи не відбувалося (чи навіть не було можливим), вселила групі досліджуваних добровольців, які у дитинстві побували в *Диснейленді*, хибні спогади про те, що там вони зустріли *Багса Банні* та потисли йому руку.

Справа в тому, що *Багс Банні* ніяк не міг опинитися в *Диснейленді*, оскільки є персонажем ворогуючої компанії – *Warner Brothers*. Проте, у результаті 36 % учасників дослідження розповідали, що потиснули лапу *Багсу*.³²⁶ Ще 16 % досліджуваних стверджували, що обнімалися з кроликом і навіть чули від нього його коронну фразу: «У чому справа, Док?»³²⁷ Тобто їх хибні спогади були насичені чутливими подробицями, які зазвичай позначають щирі спогади.³²⁸

³²⁵ Аронсон Э. *Общественное животное. Введение в социальную психологию*. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. С.146.

³²⁶ Во время допросов свидетелям могут внушать ложные воспоминания. (2003). URL: <https://www.newsru.com/world/18feb2003/crim.html>. (дата зверення 10.03.2022)

³²⁷ Колотыркина Ю. Ложные воспоминания: можем ли мы доверять своей памяти? URL: <https://www.psychologies.ru/articles/lojnyie-vozpominaniya-mojem-li-myi-doveryat-svoey-pamyati/> (дата зверення 10.03.2022)

³²⁸ Элизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html> . (дата зверення 10.03.2022)

В іншому експерименті *Е. Лофтус* і *Д. Бернштейна*, що перевіряв гіпотезу дослідниці про те, що навідна інформація, що вбудовується у спогади людини, впливає й на інші психічні процеси та її поведінку, частині досліджуваних навіювалося, що в дитинстві вони отруїлися маринованими огірками, а іншій групі досліджуваних розповідалося про давнє отруєння ними круто звареними яйцями. При цьому всі досліджувані отримали хибний зворотний зв'язок: їх повідомили, що спеціальна комп'ютерна програма, проаналізувавши їх дані, дійшла саме таких висновків. Виявилося, що в обох групах після отримання зворотного зв'язку сформувався уявлення про те, що вони насправді в дитинстві отруїлися цими продуктами. Але дослідників цікавило, чи приведе цей хибний спогад до відповідної зміни поведінки досліджуваних? Тому далі їх запросили на пікнік, де їм нав'язливо пропонувалося скуштувати ці продукти (за іншою версією – їм було запропоновано опитувальник, присвячений проведенню вечірки, де досліджуваним потрібно було уявити себе запрошеними на цю вечірку та вказати на ті частування, які їм хотілося б з'їсти).³²⁹ У результаті кожна група досліджуваних відреагувала по-своєму: одні на деякий час цілком виключили зі свого раціону варені яйця, інші – насторожено поставилися до маринованих огірків.³³⁰

За результатами цих досліджень *Е. Лофтус* зробила закономірний і обґрунтований висновок, щодо того, що у випадку імплантації в пам'ять людини хибної інформації її «*мислительні процеси чи семантичні структури*», як і її поведінка, на певний час виявляються зміненими,³³¹ що стало наслідком хибних спогадів. Тобто зміна пам'яті людини здатна значною мірою вплинути на її мислення та поведінку.

Основні висновки

У результаті проведених досліджень *Е. Лофтус* дійшла таких основних висновків: пам'ять людини конструктивно складна система у тому сенсі, що на наші спогади впливає не лише безпосередньо процес збереження запам'ятованого матеріалу (адже пам'ять – на лише «*сховище фактів*»), але й наш попередній досвід, значення та потрібність запам'ятованого для

³²⁹ Елизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html> . (дата зверення 10.03.2022)

³³⁰ Кондаков И.М. Елизабет Лофтус. *Психология. Иллюстрированный словарь*. Санкт-Петербург, 2007. С. 307-308.

³³¹ Елизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html> (дата зверення 10.03.2022)

нас, доступність спогадів, установка на запам'ятовування та збереження інформації, навіть бажання пам'ятати; протягом життя ми час від часу відтворюємо запам'ятоване та перебудовуємо його зміст; мимовільне хибне свідчення (*хибний спогад*) може бути викликане (спровоковане) «імплантацією» відповідного спогаду в пам'ять людини, основними способами чого є ефект дезінформування або навідні запитання, що мимовільно чи спрямовано підштовхують людину до зміни спогадів, заставляючи переоцінювати події.

Крім того, поки що відсутній реальний механізм, який допоміг би нам достовірно відрізнити реальні, справжні спогади від хибних, кимось імплантованих, які так само вбудовані в історію нашого життя та ідентичність. І єдина відмінність між справжніми та хибними спогадами людини полягає в тому, що справжніх спогадів людина дотримується більш упевнено.³³²

---

³³² Елизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html> (дата звернення 10.03.2022)

КОЛИ РАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР НЕ Є ОПТИМАЛЬНИМ

ДИЛЕМА В'ЯЗНЯ PRISONER'S DILEMMA

Протягом десятиліть, у більше, ніж 2000 наукових доробках психологи намагаються відповісти на питання щодо того, як саме буде поводитися людина, якщо стане учасником соціальної дилеми, що стане для неї головним: власні егоїстичні цілі без урахування інтересів партнера зі спілкування чи досягнення згоди,

крок назустріч іншій людині, – та як саме і про що вона буде роздумувати, приймаючи рішення про свою майбутню поведінку.

У результаті зроблено надто загальний висновок: на визначення поведінки людини водночас у тій чи іншій мірі впливатимуть її особистісні та індивідуальні особливості й оцінка нею ситуації, в якій вона опинилася.

І стан, що склався у науці, якнайліпше ілюструє соціальна «Дилема в'язня», яка описує обставини вибору, що може постати перед кожною людиною щоденно.

Термін «Дилема в'язня» ввів у науковий обіг математик Альберт Такер, позначивши ним відому в світі задачу з теорії ігор, сформовану ще у 1950 році М. Фладом і М. Дрешером.³³³ У теорії ігор – це гра з ненульовою сумою. У реальному житті – часто повторювана ситуація. Зазначимо, що у

³³³ Гірник А. М. Особливості самореалізації особистості в навчальній командній грі (на матеріалі проведення командних навчальних ігор за мотивами так званої «дилеми в'язня»). *Соціальна робота і проблеми міграційних процесів у глобалізованому світі* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3–4 травня 2018 р. Чернівці, 2018. С. 54–57. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13541>; Дилемма заключеного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuche-nnogo/>; Стандартні ігрові стратегії. Гра «дилема ув'язненого». Гра «курча». URL: <http://studies.in.ua/mpd-ekzamen/3172-standartn-grov-strategyi-gra-dilema-uvyaznenogo-gra-kurcha.html> (дата звернення 14.03.2022)

словнику термін «дилема» тлумачиться як логічне судження з двома протилежними положеннями та необхідність вибору між ними.³³⁴

Дилема має відповідати таким умовам:

- інтереси учасників взаємодії повинні суперечити одяг одному;
- учасники гри залежать один від одного при досягненні мети;
- окремі учасники взаємодії (чи усі) прагнуть досягти максимально бажаного для себе результату, зокрема за рахунок інших (іншої сторони взаємодії);
- орієнтація учасника виключно на власні інтереси забезпечує йому вигрaш у короткочасній перспективі, проте програш – у майбутньому; орієнтація учасників на спільну вигоду означає незначний сьогочасний вигрaш, проте дозволяє сподіватися на отримання переваги в довготривалій перспективі.³³⁵

Д. Майєрс зазначає, що ситуація дилеми в'язня стала основою для однієї з перших таких дилем, сформульованої в 1960 році А. Рапопорт. «Дилема в'язня» – це уявний сценарій, історія про двох підозрюваних, яких допитує прокурор (в інших варіантах – шериф). Обидва вони – учасники серйозного злочину (пограбування банку) (за іншою версією дилеми – різних злочинів, проте зі схожим «почерком», що дозволяє припустити, що вони змовилися), проте доказів їх провини бракує; навіть те, що вони діяли спільно, за змовою, – лише припущення слідчого,³³⁶ тому допитуються вони щодо вчинення легшого злочину, де провина підозрюваних беззаперечна. Прокурор (шериф) кожному з них окремо пропонує зізнатися чи промовчати, проте зазначаючи, що результати (присуд) у випадку зізнання одного, обох з них чи відмови зізнаватися – цілком різні.³³⁷ Тобто кожен арештований має усвідомити, що його доля і присуд залежать не лише від його власного рішення, але й від того, як вчинить його спільник,³³⁸ та що якимось відреагувати на його рішення (подякувати чи відомстити) у нього немає змоги. На роздуми обом залишається лише ніч.

³³⁴ Дилема. *Словник української мови*: в 11 томах. Том 2. Київ : Наукова думка, 1971. С. 276.

³³⁵ Соціальні дилеми: кооперація або конкуренція? URL: https://stud.com.ua/148110/psihologiya/sotsialni_dilemi_kooperatsiya_konkurenciya. (дата звернення 13.03.2022)

³³⁶ Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchenogo/> (дата звернення 13.03.2022)

³³⁷ Майєрс Д. *Соціальна психологія. Інтенсивний курс*. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2000. С.361-362.

³³⁸ Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг Д. *Основи психології*. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 592 с.

Як слушно зазначає М.Ю. Барбашин, сценарій соціальних дилем загальною і «Дилеми в'язня» зокрема має задовольняти таким вимогам: головна мета кожного учасника – збільшити до максимуму свій вигрaш при цьому мінімізувавши свій програш; рішення гравця приймають одночасно, а не послідовно, знаючи про вибір іншого; час, відведений для здійснення вибору – обмежений.³³⁹

Дилемою ця задача називається не лише тому, що її учасникам доводиться робити вибір з двох протилежних дій, але й через те, що цілком раціональне для кожного «підозрюваного» рішення заговорити, зізнатися приводить насправді до нераціонального результату для обох, оскільки найліпше спільне рішення задачі – мовчати. Проте кожен з «в'язнів» намагається максимізувати вигрaш від власного рішення, абсолютно не турбуючись про вигоду іншого.³⁴⁰

Науковці вважають дилему в'язня особливо важливою в контексті теорії міжособистісної взаємодії та взаємної довіри.³⁴¹

Необіхевіористи Дж. Тібо та Г. Келлі пізніше провели експеримент, що стосувався вивчення діадної взаємодії, використовуючи гру, яка ввійшла в психологічну науку як «Дилема в'язня» та стала предметом аналізу величезної кількості досліджень у зарубіжній соціальній психології.³⁴²

Науковці в руслі власної теорії взаємозалежності припустили, що людина, вступаючи у взаємодію з іншими людьми, керується прагненням досягти власної вигоди, отримати винагороду чи уникнути покарання, і продовжує стосунки взаємодії, поки вважає це корисним для себе. При цьому рішення про продовження чи припинення спілкування з іншою / іншими приймається людиною внаслідок порівняння свого поточного стану з можливою альтернативою йому: отриманням максимальної винагороди за наявних обставин. Якщо ймовірність отримати винагороду/зиск переважає наявну поточну ситуацію індивіда, – він продовжуватиме

³³⁹ Барбашин М.Ю. Оптимальные институциональные стратегии и идентичность в условиях неопределенности социальных дилемм (на примере бинарных игр). *Journal of institutional studies (Журнал институциональных исследований)*. 2014. Т.6, № 4. С.116-135.

³⁴⁰ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 15.03.2022); Григорьян Э.Р. Дилемма заключенного как пример ложной социологии. URL: <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian/социология/дилемма-заключенного-как-пример-ложной-социологии> (дата звернення 15.03.2022)

³⁴¹ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 15.03.2022)

³⁴² Підхід Д. Тібо і Г. Келлі. URL: http://ni.biz.ua/8/8_19/8_198858_podhod-d-tibo-i-g-kelli.html (дата звернення 15.03.2022)

взаємодію.³⁴³

Суть гри, запропонованої Дж. Тібо та Г. Келлі, полягала в тому, що двом її учасникам пропонувалося ув'язити себе злочинцями, які здійснили спільне правопорушення, проте були спіймані й ув'язнені. За умовами гри, можливості спілкуватися та домовитися про спільну лінію поведінки, як і в подальшому – відреагувати на вчинок іншого, «злочинці» позбавлені, оскільки їх замкнули до різних камер.

Далі науковці побудували графічну матрицю, в якій зафіксовано можливі стратегії поведінки кожного з діади (у соціальній психології діада – група з двох людей)³⁴⁴ на допиті у ситуації, коли жоден з них не знає нічого про свідчення іншого. У кожного зі «злочинців» є протилежні можливості: зізнатися у злочині чи промовчати.³⁴⁵ Але результат (присуд) може бути різним, залежно від того, який вибір зробить кожний із «злочинців».

Таблиця 1

Матриця вибору «Дилеми в'язня»

		Вибір учасника Б	
		мовчати	сказати
Вибір учасника А	мовчати	1 – 1	0 – 20
	сказати	0 – 20	8 – 8
		Результат: роки ув'язнення кожного	

При цьому комбінація різних стратегій поведінки створює чотири можливі ситуації: обоє можуть як зізнатися, так і промовчати; один може зізнатися, при цьому інший може промовчати. Проте різні комбінації зумовлюють різний «виграш» для кожного зі «злочинців», а думаюча людина схильна у своїй поведінці керуватися принципом максимального виграшу.

Отже, якщо жоден з двох гравців вирішить не повідомляти про вчинення злочину (промовчати, не зізнаватися), обоє отримають помірне покарання – по 1-му року ув'язнення (в інших варіантах дилеми – півроку, 2

³⁴³ Соціальні дилеми: кооперація або конкуренція? URL: https://stud.com.ua/148110/psychologiya/sotsialni_dilemi_kooperatsiya_konkurentsya (дата звернення 16.03.2022)

³⁴⁴ Діада. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%B4%D0%B0> (дата звернення 16.03.2022)

³⁴⁵ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. С.42

або 5 років). Якщо один з них зізнається (заговорить першим), а другий – ні, тоді той, хто визнає свою участь у злочині, буде відпущений на свободу, проте інший отримає досить суворе покарання (20 років ув'язнення (в інших варіантах дилеми – 5 або 10 років)). У випадку ж, коли обидва повідомлять, що вчинили злочин, кожен отримає порівняно незначне покарання (по 8 років (у інших варіантах дилеми – 4 або 6 років)), проте більше за те, яке вони б могли отримати, якби обоє змогли промовчати.³⁴⁶

«Дилема в'язня»

Зазначимо, що аналіз таблиці показує, що для кожного «злочинця» логічно обрати рішення свідчити, зізнатися, оскільки воно позитивно спрацює як у ситуації, коли за зізнанням підозрюваного А слідує мовчання «злочинця» Б (тоді А буде звільнений з-під варті), так і у тому разі, якщо заговорять обоє. Тоді як випадок, коли будь-хто з підозрюваних вирішить мовчати, малоімовірний, оскільки він навряд чи зважиться довіряти своєму спілнику і не може розраховувати на його аналогічний вчинок.³⁴⁷

³⁴⁶ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. С.43.

³⁴⁷ Гірник А. М. Особливості самореалізації особистості в навчальній командній грі (на матеріалі проведення командних навчальних ігор за мотивами так званої «дилеми в'язня»). *Соціальна робота і проблеми міграційних процесів у глобалізованому світі* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3–4 травня 2018 року. Чернівці, 2018. С. 54–57. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13541> (дата звернення 17.03.2022)

На початку гри її учасників знайомлять з матрицею можливої поведінки. При цьому вони, за суттю, роблять вибір між кооперативною (мовчати, співпрацювати) та конкурентною (сказати, зрадити) поведінкою, беручи до уваги можливий / імовірний вибір іншого.

Отже, зрозуміло, що для кожного з гравців для оптимізації власного результату варто повідомити про іншого гравця (злочинець – він). Проте, якщо обоє дійдуть такого висновку, то результат для обох буде не найліпшим. Виходячи ж максимізації спільного результату, обоє мали б обрати мовчання, не зізнаватися. Проте для кожного зі «злочинців» – це питання взаємної довіри, і жоден з них не впевнений, що, якщо він не зізнається, так само вчинить й інший. Тоді як вибір гравцям необхідно зробити водночас: в одному випадку – не контактуючи один з одним і не знаючи про вибір іншого, в іншому, коли вивчався вплив комунікації на здійснення вибору, – «злочинцям» дозволялося спілкуватися (домовлятися).

Припустимо, *підозрюваний А*, роздумуючи, як йому вчинити, спочатку думає, що може промовчати, оскільки цілком довіряє своєму спілвику. Проте далі мимоволі йому закрадається думка, що інший «злочинець» може зовсім не так ставитися до нього. Отже, мовчати не варто. Бо, якщо інший заговорить, а *підозрюваний А* промовчить, то А отримає максимальний термін ув'язнення, а Б – відпустять. Закономірно припустити, що такі самі думки виникнуть і в *підозрюваного Б*. Результат – не просто зізнатися, а зізнатися якнайшвидше, щоб інший не випередив своїм зізнанням у вчиненні злочину і не був відпущений. Тобто у такій ситуації зрадити – вигідніше, і раціонально мислячі гравці обирають саме зраду.³⁴⁸ Проте, як зазначалося раніше, таке рішення, будучи раціональним для кожного з «в'язнів» окремо, є нераціональним для обох: якби обидва вирішили промовчати – результат був би оптимальним для обох.³⁴⁹ Вважаємо, що цікавим є акцент, проставлений науковцями щодо того, що рішення зрадити іншого приймається не через підлість, боязливість чи моральну зіпсованість першого в'язня, а на основі цілком раціональних міркувань.³⁵⁰

На думку науковців, при взаємодії з іншою людиною індивід створює своєрідні матриці власних винагород і втрат. Спочатку формується матриця даності, що відображає наявне у людини на час початку взаємодії чи

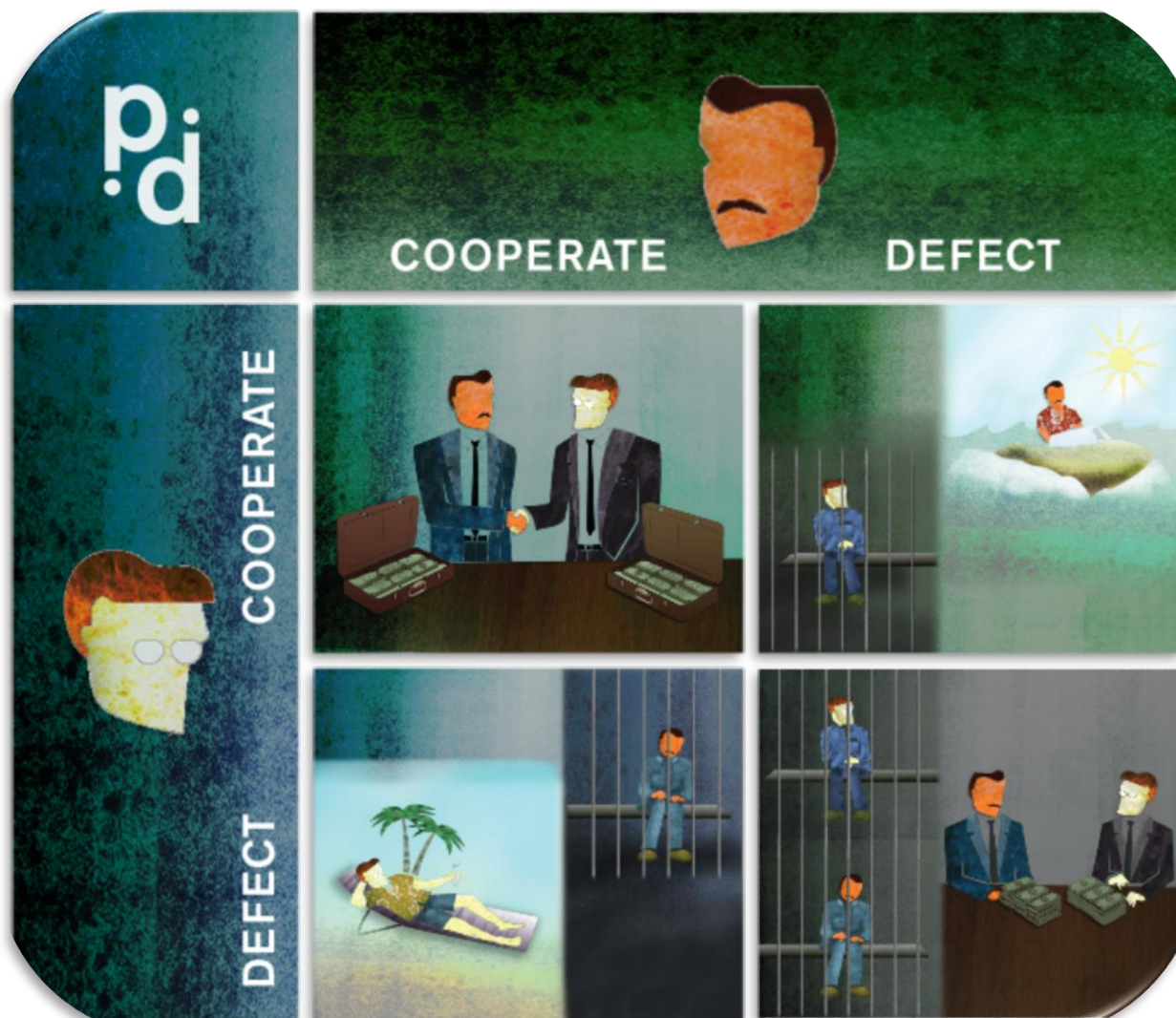
³⁴⁸ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 15.03.2022)

³⁴⁹ Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchenogo/> (дата звернення 13.03.2022)

³⁵⁰ Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 13.03.2022)

в результаті обміну інтеракціями з іншою людиною з акцентуванням егоїстичної переваги. З продовженням взаємодії людина створює матрицю результатів, у якій враховуються можливі наслідки/результати взаємодії в контексті тривалої перспективи.

Дилема в'язня

При цьому, на думку Г. Келлі та Дж. Тібо, кожну ситуацію взаємодії можна охарактеризувати на основі таких параметрів:

- рівень залежності – ступінь залежності винагороди людини від дій її партнера;
- взаємність залежності – обоюдна чи одностороння залежність між партнерами;
- узгодженість індивідуальних результатів – наскільки переваги одного з учасників суперечать виграшу іншого;

- основа для залежності – ступінь залежності винагороди людини від її власних дій.³⁵¹

До індивідуальних особливостей, здатних вплинути на ситуацію взаємодії, науковці віднесли «орієнтацію у взаємодії» – індивідуальну схильність особистості відносно постійно (у двох третинах випадків) обирати певну стратегію при розподілі виграшу/зиску.

Виділено чотири такі стратегії: альтруїстична, просоціальна, індивідуальна та конкурентна:

- особа з *просоціальною* орієнтацією схильна обирати варіант поведінки, що дає максимальну винагороду групі в цілому;
- людина з *індивідуальною* орієнтацією у взаємодії прагне отримати найбільшу вигоду для себе;
- учасник з *конкурентною* стратегією поведінки намагається будь-що перевершити партнера, навіть собі на шкоду;
- людину з *альтруїстичною* стратегією турбує перш за все задоволення інтересів партнера зі спілкування, проте ця стратегія зустрічається у житті досить рідко.³⁵²

Однак поведінка людини визначається не лише її соціальною орієнтацією у взаємодії з іншою людиною, але й поведінкою цієї людини, зокрема її реакцією у відповідь. Проте ті люди, які прагнуть продовження спілкування у майбутньому, намагаються демонструвати саме просоціальну орієнтацію у взаємодії.

Додамо, що науковцями Г. Келлі та Дж. Тібо проаналізовані й інші відомі соціальні дилеми: зокрема, дилема диктатора (dictator game), дилема обміну (*exchange dilemma*), дилеми подарунка, добровольця, обміну інформацією, спільної діяльності, соціальної пастки та багато інших.³⁵³

Як пише Д. Майєрс, у результаті проведення більше, ніж двох тисяч досліджень, у яких участь брали студенти університетів, вони зіткнулися з різними варіантами дилеми в'язня, де в результаті боролися не за зменшення терміну ув'язнення, а за смаколики, гроші, фішки.³⁵⁴

³⁵¹ Соціальні дилеми: кооперація або конкуренція? URL: https://stud.com.ua/148110/psihologiya/sotsialni_dilemi_kooperatsiya_konkurentsya; Підхід Д. Тібо і Г. Келлі. URL: http://ni.biz.ua/8/8_19/8_198858_podhod-d-tibo-i-g-kelli.html (дата звернення 18.03.2022)

³⁵² Там само.

³⁵³ Там само.

³⁵⁴ Майєрс Д. *Социальная психология*. Интенсивный курс. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2000. С.363.

Проте у дилемі обидва учасника найбільше піклуються про зменшення власного терміну ув'язнення, мало цікавлячись тим, що буде з іншим гравцем.³⁵⁵ Отже, зрада домінує в дилемі над можливістю домовитися, над співпрацею, а єдина можлива рівновага – зрада обох учасників гри.³⁵⁶

Зазначимо, що експерименти проводилися як з двома окремими учасниками, так і з двома групами досліджуваних. У другому варіанті предметом розгляду й аналізу була поведінка соціальної групи у ситуації прийняття рішення за умови рівних альтернатив і невизначеності кінцевого результату.³⁵⁷

У підсумку науковці описали різні можливі результати на основі прогнозування поведінки кожного учасника гри, проте зазначили, що в умовах реальної взаємодії людей у житті ситуація виглядатиме значно складнішою.

Науковці також зазначають, що гра (ситуація) містить соціальну пастку: підозрювані пізно розуміють, що могли б взаємно виграти, але відсутність довіри один до одного приводить до того, що співробітництво між ними стає неможливим.³⁵⁸ Парадокс же гри «Дилема в'язня» полягає в тому, що кожний з них окремо обрав цілком раціональний шлях дії, проте результат виявився неоптимальним для обох.

Проте за допомогою цієї гри (ситуації) можна прогнозувати з певною вірогідністю поведінку людини (групи) у схожих умовах. До прикладу, уявіть ситуацію, коли кілька (зокрема, три) компаній вирішили продукувати пластикові дитячі іграшки, однак у процесі їх виготовлення з'явилися токсичні відходи і необхідність їх нейтралізації. Як вчинили б Ви, будучи керівником однієї з цих компаній? Від чого б залежало Ваше рішення? Що могло б вплинути на нього?

Психологи вважають, що дилему в'язня можна застосувати до різних соціальних ситуацій (взаємодій) не лише в психології чи соціології, але й в економіці, бізнесі, політиці, правознавстві, етології – насправді, в усіх галузях життя. Більш того, у реальному житті ті, хто опинився нагорі (ча-

³⁵⁵ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 18.03.2022)

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. С.44.

³⁵⁸ Майерс Д. *социальная психология*. Интенсивный курс. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2000. С. 363.

стіше – егоїстичні та безпринципні), можуть на власний розсуд змінювати правила гри.³⁵⁹

Так, *R. Brown* ще у 1965 році продемонстрував, що дилему в'язня можна використати для пояснення панічної поведінки в натовпі. У цьому випадку сторонами дилеми є не окремі люди, а багато людей, проте, як виявляється, логіка їх роздумів виявляється схожою на ту, яку проявили двоє «злочинців», вирішуючи, як діяти в аналізованій соціальній дилемі.

Якщо людина опинилася серед інших людей в кімнаті (замкненому просторі), де спалахнула пожежа, вона може обирати також з двох можливих альтернативних рішень: або терпляче дочекатися своєї черги покинути цю кімнату, або ж, агресивно розштовхуючи усіх інших, які трапилися на її шляху до дверей, кинутися бігти до виходу першою. Наслідки прийнятих цією окремою людиною й рештою присутніх у кімнаті рішень будуть схожі на ті, які прийняли підозрювані у дилемі в'язня. Ці рішення частково залежатимуть від самих людей і від оцінки ними ймовірної поведінки інших людей, передбачення того, що будуть робити вони (особливо ті, хто опинився поряд) у складній ситуації. Адже, якщо більшість побіжить до виходу, то в цьому безладі люди ризикують покалічитись, навіть загинути (як свідчать реальні події, їх можуть збити з ніг і затоптати), тому що для кожного найліпше добігти до виходу першим. Однак у решти шансів врятуватися буде менше. Проте, якщо всі вирішать терпляче чекати, можливо, що врятуються геть усі, а, якщо й отримають якісь пошкодження, – то незначні.

Можливий також випадок (оскільки кожен приймає рішення, як вчиняти, сам), що в той час, як хтось буде терпляче очікувати власної черги вийти з кімнати, що загорілася, решта (більшість інших) будуть штурмувати двері. У цьому випадку, можна припустити, інші врятуються, а людина, яка очікує на чергу, – загине.

Тому цілком закономірно, що більшість людей, які переживають паніку, опинившись у такій ситуації, вирішать не очікувати на свою чергу вийти з кімнати, а спробують першими добігти до виходу. Причому виявляється, що, як у простій дилемі в'язня, так і в цьому складному випадку, таке рішення не оптимальне, проте цілком прогнозоване і, з погляду кожної окремої людини, присутньої в цій кімнаті, цілком раціональне. Як розмірковує *R. Brown* щодо поведінки людини в натовпі (серед інших людей) та іронії, що стосується врятування: «Якби тільки кожен зберігав спокій і

³⁵⁹ Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 18.03.2022)

*дочекався своєї черги, то...».*³⁶⁰

Отже, науковцем за допомогою дилеми в'язня описана модель поведінки в ситуації паніки. Вона приводить до висновків про важливість у ній таких факторів: 1) небезпека має вважатися/видаватися великою, а шлях врятуватися – неадекватним; 2) сила соціальної інгібіції: більшість вихована так, щоб поважати навколишніх, тоді як бажання розкидати інших на різні боки, пролазячи вперед, не схвалюється. Однак усе залежить від ситуації: у випадку незначної пожежі невивічлива поведінка може викликати почуття сорому та провини у людини, переживання яких виявляться сильнішими, ніж страх вийти з кімнати останнім. Така ситуація не спровокує паніку та не буде узгоджуватися з логікою поведінки в дилемі в'язня.

У політології ситуацію та сценарій дилеми в'язня можна використати для ілюстрування проблем, що супроводжують поведінку двох країн, утягнутих у перегони озброєнь. Обидві країни, як і в класичній дилемі, мають дві протилежні можливості: або скорочувати озброєння, або, навпаки, збільшити витрати на модернізацію та збільшення військових потреб. При цьому, як і в дилемі в'язня, жодна з країн не знає, як збирається вчинити інша, навіть якщо їм початково вдасться домовитися. Тому обидві віддадуть перевагу тому, щоб озброюватися надалі, намагаючись у цьому випередити іншу країну,³⁶¹ хоча це зашкодить різним сферам життя у цій країні та її розвитку.

Дилему в'язня можна застосувати й для аналізу ситуації в бізнесі, де дві конкуруючі фірми/установи мають визначити, скільки коштів можна/варто віддати на рекламу. Адже, витрачаючись на рекламу, можна збільшити прибуток власного виробництва. Однак, якщо оплати реклами збільшать обидві фірми, то обсяги продажу їх продукції можуть не змінитися, а прибуток – скоротиться. Звичайно, можна домовитися скоротити витрати на рекламу, проте впевненість, що домовленість не буде порушена однією зі сторін – відсутня.³⁶²

У підсумку висновок за результатами дилеми в'язня став однією з причин, чому в правознавстві багатьох країн звинувачення на основі суто

³⁶⁰ Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг Д. *Основы психологии*. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 594с.

³⁶¹ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 19.03.2022); Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 16.03.2022); Григорьян Э.Р. Дилемма заключенного как пример ложной социологии. URL: <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian/социология/дилемма-заключенного-как-пример-ложной-социологии> (дата звернення 18.03.2022)

³⁶² Там само.

визнання підозрюваними провини заборонене.³⁶³ Адже для підозрюваних краще зізнатися і свідчити проти інших, навіть якщо вони невинні. А в найгіршому випадку – винний може дати свідчення на невинуватого.

Зазначимо, що у 1984 році Роберт Аксельрод (R. Axelrod) у праці «Еволюція кооперації» («*The evolution of cooperation*») провів цікаве за своїми наслідками дослідження сценарію дилеми в'язня за рівнем повторюваності ситуації (повторювана дилема в'язня, ПДВ). У ній учасники гри роблять свій вибір кільканадцять (невизначену кількість) разів, беручи до уваги попередні результати дилеми³⁶⁴ та маючи можливість покарати іншого за зраду. І, якщо за умови одноразового застосування стратегії дилеми в'язня домінує зрада, то у багатоходовій грі стратегія поведінки учасників³⁶⁵ залежить від дій іншого/інших учасників, де схильність / бажання зрадити може зіткнутися із загрозою наступного покарання.

Для того, щоб виявити оптимальні стратегії поведінки у ситуації дилеми в'язня науковець запросив колег з усього світу, запропонувавши їм розробити комп'ютерні стратегії, які б змагалися в чемпіонаті / на турнірі з ПДВ між собою з невизначеною кількістю повторень. Ці програми відрізнялися як рівнем своєї складності, так і особливостями стратегій взаємодії. Прислати свою програму міг кожен.

Програми змагалися попарно, так, щоб кожен алгоритм дій міг зіграти з кожним іншим. Ходи робилися по чергово: кожен міг поставити своєму супротивнику плюс чи мінус.

Якщо обидві програми ставили плюси, – кожна отримувала по 2 бали, два мінуси приносили 0 балів кожному; якщо один алгоритм ставив плюс, а інший – мінус, то перший отримував 1 бал, тоді його візаві – 3 бали. Зрозуміло, що виграла та програма, яка в сумі набирала найбільше балів.³⁶⁶

Найліпшою із запропонованих науковцями детерміністських стратегій була визнана досить проста стратегія «*Tit for Tat*» («Око за око», українською), розроблена А.Рапопортом (A. Rapoport). Стратегія складалася лише з 4-х рядків закодованих мовою Бейсик (Basic) і передбачала: співпрацювати при здійсненні першого вибору, а надалі – робити те саме, що й опонент

³⁶³ Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchennogo/> (дата звернення 18.03.2022)

³⁶⁴ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 18.03.2022)

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 18.03.2022)

зробив на попередньому кроці взаємодії: можна, базуючись на принципі взаємності, співпрацювати з тим, хто схильний співпрацювати, проте немає ніякого смислу робити це з тим, хто сам не готовий співпрацювати з нами.³⁶⁷

Ліпшою модифікацією цієї стратегії є «Око за око з прощенням»: у випадку зради партнера інший має можливість з імовірністю 1-5 % не відповідати зрадою на зраду (вважати, що інший помилився, зробив свій вибір випадково), а дозволити обом вийти з циклу взаємних зрад.³⁶⁸ Тобто здатність прощати в умовах невизначеності виявляється важливим фактором для досягнення успіху. Проте дієвість прощення спрацьовує лише коли ймовірність випадкової помилки (випадковості зради у дилемі в'язня) – у межах від 1 % до 9 %. Якщо ж невизначеність, переходячи межу 9 %, сягає 10 % і вище, – з'являється такий зрадник, який у всіх наступних випадках ставить своєму візаві лише мінуси.³⁶⁹

Проаналізувавши різні стратегії, які отримали найліпші результати, науковець виявив, що існують певні умови, за дотримання яких стратегія стає успішною:

- вона має бути «доброю»: не зраджувати, поки це не зробить суперник;
- успішна стратегія не може бути сліпо оптимістичною (той, хто завжди ставить плюси, – програє), вона повинна мститися;
- вона повинна вміти прощати: відомстивши за зраду вона має бути здатною повернутися до співробітництва, якщо опонент припинить зраджувати;
- така стратегія не повинна бути заздрісною: не варто намагатися понад усе перевершити суперника.³⁷⁰

Проте висновок Р. Акселрода (R. Axelrod) у результаті проведеного чемпіонату виявляється утопічним: егоїстичні учасники задля власного егоїстичного блага будуть прагнути бути добрими, прощати та не заздрити.³⁷¹

³⁶⁷ Деулоффеу Х. *Дилемма заключенного и доминантные стратегии. Теория вероятностей*. Москва: Де Агостини, 2014. 148 с.

³⁶⁸ Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchenogo/> (дата звернення 18.03.2022)

³⁶⁹ Дилемма заключенного: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 18.03.2022)

³⁷⁰ Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchenogo/> (дата звернення 18.03.2022)

³⁷¹ Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в%27язня (дата звернення 18.03.2022)

Зазначимо також, що науковці виявили, що навіть за умови повторюваної дилеми в'язня, якщо чітко визначена кількість разів її програвання, оптимальною стратегією поведінки стає *«завжди зраджувати»*: на останньому раунді вигідно зрадити, отримавши вигоду зокрема в тому, що суперник позбавлений можливості відомстити. Тому логічно, що зрадять обидва. Але передбачаючи таку можливість, кожен з них у гонитві за вииграшем схоче зрадити у попередньому раунді гри. І так далі... Отже, щоб співробітництво та взаємостосунки вважалися партнерами вигідними, потрібно, щоб майбутнє (кількість ігор чи взаємодій) залишалося невизначеним для обох суперників.³⁷²

Зазначимо, що з часом алгоритм *«Око за око»* усе ж змогли перемогти (правда, не у варіанті *«сам-на-сам»*). Відбулося це за 20 років після його винайдення. І зробив це не інший алгоритм, а ціла команда алгоритмів (всього – 60), створена в *університеті Саутгемптона (Southampton)*. Ці алгоритми за першими ходами пізнавали один одного та працювали проти алгоритму *«Око за око»* спільно, підігруючи один одному.³⁷³

Цікавим також і таким, що заслуговує на увагу, є погляд на *«Дилему в'язня»*, згідно якого діяти раціонально у ситуації вибору не завжди означає чинити виключно егоїстично, що передбачає спробу інтерпретації ситуації дилеми як взаємодії, заснованої на *«почуттях кооперативності та солідарності»*.³⁷⁴

Зазначимо, що мотивом для цього послужило повідомлення одного із західних соціологів про поведінку дітей в якійсь африканській країні. Суть ситуації полягала в тому, що, коли дітям запропонували бігти наперед до смачних смаколиків, залишених на віддалі, вони усі, відчувачи себе частиною спільноти, групи, міцно взявшись за руки, побігли разом і так само разом почали ласувати гостинцями.³⁷⁵

У запропонованому *Е.Р. Григор'яном* варіанті трактування дилеми затримані спільники-злочинці можуть виявитися рідними братами чи людьми, пов'язаними необхідністю турбуватися один про одного, оскільки належать до того самого клану/угруповання. Тобто передбачається, що тут

³⁷² Дилемма заключеного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchenogo/> (дата звернення 18.03.2022)

³⁷³ Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html> (дата звернення 18.03.2022)

³⁷⁴ Григорьян Э.Р. Дилемма заключённого как пример ложной социологии. URL: <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian/социология/дилемма-заключённого-как-пример-ложной-социологии> (дата звернення 19.03.2022)

³⁷⁵ Там само.

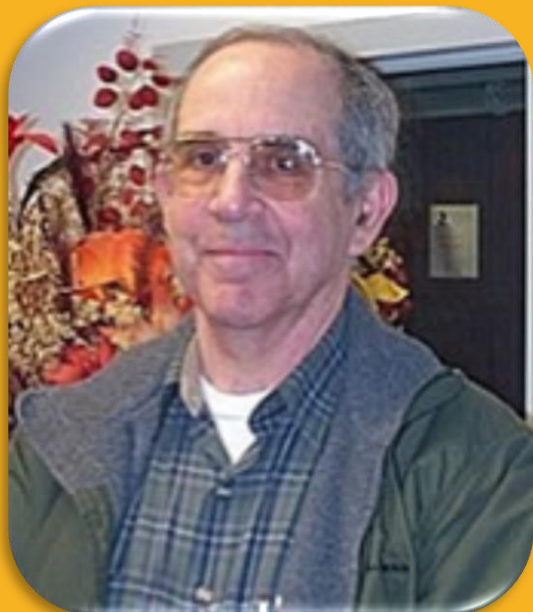
кожний буде більше непокоїтися про долю іншого, ніж про себе самого. У цьому випадку кожному, на думку науковця, прийде думка, що, якщо він промовчить (не зрадить), то навіть, якщо інший зізнається, що означатиме, що першому судилося відсидіти у в'язниці 10 років, але ж інший буде вільним! При цьому в другого / іншого – роздуми аналогічні, він теж більше турбується про благополуччя свого суперника. І закономірно – мінімальний строк для обох. Отже, робить висновок автор цієї ідеї, лише за умови кооперації та певної частки альтруїзму учасників *«дилема має оптимальне рішення»*, а початкові передумови, на основі яких у психології розглядається *«Дилема в'язня»*, є *«штучними й обмеженими»*.³⁷⁶

На нашу ж думку, це пояснення є, з одного боку, утопічно-наївним і нездійсненим, як і видаванням бажаного за дійсне, а його оцінка альтруїстичності роздумів і кооперативності поведінки братів по духу, за родом чи клановою приналежністю – нежиттєздатною (зрештою, як і продемонструвала росія, віроломно напавши на мирну Україну (*«братський народ»*)), зокрема, тому, що суперечать інстинкту самозбереження; з іншого, – не врахована відома обставина існування в світі індивідуалістичних і колективістських культур загалом, належність до яких значною мірою визначає погляди, переконання та поведінку їх представників. Хоча водночас варто визнати цілковиту справедливість думки науковця, щодо того, що найбільш суттєвим компонентом дилеми в'язня є довіра: якщо вона взаємна, то виграють обидві сторони,³⁷⁷ якщо вона відсутня бодай з одного боку – ситуація обоюдно програшна.

³⁷⁶ Григорьян Э.Р. Дилемма заключенного как пример ложной социологии. URL: <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian/социология/дилемма-заключенного-как-пример-ложной-социологии> (дата звернення 19.03.2022)

³⁷⁷ Там само.

СИНДРОМ ВЕРТЕРА: САМОГУБСТВО МОЖЕ БУТИ ЗАРАЗНИМ

ДЕВІД П. ФІЛЛІПС DAVID P. PHILLIPS (народився у 1943 році)

Девід Філліпс родом із Південної Африки. Родичі матері – з Литви. Навчався у Гарварді та Принстоні.

Працював в університеті Джона Хопкінса та в SUNY Stony Brook до викладання в Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго.

Отримав нагороду колледжа Revelle за відмінне викладання та премію Шнейдмана від Американської асоціації суїцидології за свою працю про самогубства.

Був нагороджений премією від Американської асоціації за сприяння розвитку науки.

Він також був консультантом General Motors і багатьох юридичних фірм.

У центрі його досліджень – хвилі «наслідуваних» самогубств, що мали місце після публічного та детального висвітлення у пресі зокрема та ЗМІ загальною історією самогубств знаних у країні/світі чи окремому регіоні осіб. Додамо, що, згідно даних Всесвітньої організації охорони здоров'я, більше, ніж 700 000 людей щорічно вчиняють самогубство, через що це стало четвертою причиною смерті серед молоді (15-19 років). Тому проблема, піднята на поверхню наукового океану Д. Філлінсом є надактуальною.³⁷⁸

Зазначимо, що дуже часто людина, визначаючи, як саме їй діяти, особливо у ситуації невизначеності, орієнтується на те, що роблять у схожій ситуації інші люди, чимось схожі на неї; при цьому для неї несуттєво, звідки саме вона дізналася про це: з мас-медіа чи літератури. Тому не виглядає дивним, що американського психолога та соціолога Д. Філіпса зацікавило питання: що відбувається у суспільстві після того, як на перших

³⁷⁸ Suicide. URL: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/suicide> (дата звернення 21.03.2022)

шпальтах газет з'являється повідомлення про самогубство відомої харизматичної людини, знаної багатьма?

Своє дослідження Д. Філіпс почав 70-х рр. ХХ сторіччя, виявивши, що практично відразу після серії публікацій і розповідей ЗМІ про чиесь (особливо відомої особи) самовбивство, публічного висвітлення події в пресі, кількість людей, які загинули в результаті авіакатастроф збільшується вдесятеро. І майже те саме можна сказати про смерті у результаті ДТП (як водіїв, так і пішоходів). Адаже водії та пілоти також читають газети та дивляться телевізор.

Першим з'явилося «об'єктивно можливе» пояснення ситуації: люди живуть у схожих соціальних умовах, їх життєві обставини можуть також виявитися схожими. І ті ситуації, що підштовхнули одних людей до вчинення самогубства, так само «заставляють» інших людей «помирати від нещасних випадків».³⁷⁹

Так, до прикладу, одна людина, психічно нестабільна, невпевнена в собі, неврівноважена емоційно, зневірена та схильна до суїциду, за певних несприятливих життєвих обставин, не бачачи можливості справитися з ними, вважає самогубство найліпшим вирішенням проблеми, а вже вчинене іншою людиною самогубство своєрідною підказкою, керівництвом до дії.

Інша людина, зіткнувшись з несприятливими обставинами у власному житті, може «зірватися», стати неврівноваженою, дратівливою, нетерплячою, знервованою та розсіяною. Ї у такому стані вона береться керувати автомобілем чи літаком. Звідси – збільшення числа ДТП та повітряних катастроф.³⁸⁰ Як зазначив Д. Філіпс, «імітатори», ймовірно, і раніше задумувалися про власне самогубство, проте, якби не побачили/почули повідомлення про «зіркове» самогубство, могли б продовжувати жити.³⁸¹

Проте Д. Філіпс виявив, що кількість транспортних катастроф збільшується саме у тих районах, де про випадки самогубства голосно «волала» преса, докладно висвітлюючи мотиви, обставини та спосіб його вчинення.³⁸² При цьому, чим ширше та з більшими подробицями висвітлю-

³⁷⁹ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти: методичний посібник*. Чернівці: Рута, 1999. С.45.

³⁸⁰ Чалдини Р. *Психологія впливу*. Москва: Форс, 2019. 368 с.

³⁸¹ Насильство в медіа. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Насильство_в_медіа (дата звернення 25.03.2022)

³⁸² Илюшина А. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html> (дата звернення 25.03.2022)

ється випадок самогубства, тим більше потім, після цього, стається дорожніх пригод.

Для ймовірного пояснення ситуації науковці запропонували гіпотезу «*тяжкої втрати*»,³⁸³ оскільки початково мова йшла саме про добре знаних людей, які були відомі у суспільстві, мали своїх фанатів і прихильників. Смерть такої людини може спричинити в інших людей стан шоку, що проявиться як розсіяність і недбалість у їх поведінці. При цьому, як зазначив Д. Філіпс, розповіді преси про самогубство однієї людини частіше породжують самогубства окремих людей і ДТП, у яких гине одна особа. Тоді як висвітлення ЗМІ ситуації самогубства поєднаного з убивством, де згадуються кілька смертей, спричиняє катастрофи, в яких гине кілька людей.

Д. Філіпс використав повідомлення з перших шпальт таких газет, як *Los Angeles Times* і *San Francisco Chronicle*, та порівняв цю інформацію з числом смертей на дорогах штату *Каліфорнія*. Виявилось, що наступного дня після широкомасштабного висвітлення пресою гучного самогубства кількість ДТП у середньому на 5,9 % вища, ніж звичайно. Через два дні після такого повідомлення кількість загиблих на дорогах збільшувалася на 4,1 %, через три – на 3,1 %, через чотири – на 8,1%, повертаючись до «*норми*» за 10 днів. Після цього науковець зазначив, що до аварії як форми суїциду варто ставитися дуже серйозно.³⁸⁴ Пізніше Д. Філіпс знайшов літературну відповідність ситуації у трагедії Вертера – героя *ІІ.-В. Гете*, який за два століття до відкриття Д. Філіпса опублікував роман «*Страждання юного Вертера*» (*Die Leidendes jungen Werthers*), головний герой якого через нерозділене кохання вчиняє самогубство – стріляється.³⁸⁵

Історія *Вертера* при цьому частково відображала життєву ситуацію самого *ІІ.-В. Гете* (тільки кінець історії був інший), який пізніше писав: «*Я написав Вертера, щоб не стати Вертером*»,³⁸⁶ – тобто, описавши те, що він переживав та до якого вирішення ситуації тяжіє, *ІІ.-В. Гете* позбувся ідеї самогубства. Проте історія, розказана *ІІ. Гете* у 1774 році, викликала хвилю схожих, наслідуваних романтично налаштованими молодими людьми самогубств по усій *Європі*, через що в деяких країнах «*небезпечний*» роман

³⁸³ Чалдини Р. *Психологія впливу*. Москва: Форс, 2019. 368 с.

³⁸⁴ Ключина Н. Коварний вирус суицида. URL: <https://tengrinews.kz/opinion/kovarnyy-virus-suitsida-729/> (дата звернення 26.03.2022)

³⁸⁵ Phillips D. P. The Influence of Suggestion on Suicide: Substantive and Theoretical Implications of the Werther Effect. *American Sociological Review*. 1974. Vol. 39, №. 3. P. 340-354. URL: <https://doi.org/10.2307/2094294> (дата звернення 26.03.2022)

³⁸⁶ Илюшина Л. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html> (дата звернення 26.03.2022)

був заборонений. Цікаво, що й сам автор підозрював, що написав роман, «начинений вибухівкою».³⁸⁷ Так, юнаки стали наслідувати *Вертера*: одягаючись у жовті брюки та сині куртки, а іноді – навіть залишаючи книгу з романом Й.-В. Гете, відкритою та тих сторінках, де описана була смерть *Вертера*, вони стріляли в себе.³⁸⁸

Ілюстрація до книги Гете «Страждання юного Вертера», виконана у 1880 році

Зараз *ефектом Вертера* називають різке зростання числа суїцидів, масову хвилю наслідуваних самогубств після повідомлення преси (ЗМІ) про вчинення кимось (особливо знаменитою людиною, кумиром багатьох) суїциду³⁸⁹ чи опис самогубства героя у популярному творі літератури чи кінематографа³⁹⁰ та приділення темі надмірної уваги. При цьому ефект буває надто сильним, зазначає Б. Тіль, психолог медичного університету Відня, якщо самогубство описується дуже детально, обговорюються мотиви цього вчинку, зображуючись надто спрощено, що дає можливість людині,

³⁸⁷ Илюшина Л. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html> (дата звернення 26.03.2022)

³⁸⁸ Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-velichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 28.03.2022)

³⁸⁹ Солодовникова М. Количество самоубийств увеличивается после публикаций мнений экспертов. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/kolichestvo-samoubijstv-velichivaetsya-posle-publikatsij-mnenij-ekspertov/> (дата звернення 28.03.2022)

³⁹⁰ Эффект Вертера. URL: <https://kartaslov.ru/Эффект+Вертера> (дата звернення 28.03.2022)

яка переживає глибоку життєву кризу, ідентифікувати себе із самогубцем. І для деякого таке повідомлення мас-медіа стає *«останньою краплею»*.³⁹¹

У подальшому Д. Філіпс почав експериментально досліджувати феномен/синдром Вертера та його вплив на поведінку інших людей. У результаті виявилось, що одразу після публікації на перших шпальтах газет інформації про гучне самогубство *відомої* у соціумі чи й світі людини чи-сло вчинених у відповідному регіоні, де подія отримала розголос чи яскраве (з фотографіями) висвітлення, самогубств різко збільшується. На думку Д. Філіпса, це може означати, що психічно неврівноважені особи, прочитавши інформацію про чиесь самогубство, можуть убити себе, *наслідуючи* його (оскільки реальна причина цього вчинку в людина відсутня), вважаючи це своєрідним дозволом саме так вирішити свої життєві проблеми й оптимальним виходом із складної та, на думку самовбивці, невирішуваної життєвої ситуації. У соціальній психології це відповідає принципу соціального доведення: людина, опинившись у складних обставинах, вирішує діяти так само, як інші люди, які, на її думку, були у схожій ситуації.³⁹²

Д. Філіпс уважно та ретельно вивчив статистичні дані щодо самогубств у США протягом двадцяти років: з 1947 р. по 1968 р. Науковець виявив, що протягом 2-х наступних за яскравою та детальною публікацією про самогубство місяців у середньому здійснюється на 58 самогубств більше, ніж зазвичай. Тобто, можна ймовірно вважати, що кожне широко висвітлене в пресі повідомлення про самогубство у свою чергу *«вбиває»* 58 людей, які, якби не було такого ажіотажу преси навколо вчиненого кимось вражаючого самогубства, могли б жити далі, знайшовши інше вирішення своєї проблеми. І самогубства після таких публікацій не вкладаються у статистичну *«норму»*:³⁹³ *після різкого підйому крива кількості самогубств у регіоні повільно повертається до середнього рівня.*

Так, після смерті М. Монро хвиля самогубств буквально накрила Америку, їх кількість у країні зросла на 10-12 % (у наступному за датою її самогубства місяці сталося на 200 суїцидів більше, аніж зазвичай, а кількість

³⁹¹ Вергин Ю., Бушуев М. Синдром Вертера, или Почему СМИ следует меньше сообщать о терактах. URL: www.dw.com/ru/синдром-вертера-или-почему-сми-следует-меньше-сообщать-о-терактах/a-40356122

³⁹² Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvlechivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 29.03.2022)

³⁹³ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти* : методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. С.46.

самогубств серед підлітків водночас зросла на 12 %),³⁹⁴ за суттю, підтвердивши існування *ефекту Вертера* та довівши, що самогубство може бути «заразним».³⁹⁵ Звичайно ж, фото цієї харизматичної особистості, званої в світі, прикрашало перші шпальти газет.

Перші сторінки «Daily News» та «New York Mirror» за 6 серпня 1962 року із заголовком про смерть/самогубство Мерилін Монро

Лідер групи «Нірвана» – Курт Кобейн також не знав, що власним самогубством «мимовільно прирік на смерть масу прихильників свого таланту».³⁹⁶

Д. Філіпс дійшов висновку, що усі ці «додаткові» смерті після публікації

³⁹⁴ Турликян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvlechivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 29.03.2022); Ключина Н. Коварный вирус суицида. URL: <https://tengrinews.kz/opinion/kovarnyy-virus-suitsida-729/> (дата звернення 26.03.2022)

³⁹⁵ Опасность от чужого самоубийства: эффект Вертера. URL: <http://psy-konsult.ru/opasnost-ot-chuzhogo-samoubijstva-effekt-vertera/>; Эффект Вертера. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Вертера (дата звернення 30.03.2022)

³⁹⁶ Эффект Вертера: краткое описание, особенности и примеры проявления. URL: <https://auto-gear.ru/article/250/527/effekt-vertera-opisanie-osobennosti-i-primeryi-proyavleniya/> (дата звернення 30.03.2022)

на перших газетних шпальтах інформації про чиєсь вражаюче самогубство є, за своєю суттю, *наслідуваними самовбивствами*: випадок, коли людина, дізнавшись про чиєсь самогубство, широко висвітлене пресою, може вирішити, що і для неї, у її ситуації, це буде доречною та відповідною дією.³⁹⁷ І – наслідує приклад. Проте є і такі люди, які через різні обставини не прагнули б продемонструвати (рідним, громадськості), що вчинили самогубство, тому що хотіли/вирішили зробити це. Ці особи створюють враження, що загинули від нещасного випадку (наприклад, *ДТП*). Це, вважає *Д. Філіпс*, завуальований прояв *синдрому Вертера*.

Виявилося також, що дослідження науковця не лише дозволяє пояснювати реальні випадки, але й робити ймовірні прогнози на майбутнє. До прикладу, як вважає науковець, якщо аварії, що сталися після публікації, де висвітлюється самовбивство, насправді є «наслідуваними», а не випадковими, то у цих аваріях гинуть багато людей. І цілком ймовірним є те, що люди, які вирішать вчинити самогубство, «будуть влаштовувати «катастрофи» так», щоб вони виглядали як найстрашніші (відповідно до опису самогубств у пресі). І їх наслідком має бути саме смерть.

Д. Філіпс вивчив звіти авіадиспетчерів щодо авіакатастроф, що сталися на авіалініях за тиждень після відповідних повідомлень про самогубства у ЗМІ. Він виявив, що у середньому число людей, які загинули в авіакатастрофах у цьому випадку, більше, ніж втричі, перевищує кількість тих, хто загинув за тиждень до такої публікації. При цьому жертви таких катастроф, навіть початково виживши в них, помирають учетверо швидше, ніж звичайні люди за таких самих умов травм/хвороб.³⁹⁸

Ще одне припущення *Д. Філіпса* стосувалося того, що, якщо ті катастрофи чи *ДТП*, що стаються після повідомлення ЗМІ про чиєсь самогубство, насправді є випадком наслідування, то наслідувачі мали б, швидше за все, повторювати обставини самовбивств згаданих у пресі людей, яких вважають схожими на себе.

Для перевірки цієї гіпотези *Д. Філіпс* вивчив ті звіти дорожньої служби про *ДТП*, де згадувався один потерпілий в одній машині. Далі науковець порівнював вік самовбивць і вік одиночних водіїв, які потрапили в аварію, де постраждали лише їх машини, одразу після повідомлення про самогубство у пресі. І знову його прогнози виявилися точними: коли ЗМІ повідомляло про смерть у результаті самогубства однієї молодої людини,

³⁹⁷ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999, С.47.

³⁹⁸ Там само.

то саме молоді водії гинули, врізаючись у стовп чи дерево, якщо ж преса повідомляла про самогубство старшої людини, то в таких самих ДТП гинули водії тієї ж вікової групи.³⁹⁹ Якщо ж у газеті детально описувався випадок смерті людини-водія в результаті зіткнення зі стовпом при дорозі, – досить скоро кількість тих, хто саме в такий спосіб попрощалися з життям, різко збільшувалася.⁴⁰⁰

В Австрії у 80-ті рр. минулого сторіччя сталися події, що підтвердили існування *ефекту Вертера*: надмірно зросла кількість самогубств у метро. Так, у 1986 році там сталися 13 суїцидів і ще 6 спроб позбутися життя.⁴⁰¹ При цьому преса щоразу приділяла події дуже багато уваги, описуючи її в подробицях.

Науковці припустили, що існує зв'язок між повідомленнями про самогубства у метро в пресі та наступним збільшенням кількості суїцидів у цьому місці. Тоді у 1987 році *Віденський центр Кризової допомоги* запропонував провести цікавий експеримент: вони домовилися з адміністрацією метро щодо того, щоб перестати висвітлювати публічно смерті на рейках, принаймні у сенсаційному ключі. У результаті самогубства у метро майже припинилися, їх кількість втричі зменшилася.⁴⁰² З того часу в пресі країни існує заборона на висвітлення таких подій,⁴⁰³ там прийняті рекомендації для ЗМІ щодо висвітлення самогубств. І через 14 років аналогічний документ був запропонований *Всесвітньою організацією охорони здоров'я*⁴⁰⁴ (він починається з рекомендації давати в кінці статті точну інформацію про те, куди людині можна звернутися за допомогою у випадку потрапляння у надважку життєву ситуацію).⁴⁰⁵

Д. Філіпс зазначив, що такі, широко висвітлювані ЗМІ самогубства,

³⁹⁹ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999, С.47.

⁴⁰⁰ Илюшина Л. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰¹ Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvlichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰² Опасность от чужого самоубийства: эффект Вертера. URL: <http://psy-konsult.ru/opasnost-ot-chuzhogo-samoubijstva-effekt-vertera/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰³ Илюшина Л. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰⁴ Солодовникова М. Количество самоубийств увеличивается после публикаций мнений экспертов. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/kolichestvo-samoubijstv-uvlichivaetsya-posle-publikatsij-mnenij-ekspertov/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰⁵ Там само.

здатні спровокувати те, що й інші люди переступлять межу, що відділяє їх від життя, якщо вони є вразливими, навіюваними та схильними до наслідування. І саме такими є підлітки. Д. Філлінс і А. Карстенсен протягом семи років (1973-1979) дослідили, отримавши дані про смерть 12585 підлітків,⁴⁰⁶ що кожне гучне обговорення пресою чийогось самогубства збільшує кількість підлітків, які позбавили себе життя, приблизно на 7 %, причому, – незалежно від віку першої (обговорюваної пресою) жертви.⁴⁰⁷ Науковці також прослідкували їх прямий зв'язок з 38-ма самогубствами, широко висвітленими мас-медіа за цей час.⁴⁰⁸

А Д. Шаффер, професор Колумбійського університету, який багато років спеціалізувався на дитячій психіатрії, зазначав, що підлітки за відсутності власного життєвого досвіду потребують прикладу для наслідування, щоб переконатися у правильності власних висновків. При цьому їм досить мінімального зовнішнього поштовху, щоб здійснити те, що вони задумали. Крім того, зазначив науковець, у новинах підлітків, які вчинили самогубство, часто описують, як «мучеників». У результаті тинейджери вважають суїцид за вихід із життєвої ситуації, що видається їм невирішеною, цілком «легальним»: *«подивіться, він убив себе, й усі про нього говорять, виправдовують, його помітили»*.⁴⁰⁹

У 1980 році двоє школярок з Джафни (Шрі-Ланка) заподіяли собі смерть, з'ївши насіння отруйного олеандра. Не відомо, чи було це свідомим вчинком, чи це сталося випадково, проте подія отримала широкий розголос у пресі. Як результат (чи наслідок) – у наступному році в такий спосіб пішли з життя 23 особи, зробивши це навмисно. У 1982 році – таких було вже 46, а ще через рік – більше сотні. Проте до 90-х років цей спосіб самогубства став настільки популярним, що забирав уже тисячі життів підлітків і молоді (середній вік – 24 роки). При цьому навіть вирубка олеандрів цьому не зарадила.⁴¹⁰

⁴⁰⁶ Эффект Вертера. URL: <https://kartaslov.ru/Эффект+Вертера> (дата звернення 28.03.2022)

⁴⁰⁷ Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvlichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰⁸ Обсуждают или? И как обсуждают? URL: <https://mar-amirchanyan.livejournal.com/299897.html> (дата звернення 01.04.2022)

⁴⁰⁹ Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvlichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴¹⁰ Там само.

Самогубство як наслідування вчиняється не лише після публікацій преси, певна відповідальність за це покладається науковцями і на кінематограф.

Ефект Вертера проявився й у німецькому телесеріалі «Смерть студента», який транслювався двічі (у 1981-1982 рр.). Фільм складається із шести епізодів, проте на початку кожного з них демонструється момент, коли 19-річний студент вчиняє самогубство. А кожна серія фільму – розгляд його вчинку з позиції різних, пов'язаних зі студентом осіб. Критики серіал оцінили позитивно, проте зараз його заборонено показувати через його згубний вплив на молодь: протягом 70 днів після демонстрації лише першої серії фільму кількість самогубств на залізниці серед молоді 15-19-ти років зростає на 175 %, причому гинули в основному молоді хлопці, наслідуючи героя фільму, під колесами поїзда.⁴¹¹

У 2007 році австрійські науковці під керівництвом Т. Нідеркротенталера намагалися дослідити, чи насправді існує *ефект Вертера*. Вони у цьому сумнівалися, проте статистичні дані цілком переконали їх у тому, що він дійсно існує.

Т. Нідеркротенталер, не задовольнившись результатом, запропонував на протипагу *ефекту Вертера* інший «*ефект*» – Папагено (герой опери В.А. Моцарта «Чарівна флейта»), який прийшов до висновку, що смерть не найліпший вихід з важкої життєвої ситуації).

Проаналізувавши біля півтисячі статей, опублікованих в Австрії у 2005 році, у певний спосіб пов'язаних з темою самогубства, науковці виявили, що деякі зі статей (причому часто ці статті містили думки експертів) пов'язувалися зі зростанням числа суїцидів у наступний за публікацією час, проте інші – зі зниженням (це були розповіді про те, як людина спочатку збиралася накласти на себе руки, проте не зробила цього, знайшовши інший шлях вирішення своїх проблем).⁴¹²

Д. Філліпс також проводив досить масштабне дослідження причин убивств. Він виявив, що кількість учинених у регіоні вбивств, де преса до цього широко та детально висвітлювала акти насильства, різко збільшується. Навіть повідомлення про боксерські бої здатні викликати збільшен-

⁴¹¹ Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-velichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 01.04.2022)

⁴¹² Солодовникова М. Количество самоубийств увеличивается после публикаций мнений экспертов. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/kolichestvo-samoubijstv-velichivaetsya-posle-publi-katsij-mnenij-ekspertov/> (дата звернення 01.04.2022)

ня кількості вбивств. При цьому *агресивні дії мають саме наслідувальний характер*. Оскільки Д. Філіпс дослідив, що протягом десяти днів після того, як на ринзі потерпів поразку афроамериканський боксер, значно зростає кількість убивств, жертвами яких є молоді афроамериканці, проте не білі чоловіки. У тому ж випадку, коли програє білий, саме білих частіше вбивають у наступні десять днів.⁴¹³

У результаті проведених експериментальних досліджень Д. Філіпс дійшов висновку, що *чим більше повідомлень про чийсь суїцид отримують люди, тим більше шансів повторення самогубства, у тому ж випадку, коли інформацію про самогубство поширюють різні медійні джерела (письмові й усні), ймовірність вчинення суїциду їх користувачами ще більше зростає. Тобто зараження суїцидом через медіа реально існує*.⁴¹⁴

Як зазначають науковці, у ЗМІ в наш час є два протилежні шляхи при висвітленні новин щодо суїциду: або в погоні за роздутими рейтингами статі «*підбурювачами*» та відповідальними за інші смерті, або грати роль «*ангелів-охоронців*».⁴¹⁵

⁴¹³ Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с., С.48; Чалдини Р. *Психологія впливу*. Москва: Форс, 2019. 368 с.

⁴¹⁴ _Найдьонова Л. Чи повинні журналісти висвітлювати випадки самогубств? Аналіз психолога. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19624/2017-09-13-chy-povynni-zhurnalisty-vy-svitlyuvaty-vypadky-samogubstv-analiz-psykhologa/> (дата звернення 04.04.2022)

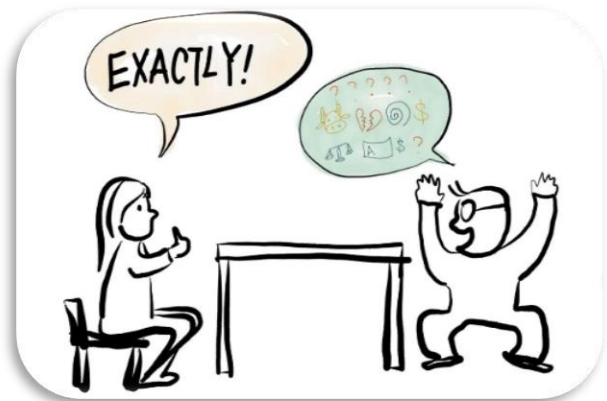
⁴¹⁵ Турликьян Т. «СМІ-убийць»: вплив на статистику самоубійств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-velichivayut-statistiku-samoubijstv/> (дата звернення 01.04.2022)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕФЕКТИ

Ефект Барнума

Ефект Барнума – це готовність людини вважати загальні, розпливчасті, банальні твердження, які підходять усім і не цілком зрозуміло, як отримані, характеристиками власної особистості.⁴¹⁶

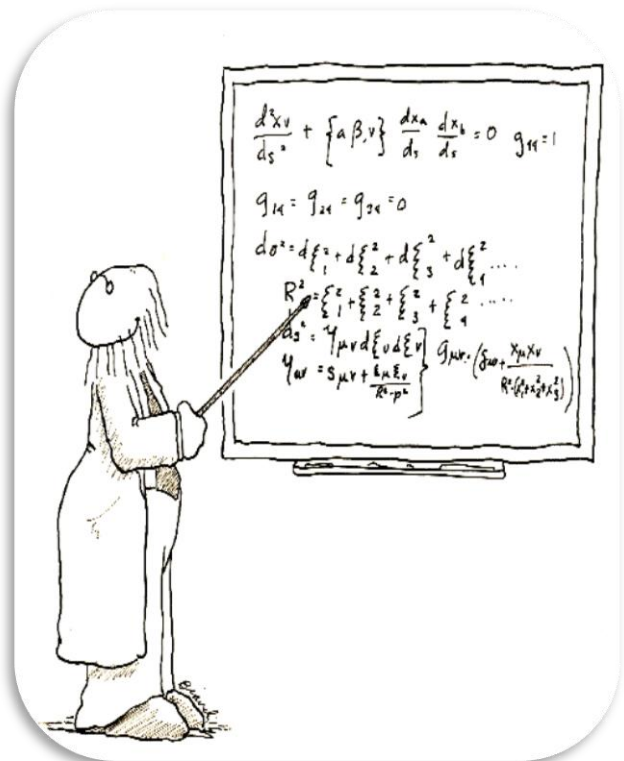

Ефект Барнума

Ефект Фокса

Ефект Фокса – виразність і захопленість (харизматичність) лектора змістом матеріалу, який він виголошує, проводить до того, що слухачам зміст отримуваної інформації видається дуже важливим і цінним, що вони чомусь новому навчилися, хоча за формою читання лекції приховується справжня безглуздість і незв'язність матеріалу лекції та неможливість його застосування у житті.⁴¹⁷

Тобто, не суть важливо, *що саме говорить людина*, яку представляють як авторитетну/компетентну, значно цікавіше, *як (наскільки переконливо) вона говорить*.

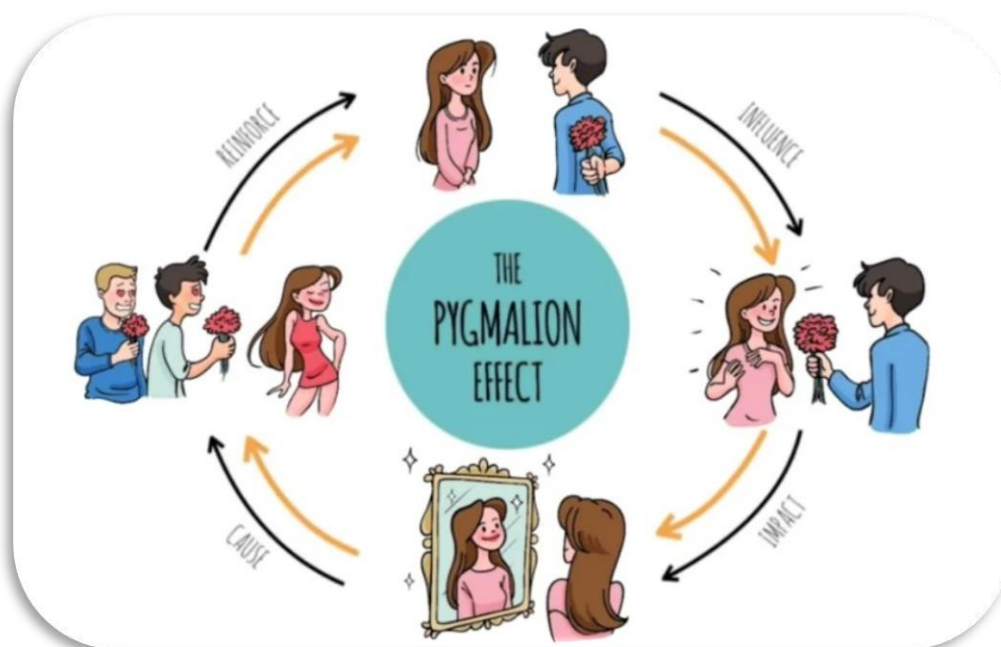
Ефект Фокса

⁴¹⁶ Фарнем А. Эффект Барнума, или Почему мы верим гороскопам? *Наука и жизнь*, 1991. №7. С. 43.

⁴¹⁷ Ефект доктора Фокса. *Матеріал із Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_доктора_Фокса (дата звернення 18.04.2022)

Ефект Пігмаліона (Розенталя)

Ефект Пігмаліона (Розенталя) – виправдання очікувань людини (здійснення пророцтв), яка вважає цілком достовірною якусь інформацію, що приводить до того, що людина поводиться, відповідно до своїх очікувань і в цьому ж дусі інтерпретує дії навколишніх, у результаті чого її очікування фактично підтверджуються.⁴¹⁸

Ефект Пігмаліона

Ефект Вертера

Ефект Вертера полягає в тому, що одразу вслід за широким і детальним висвітленням у ЗМІ випадку самогубства в регіоні відбувається хвилеподібне збільшення кількості скоєних суїцидів.⁴¹⁹

Ефект свідка

Ефект свідка (очевидця, стороннього)/*bystander effect* проявляється в тому, що люди, які стали свідками неприємної ситуації, що виходить за межі звичайного, не роблять спроб допомогти постраждалим.

⁴¹⁸ Ефект Пігмаліона. Матеріал із Вікіпедії – Вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Пігмаліона (дата звернення 18.04.2022)

⁴¹⁹ Ефект Вертера. Матеріал із Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Вертера

Ефект свідка

Причому ймовірність надання допомоги тим менша, чим більше пасивних спостерігачів привабить ситуація.⁴²⁰

Стокгольмський синдром

*Стокгольмський синдром (Stockholm Syndrome), «синдром ідентифікації заручника» (Hostage Identification Syndrome) (1936), «синдром здорового глузду» (Common Sense Syndrome), «синдром виживання заручника» (Hostage Survival Syndrome) – термін, авторство якого приписують криміналісту Нільсу Беджеро (1973).*⁴²¹

Це парадоксальний психологічний феномен. Ефект впливу значною мірою травмуючої ситуації (захоплення у заручники, викрадення чи загрози насилля/смерті) на жертву злочину настільки сильний, що вона, мимовільно ототожнюючи себе з кривдником/злочинцем, створює з

⁴²⁰ Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. *Дневник познания*. URL: <http://ezopage.com/effekt-svidetelya-pochemu-lyudi-ne-predotvrashhayut-ubijstvo/> (дата звернення 20.04.2022)

⁴²¹ Ривкина Н. Что такое стокгольмский синдром и как его лечат. URL: <https://style.rbc.ru/health/603654439a794724bc978b01> (дата звернення 20.04.2022)

ним захисний (взаємний чи односторонній) зв'язок, сподіваючись на терпиме ставлення до неї злочинця, починає співчувати йому, виправдовувати його дії, приймати його ідеї та цілі, вважаючи їх справедливими.

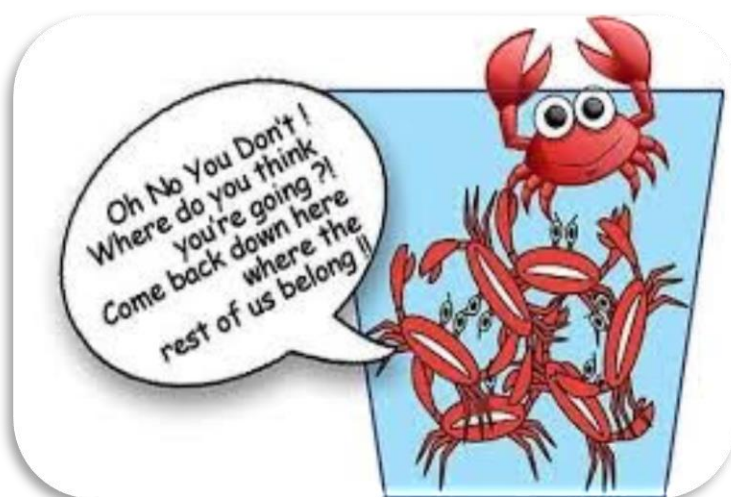

Кадр із фільму «Одного разу в Стокгольмі»

Теорія відра з крабами

Теорія відра з крабами (*Crab Bucket Theory*), «менталітет краба» (*Crab Mentality*) – термін, запропонований Джоном Ройском (*John Rojek*), психологом, захопленим рибалкою.

Це різновид егоїстичної поведінки без урахування її наслідків, що ілюструється поведінкою крабів, посаджених у відро: поодинці вони

Відро з крабами

цілком здатні з нього вибратися, але, оточені «земляками» та «фодичами», втрачають можливість це зробити, оскільки всі краби хочуть вилізти з відра водночас і чіпляються за тих, хто видерся вище, хто більш успішний, стягуючи їх назад у відро, вниз, не дозволяючи/не даючи їм досягти успіху. Тобто, варто одному крабу трохи піднятися, як інші, хапаючи його клешнями, тягнуть донизу.⁴²²

Схожа модель поведінки часто зустрічається у людському суспільстві. Такі люди керуються принципом: «Якщо я не зможу, то й вам не дам це зробити».⁴²³

Ефект Претфолла

Ідеальних людей немає, ті ж, хто намагаються таким видаватися, насправді приховують щось надто «неідеальне», а бездоганний вигляд — лише своєрідний захист їх невпевненості та вразливості.⁴²⁴

Хоча, згідно з ефектом Претфолла (*pratfall* – падіння назад, повний провал), «ефект помилки, дефекту», «ефект падіння в калюжу», досліджений Е. Аронсоном (*Elliot Aronson*) у 1966 році), недосконалість, щирість і хвилювання при розмові, прояв невпевненості, забудькуватість і вразливість людини викликає більше співчуття та розуміння в інших людей.

Тобто недосконала людина насправді володіє більшою привабливістю, більше подобається іншим. Більш того, привабливість людини, яка помиллася, збільшує довіру до неї та її привабливість, якщо вона демонструє компетентну поведінку.

Ефект Претфолла

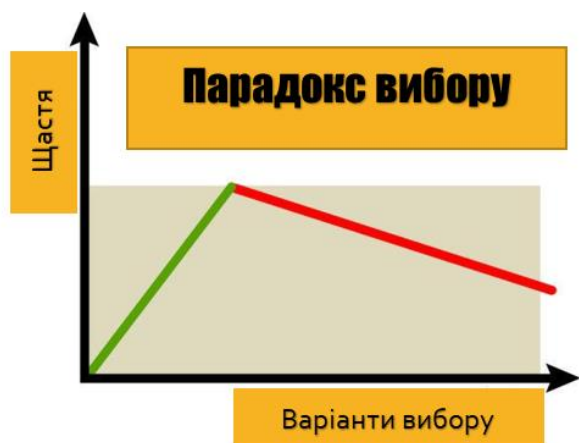
⁴²² Абдуллаева Л., Демьянова О. Теория ведра с крабами – что это и как работает. *Experimental Psychology*. URL: <https://experimental-psychic.ru/krabovoe-myshlenie/> (дата звернення 18.04.2022)

⁴²³ Там само.

⁴²⁴ Воронина М.В. Эффект Прэтфелла, или как нравится людям? URL: <https://www.psyofice.ru/18-140123.htm> (дата звернення 18.04.2022)

Парадокс вибору

З погляду раціональної логіки, нам видається, що, чим з більшої кількості варіантів ми можемо обрати, тим ліпше, адже ми переконані, що здійснений вибір у цій ситуації буде оптимальним. Насправді ж, *парадокс вибору*, виявлений *Баррі Шварцем (Barry Schwartz)*, полягає в тому, що саме у цьому випадку ми будемо найменше задоволені прийнятим нами рішенням (зробленим вибором).⁴²⁵

Парадокс вибору

Це пояснює факт, чому ті, хто звик купувати продукти у невеликих магазинчиках, почуваються більш задоволеними, ніж ті покупці, які відвідують з цією метою великі супермаркети.

Крім того, виявляється, що спроби людини обрати потрібне з величезної кількості опцій/можливостей запускають у неї напружену та тривалу мислительну діяльність, адже потрібно оцінити та порівняти кожен варіант і вирішити, який з них обрати, що, в свою чергу, знижує активність і продуктивність людини.

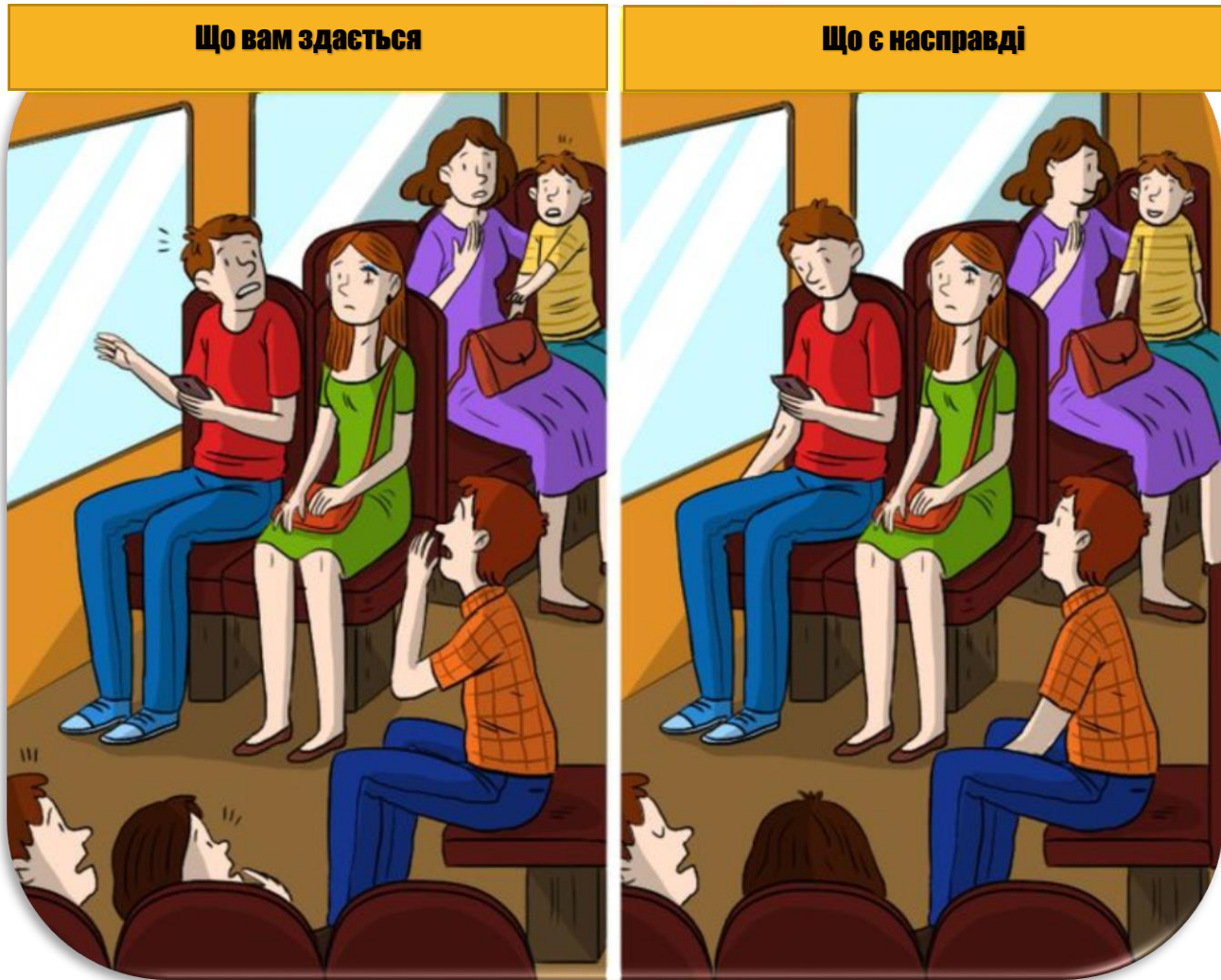
Ефект прожектора (рампи)

Ефект прожектора (рампи) – поширений психологічний феномен, що змушує людину значно перебільшувати ступінь уваги, яку на неї (її зовнішній вигляд, поведінку, промахи) звертають навколишні. Тобто людині видається, що її всі помічають, що вона постійно знаходиться в центрі уваги (під світлом прожектора) інших людей.⁴²⁶

⁴²⁵ Шварц Б. *Парадокс вибору. Как мы выбираем, и почему «больше» значит «меньше»*. Москва: Добрая книга, 2005. 288 с.

⁴²⁶ Калинин Д. Что такое «эффект прожектора» и как перестать все преувеличивать. URL: <https://style.rbc.ru/health/61979cb69a79473901d54784> (дата звернення 19.04.2022)

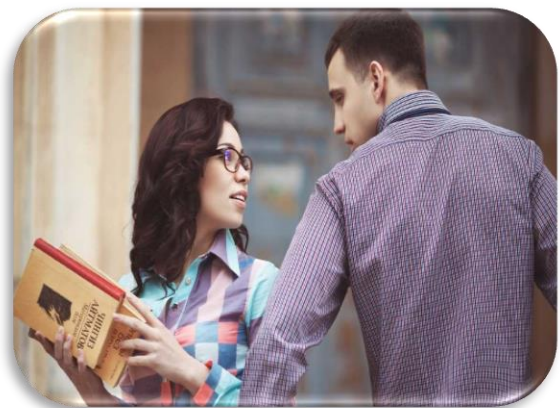
Першим на це явище звернув увагу психолог *Т. Гілович (Thomas Gilovich)*, який пізніше, разом з *К. Савицьки (Kenneth Savitsky)* запропонували назву цього феномену (*spotlight effect*).

Ефект прожектора

Ефект першого враження

Дія ефекту першого враження полягає у тому, що думка/враження, яка у нас (усвідомлено чи мимовільно) формується про людину в перші моменти зустрічі/знайомства з нею, буде впливати на подальшу оцінку нами цієї людини та її поведінки, поки ми не дізнаємося про неї більше інформації.⁴²⁷

Ефект першого враження

⁴²⁷ Ефект першого враження. Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_першого_враження (дата звернення 19.04.2022)

Ефект Голема

Ефект Голема (Golem effect) – ефект негативних очікувань, негативний ефект *Пігмаліона* – полягає в тому, що демонстрація людині своєї поганої думки про неї, знижені вимоги й очікування щодо іншого (людини, організації) приводять до насправді поганих результатів.⁴²⁸

Вперше ефект досліджений *І. Бабадом, Дж. Інбаром і Р. Розенталем (E. Babad, J. Inbar, R. Rosental)*. Це випадок пророцтва, що саме здійснюється. Його суть така: очікування гіршого – приводить до гіршого.

Ефект Голема

Гало-ефект

Гало-ефект (halo – ореол, сяйво) – це схильність людини оцінювати іншу (людину, організацію), виходячи з першого враження про неї (що базується на мінімумі інформації про неї та стереотипному її сприйнятті), не усвідомлено приписуючи їй певні риси характеру чи психічні особливості, не розуміючи, що за віднесенням людини (організації) до певної фіксованої категорії, за ярликом, приховується істина про неї.

Першим *Гало-ефект* досліджував *Е. Торндайк (1920) (Edward Lee Thorndike)*, пізніше – *Ф. Розенцвейг (Phill Rosenzweig)*.

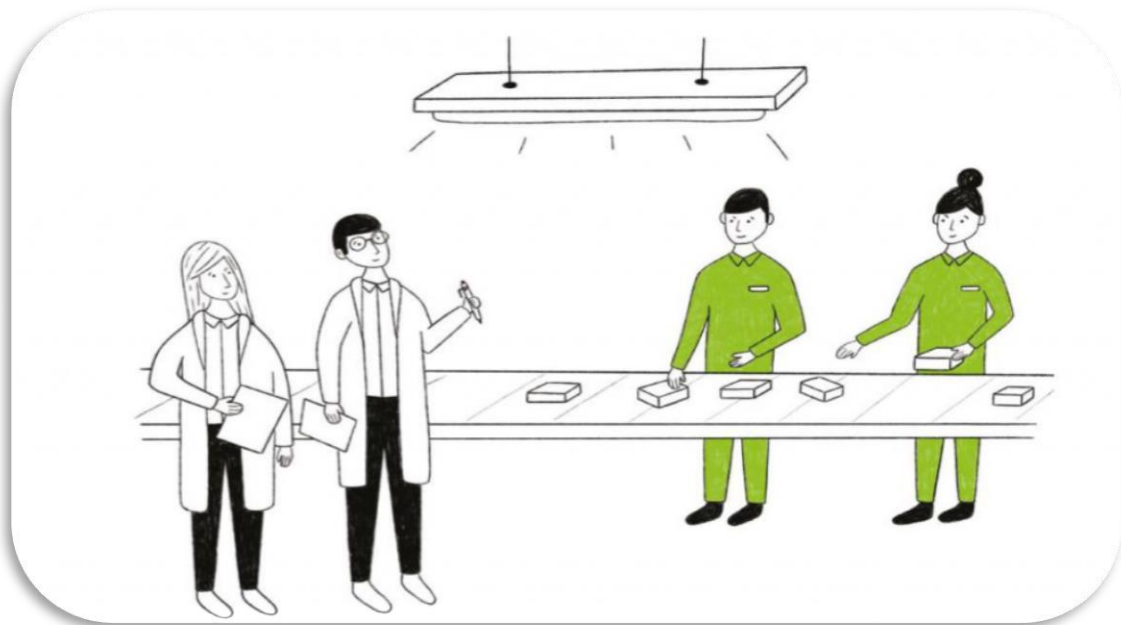
Гало-ефект

⁴²⁸ Эффект Голема или как низкие ожидания могут разрушить мотивацию. URL: <https://timetracker.yaware.com.ua/blog/effekt-golema-ili-kak-nizkie-ozhidaniya-mogut-razrushit-motivatsiyu/> (дата звернення 19.04.2022)

Ефект Хоторна

Ефект Хоторна (Hawthorne effect (за назвою передмістя *Чикаго*, де у 1924-1933 роках проводилися експерименти, що досліджували вплив організаційних чинників (зокрема освітлення) на продуктивність праці робітників)), ефект впливу спостерігача, інтерес досліджуваних до самого експерименту, – це випадок, коли людина змінює свої реакції та поведінку, діючи більш ретельно, обдуманно й обережно, ніж у звичній ситуації (поліпшуючи результати в бік очікуваних в експерименті), помітивши/усвідомивши, що за нею ведеться спостереження.⁴²⁹

Ефект Хоторна

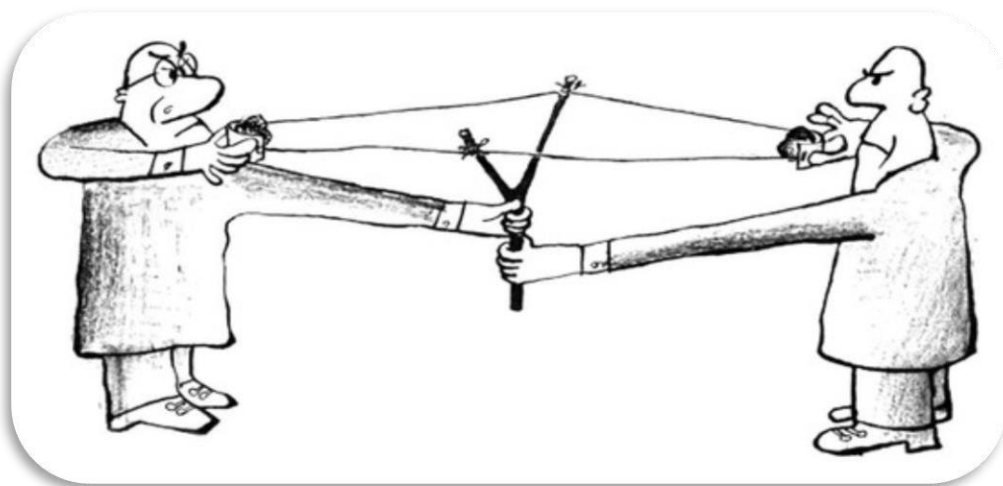
При цьому поведінка змінюється у ліпший бік, відрізняючись від реальної/повсякденної, якщо людина трактує спостереження в позитивному ключі. Тобто розуміння людиною того, що вона бере участь у проведенні експерименту, впливає на корекцію нею своєї поведінки у напрямку поліпшення її результатів. Першим ефект почав вивчати психолог і соціолог *Елтон Мейо (George Elton Mayo)*.

Ефект бумеранга

Ефект бумеранга (boomerang effect) – груповий ефект (виникає при взаємодії людей), протилежний ефекту ореолу. Проявляється він у тому, що інформаційний вплив ЗМІ, навмисно зорієнтований на певний результат

⁴²⁹ Эффе́кт Хоторна. Психологические эксперименты. URL: https://psyfactor.org/lib/hawthorne_effect.htm (дата звернення 20.04.2022)

дії на аудиторію, приводить до відкидання/ігнорування інформації, невізнання її правдивості, або формування протилежної щодо неї установки/переконання. Кидаючи бумеранг, не очікують на віддачу.⁴³⁰

Ефект бумеранга

ЕФЕКТ НОВИЗНИ

Ефект новизни (novelty effect) виникає у процесі соціального сприйняття та полягає в тому, що нова, недавня, остання інформація про знайому людину запам'ятовується найліпше та справляє найбільше враження, тоді як щодо незнайомця діє ефект першого враження.⁴³¹

Ефект новизни

ЕФЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ФАСИЛІТАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНГІБІЦІЇ

Ефект соціальної фасилітації пов'язаний із посиленням домінантних реакцій людини у присутності інших. Тобто, активність дій людини збільшується в умовах здійснення їх у присутності інших людей. Найчастіше *соціальна фасилітація* проявляється у ситуації змагання. Вона притаманна не тільки людям. *Наприклад*, фасилітація спостерігається у харчовій поведінці

⁴³⁰ Виноградова С.М., Мельник Г.С. Психологія масової комунікації. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 512 с.

⁴³¹ Корж С. Ефект новизни: визначення, методи застосування. URL: <https://what.com.ua/efekt-novizni-viznachennia-m/>

комах, риб, курей, пацюків і ін.

Соціальна фасилітація

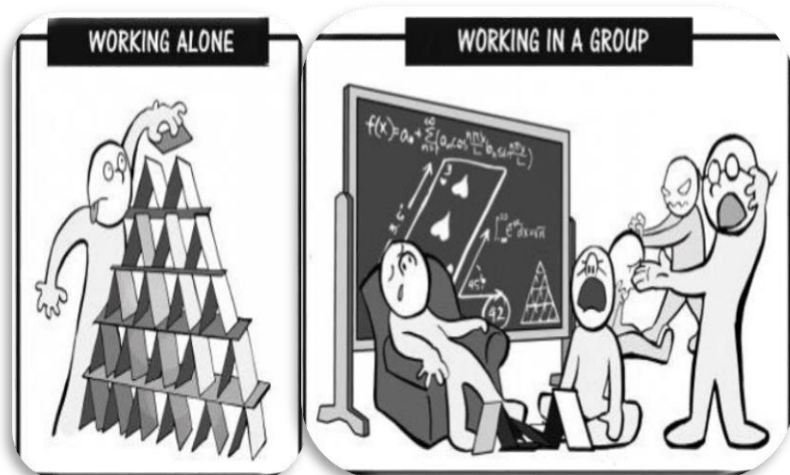
людини. Наприклад, під час заучування безглузвих складів, при проходженні лабіринту, вирішенні складних прикладів на множення присутність інших заважає. У цьому випадку мова йде про протилежний фасилітації ефект – *соціальну інгібіцію*.

Ефект соціальної інгібіції (лат. *inhibere* – стримувати, зупиняти) – зниження ефективності діяльності індивіда у ситуації присутності інших людей. Ці інші можуть бути як реальними, так і уявними.

Соціальний психолог Роберт Зайнс, припустив, що обидва феномени активуються завдяки збудженню. Проте *ефект соціальної інгібіції* виявляються здебільшого під час вирішення інтелектуально складних завдань. Тобто, наявність спостерігачів стимулює ефективність виконання простих дій (добре засвоєних навичок), тоді як при виконанні складних завдань присутність інших, навпаки, призводить до зростання помилок і зниження ефективності діяльності. Виявлено, що ефект присутності інших, особливо якщо вони виконують ту саму роботу, діє позитивно у випадку хорошого опанування людиною виконуваними діями. У випадку ж, коли вона лише навчається певним рухам/діям, спостерігачі небажані.

Вперше *ефект* було досліджено *Норманом Тріплеттом* (1897 р.), якого зацікавило питання, наскільки збільшують швидкість велосипедисти у присутності інших велосипедистів.⁴³² Учений визначив, що велосипедисти показують ліпший час, коли змагаються один з одним, а не з секундоміром та зробив висновок: *присутність інших спонукає людей до більш енергійних дій*.

Ефект присутності інших може як посилювати, так і знижувати ефективність діяльності

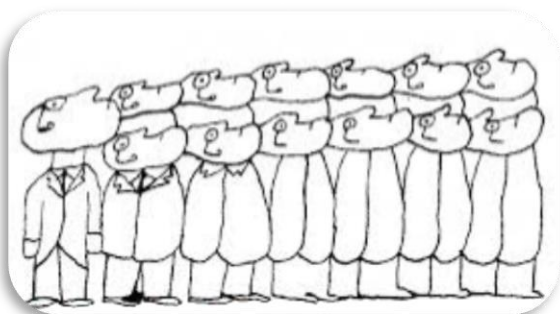
Соціальна інгібіція та фасилітація

⁴³² Соціальная фасилитация и ингибция. URL: <https://spravochnick.ru/psihologiya/socialnaya-fasilitaciya-i-ingibiciya/> (дата звернення 20.04.2022)

Ефект приналежності до групи

Ефект приналежності до групи (*стадний інстинкт/групова ідентифікація/ ефект «ми»/ ефект «вони»*) описав у 1908 р. американський психолог У. Мак-Дугалл у книзі «Соціальна психологія». Людина, яка ототожнює себе з якою-небудь групою, прагне оцінити цю групу позитивно, піднімаючи таким чином статус групи та власну самооцінку.⁴³³

Стадний інстинкт

Ефект приналежності до групи містить два інші – *ефект причетності* та *ефект емоційної підтримки*.

Ефект причетності виявляється у тому, що член групи відчуває себе пов'язаним з проблемами, справами, успіхами та невдачами тієї групи, до якої реально належить чи суб'єктивно зараховує себе.

Ефект «ми» та ефект «вони»

Ефект емоційної підтримки полягає у тому, що член групи очікує емоційної підтримки, співчуття, співпереживання, допомоги із боку інших

⁴³³ Групові ефекти. URL: <https://teletype.in/@turn/rjrCMz3vX> (дата звернення 21.04.2022)

членів групи. Якщо така підтримка йому не надається, то в нього руйнується почуття «ми» та виникає почуття «вони», тобто член групи, який не отримав від неї емоційної підтримки, здатний сприймати групу як групу чужинців, які не поділяють його інтересів.

Ефект групомислення (Groupthink)

Ефект групомислення відкритий Ірвінгом Джанісом – спосіб мислення, який виникає у ситуації, коли пошук згоди є домінуючим у групі, що починає перебільшувати реалістичну оцінку можливих альтернативних дій.

Відкриття цього феномену та винахід терміна «групомислення» (*groupthink*), або «угруповання мислення», належить американському психологу Ірвінгу Джанісу (1971 р.).⁴³⁴

Групомислення

Групомислення – спосіб міркування людей, які, приймаючи рішення у тісно згуртованій групі, прагнуть, подавивши свою незгоду з ним в інтересах єдності, однастайності думок і групової гармонії, головним вважають досягнення згоди, на шкоду пізнання реального положення справ.⁴³⁵

Ефект «групомислення» виникає тоді, коли критерієм істинності служить згуртована думка групи, що протиставляється думці окремої людини. У тому випадку, коли члени групи стикаються з загрозою розбіжностей, суперечок і конфліктів, вони намагаються зменшити груповий когнітивний дисонанс і усунути негативні почуття, що виникли при цьому, намагаючись знайти рішення, яке влаштовує всіх, навіть якщо це рішення не буде об'єктивним і розумним з погляду кожного окремого члена групи. Окремі члени групи можуть навіть перетворитися на своєрідних «вартових групової думки», які фіксують і карають будь-яке інакодумство.

Отже, людина залежна від групи у своїх контактах з навколишнім світом, у переважній більшості випадків схильна поступатися групі. Навіть сенсорна інформація людини може бути спотворена соціальним тиском.

⁴³⁴ Шевченко В. Пастка «групомислення» та інші ефекти роботи в команді. URL: <https://anny-ura.livejournal.com/128369.html> (дата звернення 21.04.2022)

⁴³⁵ Чуйко Г.В., Комісарик М.І. *Основи психологічного впливу*: навчально-методичний посібник. Чернівці: Технодрук, 2014. С. 37.

Ефект маятника

Ефект маятника – це циклічне чергування емоційних станів стеничного й астеничного характеру в групі. Інтенсивність прояву та тимчасова тривалість емоційних станів визначаються значущими для членів групи умовами та подіями їхньої спільної діяльності.⁴³⁶

Ефект хвилі

Ефект хвилі – це поширення групи ідей, цілей і цінностей від однієї особи до її ехнодрук потребам та інтересам людей, тоді вона розвивається, а не суперечить їм (у цьому випадку ефект згасає).

Ефект пульсара

Ефект «пульсара» – це зміна групової активності залежно від різних стимулів. Він полягає у різкому підвищенні активності на початку процесу діяльності, потім, коли завдання вирішено, – у спаді активності. Потім групова активність повертається на оптимальний рівень, необхідний для нормальної, злагодженої, безперебійної роботи групи.⁴³⁷

Ефект Бартлета

Ефект Бартлета виникає тоді, коли слабке уявлення про пропагандистські ідеї дозволяє їм протистояти. Тобто, люди, які мають власну думку з певного питання, зіткнувшись з не надто сильними контраргументами, лише зміцнюють переконаність у власній думці.⁴³⁸

Цей процес можна порівняти зі щепленням проти хвороби. Після того, як людині увели вакцину, в неї виробляється імунітет, який протистоять хворобі. Так і у сфері пропаганди ослаблений вірус «чужих ідей» допомагає їм протистояти.

⁴³⁶ Эффект «маятника». URL: <http://www.psihdocs.ru/psihologiya-lichnosti-v6.html?page=54> (дата звернення 21.04.2022)

⁴³⁷ Эффект «пульсара». URL: <http://www.psihdocs.ru/psihologiya-lichnosti-v6.html?page=54> (дата звернення 21.04.2022)

⁴³⁸ Мельник Г., Виноградова С. *Психология массовой коммуникации*. Москва: Издательство Юрайт, 2015. С. 40; Лебедев-Любимов А. *Психология рекламы*. Санкт-Петербург : Мастера психологии, 2021. С. 402.

Ефект реактенса

Ефект реактенса описаний у середині 1950-х рр. Б. Шраммом. Якщо людина відчуває, що яке-небудь повідомлення спеціально робиться для того, щоб вплинути на неї, то вона сприймає його як загрозу власній свободі приймати рішення. Таке повідомлення нею сприймається вкрай негативно⁴³⁹ та зазвичай відкидається.

Ефект насичення

Повторення повідомлень у ЗМІ корисне лише до певного моменту, після якого починається негативна реакція реципієнтів, спрямована на уникнення контактів з інформацією, що повторюється.

Психолог А. Лекрон так описує ефект насичення: «Багаторазово повторювана інформація має властивість накопичуватися. Тим часом прибутки від реклами могли б бути набагато вищими, якби працівники засобів масової інформації знали про існування порога насичення, після досягнення якого ідея починає впливати, прямо протилежно бажаному».⁴⁴⁰

Ефект виправдання складних рішень

Ефект виправдання складних рішень (justifying difficult decisions) – психологічний ефект, який проявляється після прийняття складних рішень. Наприклад, коли доводиться вибирати між однаково непривабливими варіантами. Після ухвалення рішення в людини підвищується суб'єктивно позитивна оцінка (привабливість) прийнятого варіанта та знижується оцінка відкинутого.⁴⁴¹

Ефект уникнення натовпу

Ефект уникнення натовпу (crowding effect) спостерігається тоді, коли людина починає сприймати одностайність і одноманітність як обмеження

⁴³⁹ Мельник Г., Виноградова С. Психология массовой коммуникации. Москва: Издательство Юрайт, 2015. С. 402.

⁴⁴⁰ Лекрон А. Добрая сила. Самогипноз. *Вокруг света*, 1992. Спецвыпуск. С. 8.

⁴⁴¹ Социально-психологические эффекты в массовой коммуникации. URL: <https://psyfactor.org/lib/psy-effects.htm#:~:text=Эффект%20Бартлета,быстро%20выработать%20к%20нему%20нмунитет.> (дата звернення 21.04.2022)

власної свободи та звертається до пошуку нових модних, нетипових тенденцій чи моделей поведінки.⁴⁴²

Ефект якоря

Ефект якоря (anchoring effect) полягає у тому, що ми оцінюємо людину чи ситуацію, опираючись на отриману раніше інформацію чи знайомі нам елементи, навіть якщо вони не мають тематичного відношення до об'єкта оцінки.⁴⁴³

«Якір» може бути, з одного боку, ефективним засобом для маніпуляцій, а з іншого, – стисла попередня інформація може допомогти прийняти важливе рішення.

Ефект Даннінга-Крюгера

Люди з низьким рівнем кваліфікації роблять неправильні висновки та приймають помилкові рішення, але через низький рівень своєї кваліфікації вони не можуть усвідомити свої помилки, тому впевнені у своїй правоті.⁴⁴⁴

Ефект Даннінга-Крюгера

⁴⁴² Социально-психологические эффекты в массовой коммуникации. URL: <https://psyfactor.org/lib/psy-effects.htm#:~:text=Эффект%20Бартлета,быстро%20выработать%20к%20нему%20иммунитет> (дата звернення 21.04.2022)

⁴⁴³ Там само

⁴⁴⁴ Как приблизиться к профессионализму, реально оценивая себя (эффект Даннинга-Крюгера). URL: https://emosurff.com/post/3586/Kak_priblizitsya_k_professionalizmu_realno_otsenivaya_sebya_%28effekt_Danninga-Kryugera%29.html (дата звернення 21.04.2022)

На практиці *ефект Даннінга-Крюгера* проявляється так: люди більш компетентні схильні сумніватися у собі та занижувати свою самооцінку, приймаючи рішення, тоді як люди менш компетентні, навпаки, вважають себе фахівцями високого рівня. Цей ефект добре пояснює, чому новачки вважають себе експертами, а хороші фахівці недооцінюють себе.

Ефект бутерброду

Ефект бутерброду – подання якої-небудь інформації з метою маніпуляції у спеціально підібраному контексті, що повністю змінює її суть. З його допомогою можна перетворити позитивну для аудиторії інформацію на негативну та навпаки.⁴⁴⁵

Наприклад, для того, щоб негативну інформацію перетворити на позитивну, висловлювання будується за схемою «*похвала-критика-похвала*», тобто негативні моменти обговорюються вперемішку з позитивними.

Ефект поляризації

Ефект поляризації – тенденція розходження учасників дискусії за різними полюсами під час прийняття групового рішення.⁴⁴⁶ Цей феномен виникає тоді, коли обговорення приводить учасників до прийняття установок чи дій, які є складнішими, більш крайніми, ніж передбачалося спочатку, та ніж ті, які прийняли окремо члени цієї групи.

Групова поляризація може відбуватися у напрямку двох полюсів: підвищеного рівня ризику чи консервативності.

⁴⁴⁵ Социально-психологические эффекты в массовой коммуникации. URL: <https://psyfactor.org/lib/psy-effects.htm#:~:text=Эффект%20Бартлета,быстро%20выработать%20к%20нему%20иммунитет> (дата звернення 21.04.2022)

⁴⁴⁶ Групповая поляризация. URL: <https://4brain.ru/blog/group-polarization/> (дата звернення 22.04.2022)

- 5 психологических экспериментов, бросивших вызов нашему пониманию человеческого разума. URL: <https://ichi.pro/ru/5-psihologiceskih-eksperimentov-brosivshih-vyzov-nasemu-ponimaniu-celoveceskogo-razuma-85070933861055>
- Абдуллаева Л., Демьянова О. Теория ведра с крабами – что это и как работает. *Experimental Psychic*. URL: <https://experimental-psychic.ru/krabovye-myshlenie/>
- Александрова Д. Игры разума: Эксперимент «летний лагерь». *Дилетант*, 2016. URL: <https://diletant.media/articles/32833091/>
- Аронсон Э. *Общественное животное. Введение в социальную психологию*. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. С.146.
- Бандура А. *Теория социального научения*. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2000. 320 с.
- Барбашин М. Ю. Оптимальные институциональные стратегии и идентичность в условиях неопределенности социальных дилемм (на примере бинарных игр). *Journal of institutional studies (Журнал институциональных исследований)*. 2014. (6, № 4). С.116-135
- Батаршев А. В. *Диагностика способности к общению*. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 6.
- Бертрам Форер – Vertram Forer. Википедия site. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Bertram_Forer
- Бибб Латане. URL: https://360wiki.ru/wiki/Bibb_Latan%C3%A9
- Вергин Ю., Бушуев М. Синдром Вертера, или Почему СМИ следует меньше сообщать о терактах. URL: www.dw.com/ru/синдром-вертера-или-почему-сми-следует-меньше-сообщать-о-терактах/a-40356122
- Виноградова С. М., Мельник Г. С. *Психология массовой коммуникации*. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 512 с.
- Вживить в голову счастливое прошлое. Откуда берутся ложные воспоминания и как их можно использовать на благо человечества. URL: <https://kot.sh/statya/25/vzhivit-v-golovu-schastlivoe-proshloe>
- Во время допросов свидетелям могут внушать ложные воспоминания. URL: <https://www.newsru.com/world/18feb2003/crim.html>
- Воронина М. В. Эффект Прэтфелла, или как нравиться людям? URL: <https://www.psyoffice.ru/18-140123.htm>

- Гірник А. М. Особливості самореалізації особистості в навчальній командній грі (на матеріалі проведення командних навчальних ігор за мотивами так званої «дилеми в'язня»). *Соціальна робота і проблеми міграційних процесів у глобалізованому світі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3–4 травня 2018 року. Чернівці, 2018. С. 54–57. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13541>.
- Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг Д. *Основы психологии*. Санкт-Петербург: Речь, 2001. 594 с.
- Григорьян Э.Р. Дилемма заключенного как пример ложной социологии. URL: <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian/социология/дилемма-заключенного-как-пример-ложной-социологии>
- Групповая поляризация. URL: <https://4brain.ru/blog/group-polarization/>
- Групові ефекти. URL: <https://teletype.in/@turn/rJrCMz3vX>
- Деулофеу Х. *Дилемма заключенного и доминантные стратегии. Теория вероятностей*. Москва: Де Агостини, 2014. 148 с.
- Джон Бродес Вотсон. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Джон_Бродес_Вотсон
- Джон М. Дарли. URL: https://star-wiki.ru/wiki/John_M._Darley
- Джон Уотсон: біографія, фото Джона Бродеса Уотсона. URL: <https://alexus.com.ua/dzhon-uotson-biografiya-foto-dzhona-brodesa-uotsona/>
- Дилема в'язня. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дилема_в'язня
- Дилема. *Словник української мови*: в 11 томах. Том 2. Київ: Наукова думка, 1971. С. 276.
- Дилемма заключенного. URL: <http://izbrannoe.com/news/eto-interesno/dilemma-zaklyuchennogo/>
- Дилемма заключённого: когда быть мразью выгодно. URL: <https://umbra.blog/2021/11/perfect-mrazz.html>
- Діада. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%B4%D0%B0>
- Дмитренко А.К., Чуйко Г.В. *Класичні соціально-психологічні експерименти*: методичний посібник. Чернівці: Рута, 1999. 56 с.
- Дэвид Розенхан – David Rosenhan. Википедия. URL: https://hrwiki.ru/wiki/David_Rosenhan
- Дячук В. Жахливі психологічні дослідження, які змінили наше уявлення про світ. *24 LifeStyle*. 16.12.2017. URL: https://lifestyle.24tv.ua/zhahlyvi_psihologichni_doslidi_yaki_zminili_nashe_uyavlennya_pro_svit_n902403
- Ефект Вертера. Матеріал із Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Вертера

- Эффект Голема или как низкие ожидания могут разрушить мотивацию. URL: <https://timetracker.yaware.com.ua/blog/effekt-golema-ili-kak-nizkie-ozhidaniya-mogut-razrushit-motivatsiyu/>
- Ефект доктора Фокса. *Матеріал із Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_доктора_Фокса
- Експеримент Мілгрема. *Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Мілгрема
- Ефект першого враження. Матеріал з Вікіпедії – Вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_першого_враження
- Ефект Пігмаліона. *Матеріал із Вікіпедії – Вільної енциклопедії*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Пігмаліона
- Експеримент Розенгана – Rosenhan experiment. URL: https://uk.wikihol.ru/wiki/Rosenhan_experiment
- Експеримент Розенхана або психічно здорові на місці божевільних. URL: <https://kozhen.in.ua/eksperyment-rozenkhana-doslidzhennia-i-ake-sho-kovalo-svit-psykhiatrii/>
- Експеримент Розенхана. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Експеримент_Розенхана.
- Ефект Барнума в психології. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/efekt-barnuma-v-psihologii.html>
- Ефект Барнума. URL: http://psychologis.com.ua/effekt_barnuma.htm
- Ефект Вертера. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ефект_Вертера
- Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://socio line.ru/pages/f-zimbardo-stenfordskij-tyuremnyj-eksperiment>.
- Илюшина Л. Синдром юного Вертера. URL: <https://web.archive.org/web/20110819033610/http://www.inha.ru/article/348090/436516/sindrom-unogo-vertera.html>.
- Как приблизиться к профессионализму, реально оценивая себя (эффект Даннинга-Крюгера). URL: https://emosurff.com/post/3586/Kak_priblizitsya_k_professionalizmu_realno_otsenivaya_sebya_%28effekt_Danninga-Kryugera%29.html
- Калинкин Д. Что такое «эффект прожектора» и как перестать все преувеличивать. URL: <https://style.rbc.ru/health/61979cb69a79473901d54784>
- Керман Анна. 1974: Открыт «эффект дезинформации». URL: <https://22century.ru/cal/loftus>
- Ключина Н. Коварный вирус суицида. URL: https://tengrinews.kz/opinion/kovar_nyiy-virus-suitsida-729/.

- Козочкина Н. «Эффект свидетеля». Почему люди не предотвращают убийство. *Дневник познания*. URL: <http://ezopage.com/effekt-svidetelya-pochemu-lyudi-ne-predotvrashhayut-ubijstvo/>
- Клейнман П. *Психология 101: факты, теория, статистика, тесты и так далее*. Харьков : Клуб семейного дозвілля, 2016. С.98-101.
- Колотыркина Ю. Ложные воспоминания: можем ли мы доверять своей памяти? URL: <https://www.psychologies.ru/articles/lojnyie-vozpomina-niya-mojem-li-myi-doveryat-svoey-pamyati/>
- Кондаков И.М. Элизабет Лофтус. Кондаков И.М. *Психология. Иллюстрированный словарь*. Санкт-Петербург, 2007. С. 307-308.
- Конфабуляция. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Конфабуляция>
- Копец Л. Эффект Барнума (или эффект Форера). URL: https://psyfactor.org/lib/barnum_effect.htm.
- Копець Л. *Класичні експерименти в психології*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2010. 283 с.
- Корж С. Эффект новизны: значения, методы застосування. URL: <https://what.com.ua/efekt-novizni-viznachennia-m/>
- Крылов А. А. *Психология*. Москва: Проспект, 2005. С. 97.
- Лебедев-Любимов А. *Психология рекламы*. Санкт-Петербург : Мастера психологии, 2021. 368 с.
- Лейтхэд А. Шок Стэнфордского эксперимента не прошел и через 40 лет. URL: https://www.bbc.com/russian/science/2011/08/110817_stanford_experiment_at_40.
- Лекрон Л. Добрая сила. Самогипноз. *Вокруг света*, 1992. Спецвыпуск. С. 8.
- Летний лагерь (эксперимент). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_\(эксперимент\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Летний_лагерь_(эксперимент))
- Лофтус Э., Кетчем К. *Миф об утраченных воспоминаниях. Как вспомнить то, чего не было*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 480 с.
- Лофтус Э., Кетчем К. *Свидетель защиты: шокирующие доказательства уязвимости наших воспоминаний*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018. 416 с.
- Майерс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 800 с.
- Мельник Г., Виноградова С. *Психология массовой коммуникации*. Москва: Издательство Юрайт, 2015. 512 с.
- Мишунова Е.О. Эксперимент с куклой Бобо. Как научить жестокости. URL: <https://www.b17.ru/article/346128/>
- Милгрэм С. *Эксперимент в социальной психологии*. Санкт-Петербург : Питер,

2000. 336 с. URL: https://www.academia.edu/10646632/Стэнли_Милграм_Эксперимент_в_социальной_психологии

Найдьоновна Л. Чи повинні журналісти висвітлювати випадки самогубств? Аналіз психолога. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19624/2017-09-13-chy-povynni-zhurnalisty-vysvitlyuvaty-vypadky-samogubstv-analiz-psykhologa/>.

Насильство в медіа. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Насильство_в_медіа

Обсуждать или? И как обсуждать? URL: <https://mar-amirchanyan.livejournal.com/299897.html>.

Опасность от чужого самоубийства: эффект Вертера. URL: <http://psy-konsult.ru/opasnost-ot-chuzhogo-samoubijstva-effekt-vertera/>.

Підхід Д. Тібо і Г. Келлі. URL: http://ni.biz.ua/8/8_19/8_198858_podhod-d-tibo-i-g-kelli.html.

Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология. URL: https://studme.org/155426/psihologiya/eksperimenty_oblasti_mezhgruppovyh_ustanovok.

Психически здоровые на месте сумасшедших: эксперимент Розенхана. URL: <https://www.cosmo.ru/lifestyle/society/psihicheski-zdorovye-na-meste-sumasshe-dshih-eksperiment-rozenhana/>.

Психо-эксперименты. память и ложные воспоминания. URL: <http://lozhkameda.org/psiho-eksperementyi-pamyat-i-lozhnyie-vospominaniya/>

Ривкина Н. Что такое стокгольмский синдром и как его лечат. URL: <https://sty.le.rbc.ru/health/603654439a794724bc978b01>

Роллс Дж. *Классические случаи в психологии*. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 256 с.

Рубрика «Эксперимент». URL: <https://vektor-tv.ru/light/11964/>

Садистом може стати кожен. URL: <https://was.media/uk/2017-09-28-sadistom-mozhe-stati-kozhen-tjurenij-eksperiment/>.

Солодовникова М. Количество самоубийств увеличивается после публикаций мнений экспертов. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/kolichestvo-samoubijstv-velichivaetsya-posle-publikatsij-mnenij-ekspertov/>.

Сороченко В. Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Стенфордский_тюремный_эксперимент

Сороченко В. Стенфордський тюремний експеримент Філіппа Зімбардо. URL: <https://psyfactor.org/lib/stanford-prison-experiment.htm>

Социально-психологические эффекты в массовой коммуникации. URL:

https://psy_factor.org/lib/psy-effects.htm#:~:text=Эффект%20Бартлета,быстро%20выработать%20к%20нему%20иммунитет

Соціальні дилеми: кооперація або конкуренція? URL: <https://stud.com.ua/148110/psihologiya/sotsialni dilemi kooperatsiya konkurenciya>

Социальная фасилитация и ингибция. URL: <https://spravochnick.ru/psihologiya/socialnaya fasilitaciya i ingibiciya/>

Социально-психологические эффекты в массовой коммуникации. URL: https://psy_factor.org/lib/psy-effects.htm#:~:text=Эффект%20Бартлета,быстро%20выработать%20к%20нему%20иммунитет

Стандартні ігрові стратегії. Гра «дилема ув'язненого». Гра «курча». URL: <http://studies.in.ua/mpd-ekzamen/3172-standartn-grov-strategyi-gra-dilema-uvyaznenogo-gra-kurcha.html>.

Стенфордський тюремний експеримент – значення і висновки. URL: <https://psiukrearth.ru/rizne/16056-stenfordskij-tjurement-znachennja-i.html>.

Стенфордський тюремний експеримент Філіпа Зімбардо: відгуки, аналіз, висновки. URL: <https://vcf.vn.ua/stenfordskij-tyurement-filipa-zimbardo-vidgu-ki-analiz-visnovki/>.

Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стенфордський_тюремний_експеримент

Степанов С. Музафер Шериф. URL: <https://psy.1sept.ru/article.php?ID=200502003>.

Степанов С. С. *Живая психология. Уроки знаменитых экспериментов*. Москва: ЭКСМО, 2012. 191 с.

Степанов С. С. *Популярная психологическая энциклопедия*. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 672 с.

Степанов С. С. *Что вы знаете и чего не знаете о себе и других. Психологические тесты и наблюдения над странностями человеческой психологии*. Ростов н/Д: Феникс, 1995. 160 с. URL: <https://www.skeptik.net/astrolog/barnum.htm>

Сучасна інтерпретація експерименту А.Бандури. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b51z7gjLMX0>

Так все оказывается просто... с гороскопами. URL: <https://ancher.ru/content/01-04-2009/Tak-vse-okazyvaetsya-prosto-s-goroskopami>.

Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. *Социальная психология*. Санкт-Петербург: Питер, 2004. С.559.

Теорія шести рукостискань. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Теорія_шести_рукостискань

- Три головні теорії психології виявилися містифікаціями. Навіщо вченим це було потрібно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29322955.html>.
- Турликьян Т. «СМИ-убийцы»: влияние на статистику самоубийств. URL: <http://www.cablook.com/mixlook/smi-ubijtsy-kak-mass-media-uvelichi-vayut-stati-stiku-samoubijstv/>.
- Тюремний експеримент Ф. Зімбардо. Експеримент М. Шерифа (міжгрупові відносини). Експерименти Е. Аронсона, метод «складової картини-головоломки». URL: <https://studopedia.org/index.php?vol=1&post=103473>.
- Убивство Китти Дженовезе. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Убийство_Китти_Деновезе
- Уласович К. Все, что было не со мной. Что такое ложные воспоминания и как они образуются. URL: <https://nplus1.ru/material/2020/01/16/fake-memories>.
- Фарнем А. Эффект Барнума, или Почему мы верим гороскопам? *Наука и жизнь*, 1991. №7. С. 43.
- Філіп Зімбардо. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Філіп_Зімбардо
- Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Пермь: Биг-Пресс, 2012. 488 с.
- Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbardo2.htm>.
- Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. Реальность имитации и патология власти. URL: <https://psyfactor.org/lib/zimbar do3.htm>.
- Хэйни К., Бэнкс К., Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент. Изучение поведения в условиях, имитирующих тюремное заключение. URL: <https://psy factor.org/lib/zimbardo4.htm>.
- Чалдини Р. *Психология влияния*. Москва: Форс, 2019. 368 с.
- Чечко И. Эффект Барнума-Форера. URL: <https://psychosearch.ru/teoriya/psevdopsikhologiya/392-effekt-barnuma-forera>
- Чуйко Г.В., Комісарик М.І. *Основи психологічного впливу*. Чернівці : ТехноДрук, 2014. 268 с.
- Шварц Б. *Парадокс выбора. Как мы выбираем, и почему «больше» значит «меньше»*. Москва: Хорошая книга, 2005. 288 с.
- Шевченко В. Пастка «групомислення» та інші ефекти роботи в команді. URL: <https://annyura.livejournal.com/128369.html>
- Эбботт А. Современный эксперимент Милгрэма проливает свет на силу

авторитета. *Nature*. 2016. Vol. 530. P. 394–395 (2016). DOI: <https://doi.org/10.1038/nature.2016.19408>

Эксперимент «Летний лагерь». URL: <https://postnauka.ru/faq/91981>.

Эксперимент Милгрэма. *Dislive*. 11th of March, 2010. URL: <https://dislife.ru/articles/view/7368>

Эксперимент Розенхана. Один шаг от здоровья к безумию. URL: <https://4brain.ru/blog/eksperiment-rozenhana/>.

Эксперимент Розенхана: как попасть в сумасшедший дом. URL: <https://naked-science.ru/article/nakedscience/eksperiment-rozenhana-kak>.

Эксперимент Розенхана: разоблачение психиатрии. URL: <https://blog.wikium.ru/eksperiment-rozenhana-razoblachenie-psihiatrii.html>

Эксперимент с куклой Бобо. *Материал из Википедии — свободной энциклопедии*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Эксперимент_с_куклой_Бобо

Эффект Хоторна. Психологические эксперименты. URL: https://psyfactor.org/lib/hawthorne_effect.htm

Элизабет Лофтус о том, как солдатам США внедряли фальшивые воспоминания. URL: <http://tedrus.com/ted-talks-elizabet-loftus-o-tom-kak-soldatam-ssha-vnyu-dryali-falshivyye-vozpominaniya/>

Элизабет Ф. Лофтус. Ложные воспоминания. URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-1719.html>

Эффект Барнума или эксперимент Форера – что это такое? URL: <https://womanadvice.ru/effekt-barnuma-ili-eksperiment-forera-chto-eto-takoe>

Эффект Барнума: психология шарлатанства. URL: <https://bloggufo.me/114/>

Эффект Вертера. URL: https://kartaslov.ru/Эффект_Вертера

Эффект Вертера: краткое описание, особенности и примеры проявления. URL: <https://autogear.ru/article/250/527/effekt-vertera-opisanie-osobennosti-i-prime-ryi-proyavleniya/>.

Эффект «волнь». URL: <http://www.psihdocs.ru/psihologiya-lichnosti-v6.html?page=54>

Эффект «пульсара». URL: <http://www.psihdocs.ru/psihologiya-lichnosti-v6.html?Page=54>

Эффект свидетеля (психология). Материал из Википедия. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_\(психология\)#:~:text=Эффект%20свидетеля%2C%20эффект%20постороннего%2C%20синдром,%2C%20не%20пытаются%20помочь%20пострадавшим](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эффект_свидетеля_(психология)#:~:text=Эффект%20свидетеля%2C%20эффект%20постороннего%2C%20синдром,%2C%20не%20пытаются%20помочь%20пострадавшим)

Эффект свидетеля или синдром Дженовезе. URL: <https://fort-i-ko.livejournal.com/147287.html>

- Эффект свидетеля. URL: <https://nplus1.ru/blog/2018/12/10/bystander-effect>.
- Эффект свидетеля: история Китти Дженовезе (синдром Дженовезе). URL: <https://psyfactor.org/lib/tolpa9.htm>
- Adolf Eichmann. *Holocaust Encyclopedia*. United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, 2018. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/adolf-eichmann>
- Bandura's Bobo Doll Experiment. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dmBqwWljg8U&ab_channel=EverywherePsychology
- Bierbrauer G. Stanley Milgram's Legacy to Cross-Cultural Psychology. How would the Results of his Obedience Studies Replicate in non-Western Cultures? *Psychology of Everyday Activity*. Vol. 7. № 2. P. 37-41. URL: http://www.allgemeine-psychologie.info/cms/images/stories/allgpsy_journal/Vol%207%20No%202/03_bierbrauer.pdf
- Blass T. The Man Who Shocked the World. *Psychology Today*. 2002. 35 (2). URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/articles/200203/the-man-who-shocked-the-world>
- Brink T. L. Psychology: A Student Friendly Approach. «Unit 6: Learning.». 2008. P. 101. URL: http://web.archive.org/web/20120416041211/http://www.w.saylor.org/site/wp-content/uploads/2011/01/TLBrink_PSYCH06.pdf
- Carroll Robert T. Форера эффект (Forer effect). In: Carroll Robert T. *The Skeptic's Dictionary: A Collection of Strange Beliefs, Amusing Deceptions, and Dangerous Delusions*. New York: John Wiley & Sons, 2003. URL: <https://evolkov.net/skepdic/forer.html>
- Cherry K. The Little Albert Experiment. A Closer Look at the Famous Case of Little Albert. *Verywellmind*. 07.12.2019. URL: <https://www.verywellmind.com/the-little-albert-experiment-2794994>
- Darley J. M., Batson C. D. “«From Jerusalem to Jericho»”: A study of Situational and Dispositional Variables in Helping Behavior”. *JSPS*. 1973. № 27. Pp. 100-108.
- Dolinski D., Grzyb T., Folwarczny M., Grzybała P., Krzyszycha K., Martynowska K., Trojanowski J. Would You Deliver an Electric Shock in 2015? Obedience in the Experimental Paradigm Developed by Stanley Milgram in the 50 Years Following the Original Studies. *Social Psychological and Personality Science*. 2017. Vol.8. Is. 8. DOI: <https://doi.org/10.1177/1948550617693060>
- Forer B. R. The fallacy of personal validation: A classroom demonstration of gullibility. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1949. № 44. Pp.118-123.

- Hollander M. M., Turowetz J. Normalizing trust: Participants' immediately post-hoc explanations of behaviour in Milgram's «obedience» experiments. *British Journal of Social Psychology*. 2017. Vol. 56. № 4. P. 655–674. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12206>
- Jarrett C. New analysis suggests most Milgram participants realised the “obedience experiments” were not really dangerous. *BPS Research Digest*. URL: <https://web.archive.org/web/20180629211206/https://digest.bps.org.uk/2017/12/12/interviews-with-milgram-participants-provide-little-support-for-the-contemporary-theory-of-engaged-followership/>
- Jones M. C. A Laboratory Study of Fear: The Case of Peter. *Pedagogical Seminary*. 1924. Vol. 31. P 308-315. URL: <http://psychclassics.yorku.ca/Jones/>
- Loftus E. F. Make-Believe Memories. *American Psychologist*, 2003, 58, 864–873.
- Logan D. Mary Cover Jones: Feminine as Asset. *Psychology Of Women Quarterly*. 1980. № 5(1). P. 103.
- McLeod S. Bobo Doll Experiment. Simply Psychology, 2014. URL: <https://www.simplypsychology.org/bobo-doll.html>
- Mary Cover Jones. From Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Cover_Jones (дата звернення 17.02.2022)
- Milgram S. Behavioral Study of Obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963. Vol. 67 (4). P. 371–378. DOI: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0040525>
- Milgram S., Mann L., Harter S. The lost-letter technique: a tool of social research. *Public Opinion Quarterly*. 1965. Vol. 29. Iss. 3. P. 437–438. URL: <https://doi.org/10.1086/267344>
- Milgram S. Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority. *Human Relations*. 1965. Vol. 18 (1). P. 57–76. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F001872676501800105>
- Milgram films “Obedience” (1965). URL: <https://vimeo.com/274998912>
- Milgram S. The Perils of Obedience. *Harper's*. 1973. Vol. 247 (1483) (1973, Dec.). P. 62-67. URL: https://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/PSY268/um/43422262/Milgram_-_perils_of_obediance.pdf
- Milgram S. The Small World Problem. *Psychology Today*. 1967. URL: <http://snap.stanford.edu/class/cs224w-readings/milgram67smallworld.pdf>
- Phillips D. P. The Influence of Suggestion on Suicide: Substantive and Theoretical Implications of the Werther Effect. *American Sociological Review*. Vol. 39, No. 3 (Jun., 1974), pp. 340-354. URL: <https://doi.org/10.2307/2094294>

- Powell R. A. Correcting the record on Watson, Rayner, and Little Albert: Albert Barger as «psychology's lost boy». *Am Psychol.* 2014. Vol. 69(6). P. 600-11. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25197838/>
- Rosenbaum M.E. & Dercharms R. Direct and vicarious reduction of hostility. *J. abnorm. Soc. Psycholo.* 1960. №60. C. 105-111.
- Rosenhan D.L. On Being Sane in Insane Places. *Science.* 1973. Vol. 179, Is. 4070. P. 250–258. DOI: [10.1126/science.179.4070.250](https://doi.org/10.1126/science.179.4070.250).
- Shotland R. L. When bystanders just stand by. *Psychol. Today.* 1985, June. P. 52.
- Stagner R. The gullibility of personnel managers. *Personnel Psychology.* 1958. № 11. P.347-352. URL: <https://psychosearch.ru/teoriya/psevdopsikhologiya/392-effekt-barnu-ma-forera>
- Suicide. URL: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/suicide>
- Temerlin M. K. Suggestion effects in psychiatric diagnosis. *The Journal of Nervous and Mental Disease.* 1968. Vol. 147. Is. 4. P. 349-353.
- Van Meurs B. Maladaptive Behavioral Consequences of Conditioned Fear-Generalization: A Pronounced, Yet Sparsely Studied, Feature of Anxiety Pathology. *Behaviour Research and Therapy.* 2014. Vol. 57. P. 29–37. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4835041/>
- Watson's infant laboratory. *American Psychologist.* 2009. Vol. 64(7). P. 605–614. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0017234>

Навчальне видання

Тетяна Анатоліївна КОЛТУНОВИЧ
Галина Василівна ЧУЙКО
Ян Васильович ЧАПЛАК

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ

Навчальний посібник

Відповідальна за випуск	Олійник М.І.
Літературний редактор	Лукул О.В.
Технічний редактор	Віщак Ю.С.

Підписано до друку 03.11.2022.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк різнографічний

Умов.-друк. арк. 10,6. Обл.-вид. арк. 11,4.

Зам. Н-126. Електронне видання.

Видавництво Чернівецького національного університету.
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2. e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002

**Колтунович
Тетяна Анатоліївна**

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор понад 100 публікацій із проблем педагогічної та вікової психології, історії психології, соціальної психології, психології особистості. Сфера наукових інтересів: емоційне вигорання та інші професійні деформації фахівців освіти, моніторинг сучасного закладу освіти, психологія соціально-психологічного впливу

Чуйко Галина Василівна

кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор понад 150 публікацій із проблем загальної, педагогічної та вікової психології, історії психології, психології особистості. Сфера наукових інтересів: амбівалентність особистості, сенс життя та його криза, віктимність особистості, особистість у віртуальному просторі Інтернету

Чаплак Ян Васильович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор понад 100 публікацій із проблем педагогічної, вікової та соціальної психології, історії психології, психології особистості. Сфера наукових інтересів: кіберпсихологія, психологія соціально-психологічного впливу, психологічна допомога

Жодною кількістю експериментів не можна довести теорію, але достатньо одного експерименту, щоб її спростувати.

Альберт Ейнштейн

В експериментальних роботах треба сумніватися доти, доки факти не змусять відмовитися від будь-яких сумнівів.

Луї Пастер